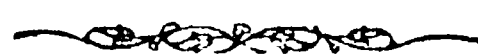
મેરાતુલ અરૂસ,

યાને

કન્યા દર્પણ.

એવે નામની

ઊરદુ ભાષામાં બનેલી એક કેતાબ જેમાં કુટંબની સ્ત્રીઓને
બોધ આપવા લાયક નસીહતરૂપી કીસ્સોછે તેનો
ગુજરાતીમાં તરજુમો.

અસલ ઉરદુમાં બનાવનાર,

મોલવી મોહોમદ નજીર એહમદ,

ડેપ્યુટી કલેકટર અને સટલેમેન્ટ આફિસર, ગોરખપુર.

આ તરજુમો

અસલ ગ્રંથના માલેકની ખાસ પરવાનગી લઈ,

મુંબઈ,

દફતર આશકારા છાપાખાના મધે

બેહેરામજી ફરદુનજીની કુંપનીએ છાપ્યોછે.

કોટ—બેહેરામજી હોરમજજી સ્ટ્રીટ, નંબર ૧ તથા ૧૧.

સને ૧૮૭૭ ઇસવી.

ગૂજરાતી કરનાર તરફથી.

નામદાર ઇંગરેજ સરકાર તરફથી જેમ આ ઇલ્લાકામાં દરએક લાએક અને નવા ગ્રંથોને ઉત્તેજન તથા મદદ મળેછે, તેવુંજ ઉત્તેજન બલકે અહિંના કરતાં વધારે સારી મદદ, વાવ્યખૂણાના ગ્રંથકારોને મળતી જણાયછે. એવાં ભલાં ઉત્તેજનને લીધે આજે વાવ્યખૂણાના પ્રાંતોમાં, ઉરદુ અને ફારસી ચોપડીઓનો ફેલાવો અતિઘણો વધી ગયોછે. ત્યાં દર વેળા નવાં નવાં અને ઉપીયોગી ગ્રંથો બાહેર પડતાં જાએછે. એટલુંજ નહિ પણ સરકારની તરફથી મોટાં ઇનામો આપી નવા રીસાલાઓ લખાવ્યામાં આવેછે.

એવાં નવાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોમાંનું એક "મેરાતુલ અરૂસ" ઇઆને કન્યા દર્પણ નામનું ઉરદુ ભાષામાં છપાયલું એક પુસ્તક અમારા વાંચવામાં આવ્યું, જેમાં એક નવી વહુને સંસારમાં આવતાં શું શું વેઠવું પડેછે? અને તે આસાનીથી પાર ઉતારવાને કેવી યુક્તિ કરવી પડેછે, તેનો આબેહુબ દેખાવ, તથા સારા અને નરસા ખવાસની સ્ત્રીઓની ચાલથી પોતાને થતું સુખ અને વીપત્તીઓ, તથા સ્ત્રી જાતીએ કેળવણી લીધાથી સંસારમાં થતા ફાયદા, અને કેળવણીના બળે કરી ગરીબીમાંથી અમીરીમાં આવવાનું અજાએબ જેવું વર્ણન, જે મનહરણ રીતે અને નસીહત રૂપે એક બનવાજોગ વારતાના આકારમાં બયાન કીધેલું છે. જોકે તે દિલ્લીના ઇસલામી કુટુંબને લગતું ચરિત્રછે, તોપણ આપણી તરફના દેસી કુટુંબોને બંધએસતું અને વાંચવાને આપવા જોગ લાગ્યાથી, અમે તેનો ચાલુ ગૂજરાતીમાં તરજુમો કીધો, અને એના બનાવનાર મોલવી મોહોમદ નજીર એહમદ જેઓ હાલ વાવ્યખૂણાના ડેપ્યુટી કલેકટર અને સટલમેન્ટ આફીસરછે, તેઓ પાસેથી તે છાપવાની પરવાનગી મેળવી, અમણાં એક પુસ્તકના આકારમાં વાંચનારાંઓની હજૂર ધરીએ છીએ.

"અકસર કરી દેસી કુટુંબો એલમ, હુન્નર કે નસીહતોની ચોપડીઓ જાહાજા ઉલટથી વાંચતાં નથી, પણ જો એકુ કીસ્સો તેઓના હાથમાં આપ્યો હોયતો તેઓ તે વાંચી વાંચીને કૂચો કરી નાંખેછે; એ અજમાએસ ઉપરથી આ કેતાબને એક કીસ્સાનો આકાર આપેલોછે, પણ બાતેનમાં તો ઘર સંસારનું ખરેખરૂં ચરિત્ર ચિતારેલુંછે. જે કોઇ વાંચે તેનો જીવ બેહલાએ એમજ નથી પણ એમાંથી નસીહત, તરબીઅત, સલુક, ચઢતી પડતી ઇત્યાદિ હાંસલ કીધા સિવાય રહેનાર નથી. એ ચોપડી કેવીછે અને કુટુંબોને વાંચવા આપવાને કેટલી લાયકછે, તે વિષે અમારી તરફથી બોલ્યા કરતાં મોટી પદવીના

અને વિદ્વાન યૂરોપીઅનો તરફથી જે મતો બાહેર પડયાંછે, તેમાંના થોડાએક ફકરા નીચે આપેલા પૂરતા ગણાશે. એટલુંજ નહિ પણ એ ઉરદુ કેતાબ સન ૧૮૬૯ માં છપાઇ બાહેર પડ્યા પછેથી ૨ા વરસની મુદતમાંજ તેની લગભગ ૧૦ હજાર નકલો ખપી ગઇછે અને તે ઉપરાંત ચોતરફથી ધૂમ માગણી જાગીછે. વળી એ કેતાબનો એક બાબુએ પોતાની બંગાલી ભાષામાં તથા એક પંડીતે વ્રજ ભાષામાં તરજુમો પણ કીધોછે.

એ ચોપડી પસંદ કરી એના બનાવનારને વાયવ્યખુણાની સરકારે રૂ૧૦૦૦) ઈનામ તથા ૨૦૦૦ ચોપડી ખરીદ કરી મદદ આપીછે. બસ તેટલુંજ દેખાડી આપેછે કે એ ચોપડી દેસી કબીલાઓમાં વાંચવા આપવાને કેટલી ઉપયોગીછે.

ઉમેદ છે, કે ગુજરાતી વાંચનારી બાઇઓને આ વારતા વાંચતાં પસંદ આવશે, એટલુંજ નહિ પણ સંસારમાં કેમ વરતવું, કબીલામાં કેમ સંપ રાખવો, કઇ કઇ બાબતમાં પોતાની ચાલથી પોતાને અને કુટંબને સોસવું પડેછે તેનો તોલ કરવાને બનશે. વળી એ ઉપરાંત પોતાથી દુરદરાજની બહેનપણી મુસલમાન ઓરતોના ઘરસંસારની રીતભાતો, ચાલચલણ, અદબ અંદાજ ઇત્યાદિથી માહીતી મેળવશે.

છેવટે મોલવી મોહોમદ નજીર એહમદ સાહેબે પોતાના પુસ્તકનો આ તરજુમો છાપવાની ખુશીથી પરવાનગી આપી એટલા માટે અમો એ ગ્રહસ્થનો ઘણો ઉપકાર માનીએ છીએ.

મુંબઈ, નવેમબર સન ૧૮૭૬. **તરજુમો કરનાર.**

આ પુસતક વિષે અપાયલાં મતો.

"મેરાતુલ અરૂસ" પુસતક વિષે વાયવ્યખુણ પ્રાંતના ડીરેકટર આવ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રકશન મી૦ એમ. કેંપસન સાહેબે આપેલા મતનો સાર.

"મને આ કેતાબ મળવાથી ઘણી ખુશી ઉપજીછે. તે એટલા માટે કે એ કેતાબ સરકારના એક લાયકીવાળા અને કેળવણી પામેલા નોકરની કલમથી લખાયલીછે. . . . . . . એ કેતાબ ઘણી દિલપસંદ અને આ દેશના લોકોની હાલતને મળતીછે. અમણાં તલક એવી જાતની કોઇ કેતાબ બની નથી. એની ઇબારત અને બયાન કરવાની રીતિ જોતાં એ ઉરદુ જુબાનનો એક ઘણો સારો નમુનોછે. . . . . નજીર એહમદની આ બનાવટ દરરોજ વાંચવા લાએક અને સમજવાને સાધારણછે. એની મતલબ સાફ અને અમલ કરવા જોગછે. એમાં આશકી મજમુનો અને નાજુક ખેયાલો; જેમાં આ દેશના ગ્રંથકારો પોતાની વડાઈ સમજેછે, તેવું કાંઈ નથી, અને મને ઉમેદછે કે બીજા ઘણાઓ એ ગ્રંથકારની નકલ કરશે."

નેનીતાલ તા૦ ૨૨ મી જુલાઈ સન ૧૮૬૯ ની તેરીખની એક નોધ ઉપરથી સારાંસ.

"આ ચોપડી સ્ત્રી જાતના ફાયદાને માટે બનાવ્યામાં આવેલીછે. એમાં મુસલામ લોકોના એક ઉંચ ખાનદાનનો એક લાયક કીસ્સો બયાન કીવેલોછે. એ આખો કીસ્સો ખાસ લોકોની જુબાન અને બોલવા ચાલવાની ઢપમાં લખેલોછે, કે જે આ મુલકની અસલ ઉરદુછે. જેમ ભપકાને માટે મોટા મોટા શબ્દો અને રંગીનીને માટે ભારે મજમુનો મૂકેછે તેમ એમાં નથી. એમાં એવા બનાવો લખ્યાછે કે જે દરએક વહુને પોતાના સાસરીયામાં વારેવાર સનમૂખ આવ્યા કરેછે. વળી એમાં જનાનખાનાનો તોર અને તરીકો એવો તો દરસાવ્યોછે કે, જે યૂરોપીઅન આ ચોપડી વાંચશે તે એથી કરી સૌથી પેહેલાં આ દેશના રીવાજ અને ચાલચલણની વાકેફી મેળવશે. અહીંઆંની સ્ત્રીઓની ભાષા, તેઓના દિલની વલાણ, તેઓનો ધીક્કાર, બચ્ચાંઓ તરફનો લાડ પ્યાર, ઘરસંસારમાં ઓરતોનો અખતીયાર, તેઓની હઠ ભરેલી રસમો, અદેખાઇ, મક્કર, ફેલ ફરેબ ઇત્યાદિ સરવે આ કેતાબથી જાહેર થાયછે, અને એના લખાણમાં કોઇ શરાઘાટ કે નહિ બનવાજોગ બનાવ જણાતો નથી. દેખાઇતુંછે કે બનાવનારે અસલ મતલબ બયાન કીધીછે. અને ફીસ્મારૂપી નસીહત એમાંથી નીકળેછે. . . . . . . કરતાએ જાબજા જે ખેયાલો ઉભા કીધાછે, તેમાંથી સચ્ચાઇ અને ખમીરની ખાસીયત જણાઇ આવેછે. જે શખસોનું જેકર એ કીસ્સામાં કીધુંછે તે વાંચનારને પોતાની આગળ ગોયા તેની નકલ થતી હોય એવું દીસેછે. જ્યાંસૂધી હું જાણું છું ત્યાં તલક કોઈ હિંદુસ્તાની લખનારે એની અગાઉ એવી સારી ઢપછપથી વાતચિત્ત અને બોલવા ચાલવાની રીતે અસલ મતલબને એવું રૂપ નથી આપ્યું. જ્યારે એ કેતાબ જાહેર થશે ત્યારે સેંકડો આદમીઓ તેને શોખથી વાંચશે અને શીખાઉઓને માટે વગર શકે તે ફાએદેમંદ થશે."

વાવ્યખુણાના લેફટનેન્ટ ગવર્નર સર ઉલીઅમ મીઉરની સરકારના એક દસતાવેજમાંથી સારાંસ.

"નામદાર લેફટનેન્ટ ગવર્નર બાહાદુર "મેરાતુલ અરૂસ" કેતાબને જોઇ ઘણો ખુશી થયોછે. એ કેતાબ એવા દરજાનીછે, કે ગવર્નર મજકુરની નજદીક ઉરદુમાં કોઇ પણ કેતાબ એના બરોબરીની નથી, જે કાંઇ તારીફ ડાઈરેકટર સાહેબે લખીછે, તે તારીફ એને ઘટતીછે. એમાંની સર્વે હાલતો જેમ ગુજરતી નજરે જોતાં હોઇએ તેવીજછે. એની ભાષા સરળ તથા વગર સહેરાગતનીછે, તેમજ હિંદુસ્તાનીઓના ઘરસંસારનો મામલો ખરેખરો અને જેવી રીતે ચાલુછે તેવોજ બયાન કીવેલોછે. વળી જે શખસોનું જીકર એમાંછે તે દરએકના ખમીરની હાલત જુદી જુદી જણાઈ આવેછે. તેમજ જગેજગ વગર અલંકારેપણ દિલપર અસરનું થવું તથા દિલને પલાળવું એમાંથી જણાએછે, અને દરએક બનાવમાંથી ખસલતોનો સુધારો અથવા ખેશીઓ વચેના સારાં સલુકની એક નસીહત નીકળેછે. એમાંથી આ પણ અછી રીતે દેખાઇ આવેછે કે હીંદુસતાનમાં ઓરતોનો ઘરસંસારના

મામલામાં ઘણો હાથ હોયછે; તેમાં જ્યારે ચઢતા વર્ગ અને નેક જાતીને તાલીમની અસર થઈ હોએ, ત્યારે તો તેનો અખતીયાર વધારે સરસ નતીજો આપનાર નીપજી શકેછે. આમતો માન્યામાં નથી આવતું કે હિંદુસ્તાનીયોમાંથી કોઇ ગ્રહસ્થ આદમી "આ કેતાબ" વાંચ્યા પછી, ઓરતોની કેળવણીથી અતિઘણા જે ફાયદા થાયછે, તે વિષેનો ઇનકાર કરે. એ ઉપરાંત આ કેતાબમાં એક સારો ગુણ એછે કે તે હિંદુસ્તાની ઓરતોને વાંચવા આપવાને ઘણી લાયકછે. બેશક તેઓને દિલપસંદ લાગશે અને તેઓની સમજ તથા અક્કલમાં વધારો કરશે. કોઇ પણ ગ્રહસ્થ હિંદુસ્તાનીએ પોતાના કુટંબમાં એ કેતાબ વંચાવવામાં કશી ફિકર રાખવી નથી જોઇતી. બલકે એકીન રાખવું જોઇએછે, કે એથી તેઓનું દિલ રીજશે અને એલમનો ફાયદો પણ હાંસલ થશે. આખી કેતાબમાં કોઇ મજમુન એવી નથી કે જે પાકીજા અને સલાહથી ભરેલી નહિ હોય, ઇઆ જેથી કોઈ એવા કાયદા કે અસલ રેવાજની તાલીમ નહિ મળતી હોય, કે જે અકસર કરી ઇસલામોની નજદીક એબથી દૂર અને નેકીથી ભરેલી હોય. મોહોમદ નજીર એહમદની મોટી તારીફ એ વાતમાંછે, કે તેને રાસતીની તરફ એક નવો રસ્તો કાઢયોછે અને સાદી તથા સલીસ ઇબારતમાં ફાએદેમંદ તથા દેલચશપ લખાણનો નમુનો બીજાઓને વાસ્તે પેદા કરી આપ્યોછે. નામદાર લેફટનેન્ટ ગવર્નરને એકીનછે કે ઘણા એક લોકો આ રીતની જલદીથી નકલ કરશે. . . . .

નામદાર લેફટનેન્ટ ગવર્નર સાહેબ મોહોમદ નજીર એહમદને એક હજાર રૂપિઆનું ઇનામ બખશવાને ખાસ ખુશી જણાવેછે. બલકે કદરદાનીની રાહે પોતાની ખાસ ગીરેથી એક ઘડીઆળ કે જે ઉપર ઘટતો લેખ કોતર્યામાં આવશે તે બખ્શીસ કરશે. અને ઉમેદ રાખેછે કે આ ઇનામ મોહોમદ નજીર એહમદને. . . . . . ભરી દરબારમાં ઇનાયત કરવું. હુકમ આપ્યામાં આવેછે કે સરકારને માટે એની ૨૦૦૦ નકલો શીલા છાપ ઉપર સૌથી સરસ છપાઇની જલદીથી છપાય, તથા મોહોમદ નજીર એહમદને પરવાનગીછે કે બનાવનાર દાખલ એ કેતાબની કાપીરાઇટનો હક પોતે રાખે, તથા પોતાની તરફથી તે છપાવવાની ગમે તો ઘટતી તદબીર કરે. ઉમેદછે કે એ કેતાબ ઘણી ફેલાવો પામશે, કાંએકે એની એબારત સાદી, સરળ, દેશી જબાનો વાંચનારની નજરમાં ઉંચી અને નવીજ ઢપની જણાશે.

નામદાર લેફટનેન્ટ ગવર્નર સાહેબની નજરમાં આ મુનાશેબ આવેછે, કે એ કેતાબને માટે પરીક્ષા લેનારી બોર્ડને ભલામણ કરવી કે એ પરીક્ષામાં દાખલ કરવાને લાયકછે, કેમકે આ મૂલકના લોકોમાં આલતા સાધારણ કીસ્સા અને વગર અર્થની હેકાએતો, કે જે ઘણુંકરી પસંદ કરવા જોગ નથી, તેને બદલે એ કેતાબ; કે જેની નાદર મજમુનોથી વાંચનારાઓને માત્ર સલીસ ને મધુર ચાલુ જબાનથી વાકેફીઅત મળશે એટલોજ ફાએદો નથી, પણ ઘરસંસારના ખટલાની પણ એથી ઘણી વાકેફી હાંસલ થશે, તથા બેશક જેઓને પોતાની મુનાસેબના લોકો સાથ રાત દહાડો કામ પડેછે તેઓને દરરોજનો મામલો સમજવા, સમજાવવાને પણ ઘણું સવળ થશે.

મેરાતુલ અરૂસ.

આ ઉરદુ કેતાબના બનાવનાર મોલવી મોહોમદ નજીર એહમદ, પોતાની કેતાબના દીબાચામાં આ પુસ્તક બનાવવાના કારણમાં જણાવેછે કે—

"જો કે આ મૂલકમાં ઓરતોને પઢાવા લખાવવાનો રીવાજ નથી, તોપણ મોટાં શેહેરોમાં મોટાં ખાનદાનો અને ઉંચાં કૂળની અકસર ઓરતો કુરાને મજીદનો તરજુમો તથા મજહબને લગતા ફકરાઓ અને નસીહતોના ઉરદુ રીસાલાઓ વાંચેછે તથા વંચાવેછે. હું ખોદાનો આભાર માનું છું કે હું પણ દિલ્લીના એક એવાજ કૂળનો આદમીછું.

"ખાનદાનના રેવાજ મુજબ મારી દીકરીઓ પણ કુરાને શરીફ તથા તેના અર્થ અને કયામત નામું તથા રાહેનીજાત ઇત્યાદિ, ઉરદુ નાના નાના રીસાલા ઘરમાનાં મોટાંમાયોથી શીખ્યાં. રાત દહાડો ઘરમાં પઢવા લખવાની ચરચાતો ચાલુજ હતી. હું જોતો હતો કે અમો મરદોની દેખાદેખીથી છોકરીઓને પણ શીખવા ઉપર એક જાતનો ઉલટછે, અને તે સાથે મને એ પણ જણાતું હતું, કે એકલા મજહબનોજ અભિઆસ બચ્ચાંઓની હાલતને માફક નથી. ફકત એજ બાબદો તેઓની નજર આગળ રહેછે, તેથી તેઓના દિલોને કંટાળો તથા તેઓની તબીઅતને કચવાટ તથા જેહનમાં ઘટાડો થાયછે. માટે હું એક એવી ચોપડીની શોધ કરતો હતો કે જે બસલતો અને નસીહતોથી ભરેલી હોય, તથા જેમાં એવા બનાવો દરસાવેલા હોય કે ઓરતોને પોતાની જીંદગીમાં સામે આવનારા હોય. ઓરતો પોતા ઉપરના ખોહતાનો, જાહેલીઅત, અને આડા માર્ગને લીધે હમેશાં રંજ મુસીબતમાં ફસેલી રહેછે, માટે તેઓના ખેઆલોને સલાહ આપે અને તેઓના વહીવટને મદદ મળે તેવી તે ચોપડી હોય. વળી તે કોઈ એવી દિલપસંદ ઢપમાં હોય કે જેથી વાંચનારીઓનું દિલ કંટાળે તથા તબીઅત ઘભરાએ નહિ. મગર તમામ કૈતાબખાનું શોધી વળ્યો પણ એવી કોઇ કેતાબનો પત્તો મુતલક મળ્યો નહિ, ત્યારે મેં "આ કીસ્સા" નો વિચાર બાંધ્યો, ને પ્રથમ અકબરીનો અહેવાલ રચ્યો. છોકરીઓને તો ગોયા

તે પોતાનો ઓરાકજ થઇ પડાયો; તેથી દરરોજ ચોપડી પૂરી કરી આપવાની માગણી કરવા લાગી. એથી મેં અસગરીનો અહેવાલ પણ પૂરો કીધો. એમ કરતાં ધીમે ધીમે એ ચોપડીની ચરચા મોહોલ્લામાં થવા લાગી, ને કેટલીએક ઓરતો તે સાંભળવા સારૂં આવવા લાગી, જેણે સાંભળયું તે રીજી ગઇ. કેટલાંએક મોટાં મોટાં ઘરોમાં ચોપડી મંગાવી. કેટલાંએકે એની નકલો લેવાની ખાહેશ કીધી. એ દરમીયાન મારી વડી દીકરીનાં લગન કીધાં અને મોટી કીમતના ઘરેણાને બદલે, એ કેતાબ મેં તેને પલ્લામાં આપી. તેણીને સાસરે પણ એ કેતાબની ખૂબ વાખવાખી થઇ. જ્યારે મેં જોયું કે એ ચોપડી ઓરતોને માટે ઘણી ફાયદા ભરેલીછે અને તેણીઓ એને સારીપઠે દિલ લગાડી વાંચેછે તથા સાંભળેછે, ત્યારે એને મેં વાખ્ખૂણાની મદરેસાઓના ડેરેકટર સાહેબની મારફતે સરકારમાં મોકલી, સરકારની કદરદાનીએ તો મારી આબરૂ અને આં ચોપડીની કીમતને એટલી તો વધારી કે તેનું બયાન થઇ શકતું નથી. હું તો દિલભાવતી પોતાની મુરાદ અને મેહનતનો બદલો પામી ચૂકયોછું."

ફરજંદોને સૂચના.

જે આદમી દુનિઆની હાલતપર કાંઇબી વિચાર નથી કરતું, તો તેના કરતાં વધારે અગ્નાની બીજું કોઇ નથી. વિચાર કરવાને લાયક દુનિઆમાં હજારો બાબદોછે; પણ તેમા સરવેથી સરસ અને સરવેથી અગતની બાબદ તો આદમીનો હાલછે. વિચારવું જોઇએ કે જયારથી આદમી પેદા થાયછે, ત્યારથી મરવા સુધીની જીંદગીમાં તેને શું શું બાબદો સામે આવેછે, તથા કેવી રીતે તેની હાલત બદલાતી જાએછે? ઇનસાનની જીંદગીમાં સરવેથી સારો વખત બચપણનોછે. એ ઉમરમાં આદમીને કોઇપણ તરેહની ફિકર રહેતી નથી. મા અને બાપ ઘણીએક મોહોબત અને પ્યારથી તેને પાળેછે, તથા જ્યાંસુધી બનેછે ત્યાં તલક તેને સુખ આપેછે. ફરજંદના સારાં ખાવાં, અને સારાં પેહેરવાથી મા બાપને ખુશી ઉપજેછે; બલકે ફરજંદોના સુખને વાસતે મા બાપ પોતાની ઉપર ઝેહમત અને દુખ ખેંચી લેછે. મરદ બાપ બનવા પછી મેહેનત કે મજૂરી કરી કમાયછે. કોઇ ધંધો, કોઇ વેપાર, કોઈ ચાકરી કરેછે. મતલબ કે જેમ બની આવેછે તેમ ફરજંદોની આશાએશને વાસતે પૈસા પેદા કરેછે. તેમજ ઓરતો જેઓ મા બનેછે, તેઓ અગર બાપની કમાઈ ઘરના ખરચને બસ નથી પડતી તો પોતેપણ પૈસો પેદા કરવાને વાસતે કેટલાએક વખત મેહેનત કરેછે. કોઇ મા લોકોનું સીવેછે, કોઈ સુતરના ગોટા વીંટાળેછે, કોઇ ટોપીઓ વેતરેછે. તેમાં કોઇ દુખની મારેલી તો રેંટિઓ કાંતી, ઈઆ ઘંટીમાં દળી, ઇઆ રાંધવાની ચાકરી કરીને પોતાનાં બચ્ચાંઓને પાળેછે. ફરજંદ ઉપરની માયા મા બાપને જે હોયછે, તે કદિ દેખાડવાની કે બનાવટની હોતી નથી પણ સાચી અને ખરા દિલની હોયછે. મહાગ્નાની ખોદાતાલાએ ફરજંદની મમતા મા બાપને એવી લગાડીછે કે ફરજંદો તેથી પરવરશી પામે. શરૂઆતમાં બચ્ચાં અશકત અને પરવશ હોયછે. નથી બોલી જાણતાં કે નથી સમજતાં, નથી ચાલી શકતાં કે નથી ફરી શકતાં. અગર તેવી હાલતમાં મા બાપ માયાથી તે ફરજંદોને પાળતે નહિ તો એ બચ્ચાં ભૂખે મરી જતે. કયાંથી તેમને રોટલી મળતે, કયાંથી તેઓ કપડાં લાવતે, અને કેમ કરી મોટાં થતે? ફકત આદમી ઉપરજ એવી બંધી નથી. જાનવરોમાં પણ બચ્ચાંની મમતા ઘણી કડણુછે. જુઓ મરઘી પોતાનાં બચ્ચાંઓને કેવી રીતે પાળેછે! સારો દહાડો તેઓને પાંખોમાં દાબી બેસી રહેછે, અનાજનો એકપણ દાણો મળેછે તો તે પોતે નથી ખાતી ને બચ્ચાંઓને બોલાવીને ચાંચમાંથી તેઓની આગળ મૂકેછે. અગર જો ખલીર કે બિલાડી તેનાં

બચ્ચાંને મારવા આવેછે, તો તે પોતાના જીવની દરકાર છોડી દઇ લડવા ઇચ્છા મરવાને સામે થાયછે ! મતલબ એકે માબાપને એ ખાસ મોહોબત ખોદાએ ફક્ત એટલા માટે આપીછે, કે બચપણમાં અશક્ત બચ્ચાંને જે જરૂરનુંછે તેથી તે અટકી નહિ રહે, બલકે ભૂખની વખતે ખાણું, તરસની વખતે પાણી, સરદીથી બચવાને ગરમ કપડાં અને હરેક તરેહની આરામની ચીજ ઘટતી વખતે તેને મળી આવે. અજમાએશથી આતો જાણીએ છીએ કે એ ખાસ મોહોબત જ્યાંસુધી બચ્ચાંઓને જરૂર અને હાજત હોયછે ત્યાં સુધીજ રહેછે. જ્યારે મરઘીનાં બચ્ચાં મોટાં થાયછે ત્યારે મરઘી તેમને પાંખમાં ઢાંકી રાખવું છોડી દેછે, ને જ્યારે તે બચ્ચાં ચરી ફરીને પોતાનું પેટ પોતે ભરી લેવાને શક્તિવાન થાયછે ત્યારે તે તેમને કાંઇપણ મદદ નથી કરતી. બલકે જ્યારે ઘણાં મોટાં થાયછે ત્યારે તેને એવી રીતે મારવા દોડેછે કે ગોયા તે તેમની મા નહિ હોએ. એજ માફક આદમીના માબાપોનો પણ હાલછે. જ્યાંસુધી બચ્ચું ઘણું નાનુંછે ત્યાં તલક મા દૂધ પાયછે, તેને ગોદમાં લઇ ફરેછે, પોતાની ઉંઘ વેચી હીંચકા નાંખીને સુવાડેછે, પણ જ્યારે બચ્ચું ખીચડી ખાધાજોગ સમજદાર થયું તો મા તેને દૂધથી બીલકુલ છોડાવી દેછે. જે દૂધ વરસો સુધી પ્યારથી ધવાડતી હતી, તે હવે કઠણાઇ અને ક્રૂરપણાથી પીવા નથી દેતી. ધાવણાને કડવી ચીજો લગાડેછે, ને જો બચ્ચું ધાવવાની જીદીત કરેછેતો તેને મારેછે, અને ધમકાવેછે. થોડી મુદતબાદ બચ્ચાંઓનો હાલ એવો થઇ જાયછે કે તેને કેડ લેવું પણ માને અકારૂં થાયછે. શું તમોએ તમારાં નાના ભાઇ બેનોને એ બાબદમાં માર ખાતાં નથી દીઠાં? કે જેઓ માની કેડથી ઉતરતાં નહિ હતાં, ને મા ગુસ્સાથી કહેતી કે "કેવું હઠીલું છોકરૂંછે, કે કેડથી ઉતરતું નથી." એ ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે માને માયા રહી નથી. પણ દરએક પાયરીએ એક ખાસ તરેહની મોહોબત હોયછે. ફરજંદનો હાલ હમેશ એકસરખો નથી રહેતો. આજે દૂધ પીતુંછે, કાલે ખાવા લાગ્યુંછે, પછે પગે ચાલવા શીખ્યુંછે. જેમ જેમ બચ્ચું ઉમરે વધેછે તેમ તેમ તેના પ્રમાણ મુજબ મોહોબતનો રંગ પણ બદલાતો જાયછે. છોકરા અને છોકરીઓ પઢવા કે લખવા શીખવાને વાસતે કેવો અને કેટલો માર ખાયછે, જોકે નાદાનીથી બચ્ચાં તે સમજતાં નથી પણ મા બાપના હાથથી જો કાંઇ સખતી પહોંચેતો તે ખચિત કરી બચ્ચાંના પોતાના ફાયદાને માટેજછે.

દુનિઆમાં તમને મા બાપથી જુદાં થઇને ઘણા દિવસ જીવવુંછે. કોઇના પણ મા બાપ સદાકાલ જીવતાં રહેતાં નથી. સારાં ભાયેગનાં છોકરા છોકરી તે છે કે જેઓ મા બાપના જીવતાં જીવત એવો અદબ તથા એવો ધંધો શીખ્યાં હોએ કે જેથી તેઓની તમામ જીંદગી સુખ અને આરામમાં ગુજરે. તેમજ પૂરાં હિણભાગ્યનાં ફરજંદો તે છે કે જેઓએ મા બાપની

જીંદગીની કદર નહિ બૂજી, અને જે આરામ મા બાપની દોલતથી તેઓને મળયું તે અકારત કીધું; અને એવા સારા નચિંતાઈ ભરેલા ને બેફિકરીના વખતને સુસતી તથા રમત ગમતમાં ગમાવ્યો; તથા આખી ઉમર રંજ સખતીમાં કાપી; પોતે દુખી રહયાં, ને મા બાપને પણ પોતાને લીધે આપદામાં નાંખ્યાં. ઉપર કહયું તેવાં મરવા ઉપરજ કાંઈ મુકરર નથી, લગન વેહવા થયા પછી પણ ફરજંદો મા બાપના જીવતા જીવત છૂટાં થાયછે. જયારે ફરજંદો જવાન થાયછે ત્યારે મા બાપો જઇફ થઇ ફરજંદના મોહોતાજ બનેછે. જઇફ થવા પછે ફરજંદોને મા બાપથી મદદ મળવી તો કમ હોવી જોઇએ; સામી તેઓએ મા બાપની ચાકરી તથા મદદ કરવી ફરજછે. માટે છોકરા અને છોકરીઓએ ખચિત કરી વિચારવું જોઇએ કે મા બાપથી જુદાં થયા પછી તેઓની જીંદગી કેમ કરી ગુજરશે.

દુનિઆમાં સૌથી ભારી બોજો મરદોને માથેછે. ખાધાનું, કપડાં અને દરરોજના ખરચની સરવે ચીજો પૈસાથી હાંસલ થાયછે; ને સરવે ખટરાટ પૈસાનોજછે. ઓરતોને વાસતે તો ખુશી ભરેલુંછે કે ઘણું કરી તે કમાવા અને પૈસો પેદા કરવાની મેહેનતથી બચી જાયછે, પણ જુઓ મરદ કેવી કેવી સખત મેહેનત કરેછે. કોઇ ભારી બોજો માથે ઉઠાવેછે, કોઇ લાકડાં વેહેછે, કોઇ સોનાર, લોહાર, ધાતુગર, કસારો, કુંડળગર, સોનું કુટનાર, ફુબકી મારનાર, તારકસ, ઢોળ ચઢાવનાર, જડીયો, વણકર, ટીલીગર, બતીઓ, હુક્કા બનાવનાર, મીનાકાર, કલઈગર, ધૂળધોયો, સિકલગર, આરસી બનાવનાર, જરદોજ, મનીહાર, નાળબંદ, નંગબનાવનાર, કલાબટુ કરનાર, સરહાંણ બનાવનાર, ધાતુ કાડનાર, ઢોલી, સુતાર, ખરાદી, નાળિયરવાળો, કંગઇ બનાવનાર, વાંસફોડો, કાગદી, જુલાહીયો, રફુગર, રંગરેજ, છીપી, પાઘડી બાંધનાર, દરજી, હુક્કાનળી બનાવનાર, મોચી, મોહોરકંદ, ઢાંકફોડો, મીસતરી, ડબગર, કુંભાર, હલવાઇ, તેલી, તંબોળી, રંગારી, અત્તારી, ઘાંચી ઈત્યાદિ જે ધંધાદારીછે, તે સરવેના કામોમાં એકસરખી જેહમતછે, ને એ તમામ મેહેનત પૈસા કમાવાને માટે મરદ સેહેવેછે તથા ઉઠાવેછે, પણ એ કહેવાથી એમ નહિ સમજવું કે ઓરતોએ ખાવા અને સુવા સિવાએ દુનિઆનું કોઈ કામ કરવાનું નથી! ખરૂંછે કે ઘર સંસારનું સરવે કામ ઓરતો કરેછે. મરદ પોતાની કમાઇ ઓરતો આગળ લાવીને મૂકેછે, અને ઓરતો પોતાની અકલથી તેને એવા બંદોબસ્ત અને સલુકથી ઉઠાવેછે કે સુખની સાથે આબરૂ ઇજ્જત ઉપર એકે સખુન આવવા નથી દેતી. અવે બારીકીથી જોઇશું તો જયાંસુધી એક પૈડું મરદનું અને એક પૈડું ઓરતનું હોવું નથી ત્યાંસુધી દુનિઆની ગાડી ચાલી શકતી નથી. મરદોને પૈસો પેદા કરતાં એટલો વખત નથી બચતો કે તે ઘરના નાના નાના કામોમાં રોકે.

ઓ છોકરાઓ, એવું શીખો કે મોટીડા થયા પછે તે તમને કામ આવે અને ઓ છોકરીઓ, તમે એવો હુન્નર હાંસલ કરો કે ઓરત થયા પછી તમને તેથી ખુશી અને ફાએદો થાય. ખરૂંછે કે મરદ સાથે સરખાવતાં ખોદાએ ઓરતોને કાંઈએક કમજોર પેદા કીધેલીછે ખરી; પણ હાથ, પગ, કાન, આંખ, અકલ, સમજ, યાદ, એ સરવે મરદની બરાબરજ ઓરતને આપેલુંછે. છોકરાઓ એજ ઇંદ્રિઓથી કામ લઇને કાબેલ, ફાજેલ, હકીમ, કારીગર, ધંધાદાર અને હરેક બાબદમાં પહોંચેલા તથા હુન્નરમંદ બનેછે. ત્યારે છોકરીઓ પોતાનો વખત ઢીંગલાં ખેલવામાં તથા કહાણીયો સાંભળવામાં ખોઈ અપટ રહેછે. જે જે ઓરતોએ વખતની કદર બૂજી અને વખતને કામકાજમાં રોકયોછે, તે મરદની માફક દુનિઆમાં નામવર અને પ્રખ્યાત થઇયોછે. જેમકે નુરજાંહાન બેગમ, જેબનનેસા બેગમ, ઈઆ હાલની નવાબ સેકંદર બેગમ, અથવા અંગરેજોની શાહાજાદી માહારાણી વીકટોરિઆ. આ ઉપર કહેલી ઓરતોએ એક નાધલાં જેવાં ઘરનો કે કબીલાનો નહિ પણ આખા મુલક અને જાંહાનનો બંદોબસ્ત કીધોછે. કેટલીએક નાદાન ઓરતો એમ વિચારેછે કે "ઘણું શીખીને શું મરદોની માફક મોલવી બનવુંછે? ને એમા મેહેનત કીધાથી શું ફાએદોછે?" પણ એમ નહિ, જે ઓરતો વધારે શીખીછે તેઓને તેથી જ્યાદે ફાયદો પણ મળેલોજછે. અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે ઘણો માબારત એલમ ઓરતોએ શીખવાની ફરજ નથી પણ જેટલો જરૂરનોછે તેટલો બી ઘણુંકરી ઓરતો હાંસલ કયાં કરેછે? થોડામાં થોડું પોતાની ભાષા શીખી લેવી એતો ઘણું જરૂરનુંછે. અગર એટલું પણ નથી આવડતું તો બેશક તેને નામોશી જેવુંછે, તથા પોતાના ઘરની વાત પારકાને જાહેર કરવી પડેછે, ઇઆ તે છુપી રાખીઆથી નુકસાન થાયછે. ઓરતોની વાતો ઘણુંકરી ખાનગી અને લજ્જા ભરેલી હોયછે પણ પોતાની મા બેનને કદી તે જાહેર કરવાની જરૂર પડેછે, ને એવું બનેછે કે તે વખત ઉપર મા બેન ઘણાં દૂર હોયછે તો એવી વેળાએ ઈઆતો લજ્જાને છોડવી પડેછે ઇઆ નહિ કેવાના સબબથી નુકસાન ખમવું પડેછે. પઢવાવાંચવા કરતાં લખવું કાંઇએક મુશકેલછે પણ જો કોઇ ચોપડીમાંથી રોજ ચાર લીંટીઓ નકલ કર્‍યા કરે અને તેમજ પોતાના દિલથી ઉપજાવીને લખ્યા કરે તથા એ બાબેની સલાહ પૂછ્યા કરેતો, જરૂર કરી થોડા મહિનામાં તે લખવાનું શીખી જશે. ખચીત કરી શોભઇતા દસકતની જરૂર નથી. લખવું એ પણ એક હુન્નરછે, જે આગતની વખતે ઘણો કામ આવેછે. અગર લખાણ ભૂલ ભરેલું હોય અથવા દસકત બેડોળ અને બેઢપ લખાએતો તેથી બેદિલ થઇને લખવું માંડી વાળવું નહિ, કોઈપણ કામ શરૂઆતમાંજ સારૂં થતું નથી, અગર કોઇ મોટા કાબેલને એક ટોપી વેતરવા અને સીવવા આપો, જેણે કોઇ દહાડો તે કામ કીધેલું નથી તો જરૂર ટોપીને તે બીગાડી નાખશે. એક દાખલો

લ્યો કે ચાલવું હાલવું જે હમણાં તમને આટલું સેહેલું લાગેછે, ને વગર હરકતે અહિંથી તહિં દોડતાં ફરોછો, પણ કદાચ તમને યાદ નહિ હશે કે એ તમે કેટલી મુશકેલીથી શીખ્યાંછો? તમારાં માબાપ અને વાલીઓને સારી પેઠે યાદછે કે પેહેલાં તમને ટેકા વગર બેસતાં પણ નહિં આવડતું હતું, જ્યારે તમને કેડેથી ઉતારી નીચે બેસાડતાં ત્યારે એકજણ પકડી રેહેતુ, યા તકી-આનો ટેકો કરી આપતાં હતાં! એ પછે તમે ફસડાયાં મારવા શીખ્યાં, પછે ઢાલીયો પકડીને ઉભું રેહેવા લાગ્યાં અને જ્યારે તમારા પગ વધારે મજબૂત થયા ત્યારે ધીમે ધીમે ચાલતાં શીખ્યાં, તેમાં પણ સેંકડો વખત તમને ઠોકર લાગતી ને દરરોજ તમે તૂટી પડતાં હતાં. અને તેજ તમે છો કે ખોદાના ફજલથી આજે બેધડક દોડોછો, ફરોછો? એજ મુજબ એકવાર લખવું પણ આવડી જશે. એથી અગર તમને છોકરાઓના જેવું સારૂં લખવું નહિ પણ આવડે તોપણ જરૂર જોગુતો આવડશેજ, ને એટલી મુશકેલીતો નહિ રેહેશે કે ધોબીનાં કપડાં, કે દળનારીની દળાઇને વાસતે દીવાલપર કાપા ખેંચવા યા કાંકરા કે પથરા ગણીને રાખવા પડે. ઘરનો હિસાબ કેતાબ અને લેણદેણ મોઢે યાદ રાખવું ઘણું મુશકેલછે, ને બાજે મરદોની એવી આદત હોયછે કે જે રૂપિઆ પૈસા ઘરમાં આપેછે તેનો હિસાબ પૂછ્યા કરેછે. અગર મોઢા ઉપર યાદ નહિ રહીતો મરદને શક પડેછે કે એ રૂપિઆ કયાં ખરચ્યા? જેથી નકામો પોતપોતામાં કંકાસ ને કજીઓ ઉઠેછે. અગર ઓરતો એટલું લખવાનું શીખીલે કે પોતાનેજ સમજવાને બસ થાએ, તો તેટલું પણ કેવું સારૂંછે?

લખ્યા પઢયા ઉપરાંત, સીવવું ભરવું તથા રાંધવું સીખવું એ બંધો હુનર હરેક છોકરીને શીખવો જરૂરછે. કોઇ આદમીને આ વાતની ખબર નથી કે આવતા વખતમાં તેની સામે કેવો બનાવ આવી ઉભો રેહેનારછે. મોટા અમીર અને મોટા દોલતમંદો એકાએક ગરીબ અને હાજતમંદ થઇ જાયછે. અગર કોઇ હુનર હાથમાં હોયછે તો તે જરૂરની વખતે કામ આવેછે. આ એક જાણીતી વાતછે કે, આગલા વખતના પાદશાહો દોલત અને દબદબો છતાં જરૂર કરીને કોઇ હુનર શીખી રાખતા હતા, કે જે મુસીબતની વખતે કામ આવે. યાદ રાખજો કે દુનિઆની કોઇ હાલત ભરૂંસો રાખવા જોગ નથી. માટે આજે તમને આરામ અને ફરસુદ હાંસલછે તેટલે ખોદાના શુકર કરો કે તેણે પોતાની મેહેરબા-નીથી આપણા ઘરોમાં બરકત ને ફરાગત આપીછે, પણ એમ કહેવાની મતલબ એવી નથી કે તમે એ આરામની કદર નોકરો યા આવતા વખતને વાસતે પોતાને એવું ધારી નચિંત રાખો કે એ આરમ હમોને હમેશાં હાંસલ રેહેવાનો. સુખના દાહાડામાં કેટલીએક ચોકસ આદતનો માહાવરો રાખવો જરૂરછે; અગરચે ખોદાએ તમને નોકર ચાકર પણ આપ્યા હોય તે છતાં પણ તમારે પોતાની આદતને બગાડવી નહિ જોઇએ. કદાચ ખોદા ન કરેને તમારી એ

મોટાઇ જતી રહેતો એ આદત ઘણી કામ આવશે. પોતે ઉઠીને પાણી નહિ પીવું ઇઆ નાના નાના કામોમાં ચાકરો ઇઆ નાના ભાઇ બેનોને મેહેનત આપવી ને પોતે એદી બનીને બેસી રહેવું, એ ઘણું નામુનાસેબ અને આદતને બગાડવાની નિશાનીછે. માટે તમોએ પોતાનું સરવે કામ પોતે કરવું જોઇએ. બલકે તમો હોશિઆરી અને ચાલાકીથી રહોતો પોતાનું કીધા ઉપરાંત ઘરનાં ઘણુંએક કામ તમે ઉઠાવી શકો. જો તમે થોડી થોડી પણ મેહેનત કરતાં રહોતો પોતાની માને ઘણીએક મદદ, ને ટેકો કરી શકો. પોતાથી બનતું કોઇ એવું કામ છોડી દેશો નહિ કે જે મા પોતાને હાથે કરે ઇઆ બીજાંઓને તેને વાસતે બોલાવતી અને મેહેનત આપતી ફરે.

ઓ મારી પ્યારી દીકરીઓ, રાતના જ્યારે સુવા જાઓ, ત્યારે પોતાનું બીછાનું પોતાને હાથે બીછાવી લ્યો, ને સવારના સકાળે ઉઠીને તે વાળી ઉચકી તેને ઘટતી જગાએ મૂકયા કરો. તમારાં કપડાંની ગાંસડી તમારા કબજામાં રાખો. જ્યારે કપડાં બદલવાની જરૂર હોય ત્યારે ફાટેલું ઇઆ ઉખડેલું પોતાને હાથે દરૂસ્ત કરો. મેલાં કપડાંની જતન કરો. જયાં સુધી ધોબણ કપડાં લેવા આવે ત્યાંસુધી તેને એલાહેદાં રાખો. અગર કપડાં બદલી મેલાં કપડાં ઉચકી ઠેકાણે નહિ મૂકશો તો કદાચ ઉંદર કરડશે ઇઆ પડયાં પડયાં વધારે મેલાં થશે, ને ધોબણથી તે સારાં ધોવાઇ શકાશે નહિ. વળી ભીની જમીન અને પસીનાથી હવાએલાંને લીધે, તેમાં ઉવેઇ લાગુ પડશે. ધોબણને પોતાનાં મેલાં કપડાં પોતે જોઇને આપ્યા કરજો; ને જયારે ધોઇને લાવે ત્યારે તમે પોતે જોઇને લેયા કરજો, કે કોઇ કપડું ઓછું કરી ઇઆ કેયેથી ફાડી લાવી નહિ હોય, અથવા કેયે ડાઘડૂઘ બાકી રહી નહિ ગયો હોએ. એવી રીતે જયારે તમે પોતાનાં કપડાંની ચોકસી રાખશો તો તમારાં કપડાં ખૂબ સાફ ધોવાયા કરશે, ને કોઇ કપડું ખોવાશે નહિ. જે ઘરેણું તમે પેહેરી રાખતાં હોય તેમાં મોટી કીમતના જે દાગીના હોય, તે સુતા આગમચ અને સવારના ઉઠો તારે તેપર નજર કરજો કે સરવે સલામતછે કે નહિ. ઘણીએક બેખબર છોકરીઓ રમતાં કૂદતાં જણસ નાંખી દેછે, તે કેટલાએક દહાડા ગયા પછી તેને જણાયછે, કે બાળી ગુમાઇ ગઇ, છલ્લું નીકળી પડયું, તેટલે તો ઘરમાં કેટલાએક વખત ઝાડું દેવાઇ ગએલું હોય, ત્યારે કયાંથી જણાય કે જરા જેટલી ચીજ કયાં જતી રહી ઇઆ કઇ જગાએ મેટોડામાં ડટાઇ ગઇ? પાછળથી તે ગાફેલ છોકરીઓ જણસને વાસતે અફસોસ કરી રડેછે, ને તમામ ઘરને સોધાસોધમાં હેરાન કરી નાંખેછે. જ્યારે મા બાપ જાણેછે કે એ છોકરી જણસની સંભાળ રાખતી નથી, ને ખોઇ નાંખેછે ત્યારે તેઓ પણ અફસોસ કરેછે. તમારે હમેશાં વિચાર રાખવો જોઇએ કે ઘરના કામોમાં તમારે લાએકનું કયું કામછે. ઘણુંકરી નાના ભાઇ

બેનો રડતાં અને મમત કરતાં હોયછે, તેને તમે સંભાળી શકો તો માતાને તેઓ જેહેમત નહિ આપે. મોઢું ધોવરાવવું, તેના ખાધા પાણીની ખબર રાખવી, કપડાં પેહેરાવવાં, એ સરવે કામ તમારે લાયકનાંછે, ને જો ચહાવતો તમે કરી શકો, પણ જો તમો ભાઈ બેનો સાથ મરાયા કરો ઇચ્છા મમત કરો તો તમે પોતાને હાથે પોતાની વકર ખુઓછો તથા માતાને સુખ આપવાને બદલે વધારે ઇજા આપોછો; તે ઘરનું કામકાજ જુએ કે તમારી પંચાતી ચૂકવ્યા કરે?

ઘરમાં જે ખાણું પકેછે તેને એવી મતલબથી જોયા નહિ કરીએ કે કયારે રંધાઇ રહેશે, અને કયારે ખાવા મળશે. ઘરમાં જો કૂતરાં કે બિલાડાં કે બીજાં કોઈ જાનવર પળતાં હોય, ને તે જો પેટ ભરવાની આશાથી ખાવાને ઇનતેજાર રહેતો તેમાં કાંઇ અજબ જેવું નથી. પણ તમારે તો દરેક વાતમાં એવું ધ્યાન રાખવું જોઇએ કે ગોસત કેવી રીતે પકાવ્યામાં આવેછે, નીમક કેટલું નાંખેછે ઇત્યાદિ. તમે જો હરેક ખાણાને ધ્યાનથી જોયા કરો તો ભરંસોછે કે થોડાજ દિવસમાં તમે રાંધવાનું શીખી શકશો, ને તમને એ હુનર આવડી જશે; જે હુનર દુનિઆના તમામ હુનરોમાં સૌથી વધારે અગત્યનોછે. સાધારણ ખાણા ઉપરાંત તરદુદના કેટલાંએક ખાણાની રીતિ પણ શીખી લેવી જોઇએ. આવ્યા ગયાની મેજબાનીમાં હમેશાં તરેહ તરેહના ખાણાની જરૂર પડેછે. કવાબ, પલાવ, મીઠા ચાવલ, જરદો, મસાલો ભરેલી ચટણી, મુરબ્બો, દૂધપાક, એ સરવે સ્વાદદાર અને તરદુદનું ખાણુંછે. તે હરેકની બનાવટ યાદ રાખવી જોઇએ. કેટલીએક વાણીમાં જાજી તરદુદ હોતી નથી પણ તેને સ્વાદદાર પકાવવામાં તારીફછે, જેમકે માછલી, કારેલાં ઇત્યાદિ.

સીવવું એ કાંઈ ઘણું કઠણ કામ નથી. વેતરવામાં અક્કલ ખરચવી જોઇએછે ખરી, ને તેને દિલ લગાડીને સમજી લેવું ઘણું જરૂરનુંછે, ઓરતોને બરનાં સરવે જાતનાં કપડાં વેતરવાંતો અગત્ય કરીને પેહેલાં શીખી લેવાં જોઇએ. હમે કેટલીએક બેવકૂફ ઓરતોને જોએલીછે કે પોતાનાં કપડાં લઇ બીજી ઓરતોની પાસે વેતરાવા માટે ધક્કેલા ખાયા કરેછે, અને જરાજેટલી વાતને લીધે બીજાંઓની ખુશામદ કરતી ફરેછે. મરદોનાં કપડાંમાં અંગરખાં કાંઇએક મુશકેલછે, પણ તમે જો તમારા ભાઇઓનાં અંગરખાં વેતર્યા કરોતો બે ચાર અંગરખાં વેતર્યાથી તે સમજમાં આવી જશે.

છોકરીઓ શરમને મારે મોઢથીતો નથી બોલતી, પણ દિલમાંતો જાણેછે કે કુંવારાપણાના (મહિઅરે રહેવાના) થોડા દિવસ કાંઇ ઓરજછે. આખર સાસરે જવુંછે. લગન પછી (સાસરે ગયા પછી) બીલકુલ નવી તરેહની જીંદગી ગુજારવી પડેછે. જેમકે તમે મા, મમાઈ, માસી અને કબીલાની તમામ ઓરતોને જુઓછો. મહિઅરે રહેવાનો વખત ઘણો થોડોછે. ને એ વખતનો મોટો ભાગતો નાદાનીમાં ગુજરી જાયછે અને જીંદગીનો મોટો પાહા-

ડતો હજુ સામે આવનારછે, કે જે તરેહ તરેહના કુથલા અને જાત જાતના બખેડાથી ભરેલાછે, અવે તમે વિચારો કે તમે કોઈ એવી ઉંચે ઉપાડની છોકરીતો નથી કે લગન પછી તમોને કાંઇ જુદીજ જાતનું નસીબ મળી જાય. જેમ દુનિયા જાહાનની વહુ દીકરીઓને હોયછે, તેવુંજ તમારે માથે પણ આવશે. ત્યારે ધ્યાન ધરી જોવું જોઇએછે કે, ઓરત જાત કેવી રીતે જીંદગી ગુજારેછે? લગન પછી તેઓની કેવી રીતે ઇજત હોએછે? મરદ તેનો દરજજો અને ખાતરદારી કેવી રીતે કરેછે? કેટલાંએક ચોકસ લોકોની હાલત ઉપર નજર ના કરશો. જેવી કે કેટલીએક જગાએ સંજોગથી, જોઇએ તે કરતાં પણ જ્યાદે પ્રીતિ હોએ, ઇઆ ઓરત મરદને માથેની થઇ હોય, ઇઆ કેથે જબરૂં ખડાખાસટુ ચાલતું હોય, ઇઆ ઓરતની આબરૂ બીલકુલ ઉડી ગઈ હોય, એ વાતતો જુદી જાણવી, તમારેતો દેસના સાધારણ લોકોના રેવાજ અને ચલણ જોવાં જોઈએ. એ સાધારણ રેવાજ જોતાં હમોનેતો ઓરતોની કશી બૂજ કદર નથી દીસતી. લોકોએ તેઓને "કમઅકલી" નો એતાબ આપેલાછે. મરદો વારેવાર "તીરીઆ ચરિત્ર" અને "તીરીયા હટ" બોલતા ફરેછે. મરદો ઓરત જાતીને બેવફા જાણેછે, અને કહેવાછે કે "ઘોડા, સ્ત્રી અને તલવાર" એ ત્રણથી કોઇએ વફાઇ જોઇ નથી. એક કવિએ કવિતામાં પણ તેમની બદી કીધીછે,–

"અગર નિક બુદી સરંજામે જંન,
"જનારા મજંન નામ બુદી, નજંન."

"અગર ઓરતનું છેવટ સારંજ હોતે, તો ઓરતોનું જે "જંન" (માર) નામછે તેની જગોએ "મજંન" (નો માર) કરીને હોતે." (એટલે ઓરતો કસુર વાળી ને કમઅકલીછે તેથીજ તેઓને "માર" નું નામ આપ્યુંછે) એ સરવે વાતો તો ચોપડીઓમાં લખેલીછે. અવે આપણે સંસારમાં જોઇશું તો ઘરના ઘસડબોળા ઉપરાંત દુનિઆનાં કોઇ નવાઇનાં કામો ઓરતોથી લીધામાં નથી આવતાં, ઇઆ કોઈ ઉમદા કામની સલાહ અને મસલહતમાં ઓરતોનો ભાગ નથી લેતું. જે ઘરોમાં ઓરતોની ઘણી ખાતરદારી તથા ઘણી ઇજત હોયછે ત્યાં પણ જો ઓરતોને કાંઇ પૂછયામાં આવેછે તો માત્ર એટલુંજ કે "કેમ બાઈ આજે શું તરકારી નાખ્યામાં આવશે? છોકરીને વાસતે ગુંથેલો જોડો મંગાવશો કે દોહોડા હાંસીઆનો? સોપારી માંગચંદી લેશો યા જાજી? જરદો પૂરબી લેવો પસંદછે કે અમાનતખાની? રજાઇને પીળી ધારી જોઇશે ઇઆ સુરમઈ રંગની?" આવી વાતો સિવાએ કોઈબી ઓરત દેખાડી આપશે, કે મરદોએ મોટાં મોટાં કામોમાં કદી તેઓની સલાહ લીધીછે? ઇઆ કોઈ મોટું કામ તેણીના હાથમાં સોંપ્યુંછે? ત્યારે ઓ ઓરતો શું તમોને એવી હિણપસતી સાથે જીવવું નાખુશ નથી આવતું? અને શું પોતાની બેએતબારી અને બેઇજતી પર તમોને અફસોસ નથી હોતો?

શું તમોને એટલી ઉલટ નથી આવતી, કે મરદોની નજરમાં તમારી ઈજત વધે ? પણ ખરૂંછે કે તમે તમારે હાથે તમારો વકર ખોઈ નાખ્યોછે. તમે પોતેજ કારણ આપી મરદની આંખ આગળ નીચી પડીઓછો. તમારામાં કાબેલીઅત હોતે તો, મરદો તમને કેમ કરી તુચ્છ ગણતે ? મુશકેલતો એજછે કે તમે ફકત દાળ રોટલી પકાવવા, અને ફાટું તૂટું સીવ્યામાંજ પોતાની બડાઇ સમજોછો. ત્યારે જેવી તમારી લયાકતછે તેવીજ તેની બૂજછે ! તમારી હાલની ચાલુ હાલત, જેમાંની એક મૂરખાઇ, એક મકર, તથા બેવફાઇછે, તે ઉપરથી અગર દુનિઆ ભરના એલજામ તમો ઉપર લગાડયામાં આવે તો વાજેબ, અને દુનિઆ ભરની બુરાઈઓ તમોપર કહાડયામાં આવે તો વાજબી બોલાએ.

માટે ઓ ઓરતો, તમે મરદોનાં દિલ બેહલાવો, તેઓની જીંદગીને તમારી ખુશીની પુંજી ગણો, તેઓની આંખોને વસંતનો બાગ કરી જાણો, તેઓની આનંદી વધારનારી, ને તેઓના ગમને દૂર કરનારી થાઓ. અગર તમારાથી મરદોનાં મોટાં કામોમાં ભાગ અપાએ, અને તમારામાં મોટાં કામો બજાવાનાં સલુક હોયતો, મરદ તમારા હાથ ધોઈ ધોઇને પીએ, અને તમોને પોતાના સિરના તાજ બનાવી રાખે. તમારાં કરતાં વધારે સારો તેઓનો ગમખાર, તમારાં કરતાં વધારે સારો તેઓનો સલાહ આપનાર, તમારા કરતાં વધારે સારો તેઓનો ખેરખાહ બીજો કોણ હોય ? મગર મોટાં કામો કરવાની આવડ તમારામાં કયાંથી હોય ! ઘરની ચોપટ દીવાલમાં તો તમે જાણે કેદ પડેલાંછો. કોઇને મળવાની કે કોઇ સાથ વાત કરવાની, નથી તમારામાં અકલ, કે નથી હોશ, આદમીથી આદમી શીખેછે. મરદો પઢી લખીને અકલ અને ગ્યાન હાંસલ કરેછે, અને જેઓ લખ્યા પઢયા નથી તેઓ પણ હજારો તરેહના લોકો સાથે ભેળાઇને દસ જણથી દસ તરેહની વાતો સાંભળેછે, પણ તમારા નસીબમાં તો પડદામાં ભરાઈ બેસવાનુંછે. આપણા દેશની રીત અને રેવાજે ઓરતો ઉપર પરદેનશીનીની ફરજ લાવી નાંખેલીછે. ત્યારે પઢયા લખ્યા સિવાએ બીજી કેઈ તદબીરછે, કે જેથી તમારી અકલનું વધવું થાય ? એક લેખે જોતાં મરદો કરતાંપણ ઓરતોને વાંચવા શીખવાની વધારે જરૂરછે. મરદ તો બાહેરના ફરનાર હરનાર પડયા, તેથી લોકો સાથે હળી મળીને પણ ગ્યાન હાંસલ કરી લેશે, પણ તમે ઘરમાં બેઠાં બેઠાં શું કરશો ? શું સીવવાની ટોકરીમાંથી અકલનાં પડીકાં કાડી લેશો ? ઇઆ અનાજની કોઠીમાંથી અજમાએસનું પોટલું ભરી લાવશો ? માટે વાંચવા શીખો કે તમે ખૂણામાં બેઠેલાં છતાં તમામ દુનિઆની મુસાફરી કરી શકશો. એલમ હાંસલ કરો કે પોતાના ઘરમાં બેઠાં છતાં જમાનાઓની વાતો તમોને મળયા કરશે.

ઓરતોએ પોતાની ઓલાદની શોભાને ખાતરપણ ડાહાપણ હાંસલ કર-

વાની ઘણી જરૂરછે. છોકરીઓ સાસરે જાએ ત્યાં તલક, અને છોકરાઓ ઘણુંકરી દસ વરસની ઉમર તલક ઘરોમાં તરબીઅત પામેછે. એ મુદતમાં માતાઓની ખાસીઅત અને ચાલચલણ બચ્ચાંઓમાં અસર થાયછે. માટે ઓ ઓરતો, ફરજંદોની આવતી જીંદગી તમારા અખતીઆરમાંછે, જો તમે ચાહો તો શરૂઆતથીજ તેઓના દિલમાં એવો એરાદો, અને એવો ઉંચો એખ્યાલ ભરી નાંખો કે તેઓ મોટા થઇ સારૂં નામ અને સારા દેખાવ હાંસલ કરે, તથા તમામ ઉમર આશાએશમાં ગુજારીને તમારા શુકરગુજાર થાએ. અને જો તમે ચાહો તો તેઓની આધીનતાને એવી બગાડી નાંખો, કે જેમ જેમ મોટાં થાય તેમ ખરાબીનાં લક્ષણ શીખતાં જાય, તથા છેવટ સુધી એ શરૂઆતનો અફસોસ કર્યા કરે. માટે બચ્ચાંઓ બોલતાં થયાં અને કેળવણી લેવા જોગ જ્ઞાન હાંસલ થયું કે જો માતાઓમાં ડહાપણ હોયતો, ત્યારથીજ બચ્ચાંઓને તાલીમ આપતાં જવું. નિશાળ અને મદરેશામાં મોકલવાની આશામાં છોકરાંઓનાં કેટલાંએક વરસો નકામાં જાએછે. એકતો ઘણી નાની ઊમરમાં બચ્ચાંઓને નિશાળે જવાની નાખુશી હોયછે, ને તેમાં વળી માતાની મોહોબત ચઢાવો કરી આપેછે, તે એમ કે નાના બચ્ચાં જેઓ હજુ પોતાને કેળવણીની જરૂરીયાત સમજતાં નથી તેઓને ઉસતાદની કેદમાં મૂકવાને દિલ કરતાં નથી. ત્યારે હવે માતાઓ જો ચાહેતો એ અર્ઇઆમમાં તેઓને ઘણુંએક શીખવી પઢાવી શકે. છોકરાંઓ નિશાળે બેઠા પછી પણ ઘણું સૂધી વગર ઉલટથી શીખેછે, અને ઘણે દહાડે તેઓની શક્તિમાં વધારો થાયછે. એ વખતમાં તેઓને માતાઓથી ઘણી મદદ મળી શકે એમછે. પેહેલુંતો માતાના સરખી મેહેરબાની અને પ્યાર બીજામાં કયાંથી હોએ? બીજુંતો રાત દિવસ સાથેને સાથે રહેવું, જરા બચ્ચાંની વલણ ઉલટ ભરી જોઇ કે જટ એકુ હરફ ઓળખાવી દીધો, અથવા કાંઈ આંકજ યાદ કરાવ્યા, કે કદી ઉગમણ આથમણની દિશાજ બતાવી દીધી. એવી રીતે માતાથીતો વાતેવાતમાં એટલું શીખવી શકાએછે કે, જે ઉસતાદ વરસો સૂધીની કેળવણીમાં વટીક શીખવી શકતો નથી. વળી માતાઓની તાલીમમાં આ પણ એક ઉત્તમછે કે છોકરાંઓને દેહસત નથી ઉપજતી, બલકે ઉલટથી વધારો થતો જાયછે. એમાં ફરજંદની સંભાળને સંભાળ, તેઓની પરવરશીની તદબીર, તેઓના જાનની સલામતી, માતાઓનાજ અખતીયારમાં રહેછે, અગર ન કરે ખોદા, કોઈ કોઈ માતાઓમાં એવા ડહાપણની ખામી હોયછે તો, તેના ફરજંદોના જીવ જોખમમાં રહેછે. એવું કોણ કમબખત હશે કે માતાની મોહબત ઉપર ગુમાન લઈ જાએ, પણ એજ મોહોબતનો જો બેવકૂફાઈથી ઉપીયોગ કીધામાં આવેતો બનવા જોગછે કે નફાની જગાએ ઉલટું નુકસાન પહોંચાડે. જરા વિચાર કરી જુઓ, શું હજારો જાહેલ અને કમઅકલ માતાઓ એવી નથી કે

જેઓ બચ્ચાંના હરેક દરદને નજર લાગી, પડછાયો પડયો, ઝપાટો લાગો, અને ધોકો પહોંચેલો જાણી દવાદારૂની જગાએ જાહારો, પીછી, ઉતાર ઈત્યાદિ કરાવ્યા કરેછે, ને તેવા અણઘટતા એલાજની અસર તમેજ સમજી લો કે શું થતી હશે?

આ સરવે કહેવાની મતલબ એજછે કે સંસારની સરવે શાન્તિ અકલ ઉપર અને અકલની શાન્તિ એલમ ઉપર મુકરરછે. હવે તમને એક રમુજી કીસ્સો સંભળાવું છઉં, જેથી તમોને જણાશે કે વગર હુનરવાળાંને કેવી સખતી પહોંચેછે.

અકબરી નામની મીજાજદાર વહુની વાત.

અકબરી ખાનેમ* નામની એક બેવકૂફ છોકરીનાં લગન, મીઆં મોહોમદ આકેલ નામના જુવાન સાથે થયાં હતાં. એ છોકરીએ પોતાની બેવકૂફીથી સાસરામાં વરસ, બે વરસ પણ નિભાવ નહિ કીધો. લગન થયાને ચોથે કે પાંચમેજ મહિનેથી પોતાના ખાવંદપર તકાજો કરવા લાગી, કે તમારી મા અને બેનોમાં મારો નિભાવ નથી થતો, મને જુદુ ઘર માંડી રાખો. મીયાંએ કહ્યું તમારી જે કાંઇ પંચાતી મારી મા બેન સાથ થતી હું જાણુંછું, તેમાં સરવે તમારોજ વાંકછે. મોહોલ્લામાં જે હલકે વાંધેના લોકો રહેછે તેઓની છોકરીઓને તમે બેનપણી કરી રાખીછે. ભાંડુ ભઠીયારીની છોકરી ચુનીયા, તથા બખશુ કલ્લઇગરની છોકરી જુલફન, કીમુ ભીસ્તીની છોકરી રેહમત અને મુલન ભાજીવાળીની છોકરી સલમતી, એ સઘળીઓ રાત દહાડો તમારી પાસે આવ્યા કરેછે, અને તમને એ વાતનો કશો પણ ખેઆલ નથી કે એ લોકો આપણી બરોબરીયાં નથી, નથી આપણને એઓ સાથ સગાઇ, કે નથી ઘરોબો, કે નથી પીછાણ, કે નથી મોહોબત. એ બાબે આખા મોહોલ્લામાં ચરચા ચાલેછે કે આવીતે કેવી વહુ લાવ્યાછે કે જ્યારે જોઇએછ ત્યારે આવી હલકી છોકરીઓ પાસે બેઠલી હોયછે, જોકે આપણા મોહોલ્લામાં કાજી અમામઅલી, હકીમ સફાદદોલા, મુનશી મમતાજ એહમદ, મોલવી રૂહઅલ્લા, મીર હોશેન રજા, એવા સારા ને આબરૂદાર લોકો પણ રહેછે, ને તેઓની વહુ દીકરીઓ આપણા ઘરમાં આવ જાવ કરેછે, પણ તે કોઈ સાથ તમે વાત પણ નથી કરતાં. માટે જો માજીએ તમને હલકાં અને નીચ લોકોની છોકરીઓ સાથ મળવાને ના કહી હોયતો તેમાં નરસ શું કહ્યું? આ બેવકૂફ છોકરીએ જવાબ દીધો કે

---

* ખાનેમ એટલે બાઈ, બાનુ.

મોહોબતનું મળવું દિલને ભાવતું હોયછે. મારી માની પડોશમાં એક બાસુ મનીહાર રહેતો હતો તેની બનુ નામની છોકરી મારી સહી થતી હતી. જ્યારે હમે નાના હતાં ત્યારે એકેક સાંથ રમતાં હતાં, ને બે ઢીંગલીના વેહવા પણ મેં બનુની સાથે કીધા હતા. તે બનુ બિચારી ઘણી ગરીબ હતી, તેથી હું મારી માની હરૂસે ઘણીએક ચીજો તેને આપતી હતી. મારી માએ મને ઘણી વાર મના કીધી પણ બનુની દોસતી મેં છોડી નહિ. મીયાંએ જવાબ દીધો કે એમ કરવામાં તમે ઘણી જખ મારી. એ સાંભળી પેલી હેમક ઓરત બાવંદપર તણાઇ બોલી, જુઓ ખોદાના કસમ લઇને હું કહું છું કે મને કહો તે જુબાં સંભાળીને કેહજો, નહિતો પીટી પીટીને મારૂં ખુન કરી નાંખીશ. એટલું બોલી રડવા લાગી ને પોતાના મા બાપને કદુવા દેવા લાગી, કે "ખોદા મા બાપનું બૂરૂં થજો કે તેઓએ મને આ કમબખતીમાં નાંખીછે, મને એકલી જોઇને સરવે મને સતાવા લાગ્યાંછે; ઓ ખોદા હું મરૂં ને મારો જનાજો નીકળો." એમ બોલતાં ગોસ્સાની મારી પાન ખાવાની તબકડી જે ઢાલીયા ઉપર મૂકેલી હતી તેને લાત મારી ઉરાડી નાંખી, એટલે તેમાંનો તમામ કાથો, ચુનો બીછાનાં ઉપર ઉડી પડયો. રંગીન ઓઢણી જે ઘડી વાળી પગ આગળ મૂકેલી હતી તેને ચુનો લાગવાથી તેનો તમામ રંગ ખવાઇ ગયો. તબકડીને પડવાનો ધપકારો સાંભળીને સામેના ઓરડામાંથી સાસુ દોડી આવી. માને આવતી જોઇને છોકરો તો બીજે દરવાજેથી વટી ગયો. પણ પોતાના દિલમાં પતસાવા લાગ્યો કે કયાંને કયાં મેં આ સુતેલા ચિત્તાને છેડયો. સાસુએ આવીને જોયું તો ચાર પૈસાનો કાથો જે ગઇ કાલેજ પકાવી ચાળીને કુલ્લીમાં ભરયો હતો, તે સઘળો નીચે પડેલોછે. બીછાનું કાથાથી લટપટ થઇ ગયુંછે, ઓઢણી ચૂનાથી તરબોળ થઇ પડીછે! સાસુએ વહુને પેટમાં ચાંપી અને ફીકટમાં પોતાના બેટાને કેટલુંએક બુરૂ બોલી. એટલી ખાતરદારી કીધાથી તો ઉંઘતાને લેટવાનું બહાનું મળયું! સાસુએ ઘણુંએક સમજાવયું તથા કાલાવાલા કીધા પણ તેની કશી અસર આ મક્કરબાજ વહુ ઉપર થઇ નહિ. તેના રડવા કુટવાનો આવાજ સાંભળીને પડોસણો ભેગી મળી અને ઇહાંસુધી બન્યું કે બખશુ કલ્લઇગરની છોકરી જુલફન વહુને મહિરે દોડી ગઇ, ને ત્યાં ટકા ચઢાવી એકની ચાર કીધી. ખોદાની મેહેરબાનીથી અકબરીની મા પણ ઘણી તીખી હતી, તે સાંભળતાંજ ડાલીમાં બેસી વેવાઇને ત્યાં આવી પહોંચી અને ઘણીએક લડી વઢીને છોકરીને પોતાની સાથે ઘેર લેઇ ગઇ. આથી કેટલાએક મહિનાઓ સુધી બંન્ને તરફથી આવવું જવું, મોકલવું ચાકલવું બંધ પડયું.

આ બેવકૂફ અને મક્કરબાજ છોકરી, જેનું નામ અકબરી હતું તેને સાસરામાં "મીજાજદાર વહુ" નો ખેતાબ મળયો હતો. એ છોકરી બેવકૂફ, બેહુનર, ને બદ સ્વભાવની હતી, પણ તેની નાની બેન "અસગરી" નામની ઘણી

ડાહી, સમજુ અને સારા સ્વભાવની હતી. નાની ઉમરમાંથીજ તે ધરમ પુસ્તકનો તરજુમો તથા નસીહતોની ચોપડીયો શીખી હતી. લખતાં પણ તેને આવડતું હતું. ઘરનો હેવાલ પોતાના બાપને દેશીવર ખાતે દર અઠવાડીએ લખી મોકલતી હતી. બધી જાતનાં કપડાં વેતરી તથા સીવી જાણતી હતી તથા જાત જાતનું સ્વાદદાર ખાણું પણ પકાવી શકતી હતી. આખા મોહોલ્લામાં આ ડાહી છોકરી અસગરીની ઘણી વખાણ થતી હતી. માના ઘરનો તમામ કારોબાર અસગરીના હસ્તકમાં રહેતો હતો. જ્યારે કોઇવાર બાપ રજા લઇને પરદેસથી ઘેર આવતો, તારે ઘરના વહીવટ બાબેની સરવે સલાહ તેનાથી પૂછતો. રૂપિઆ, પૈસા, કોઠડી અને પેટીઓની કુંચીઓ સરવે કાંઇ અસગરીની પાસે રહેતી હતી. મા બાપ બંધો ખરાં જીગરથી અસગરીને ચહાતાં હતાં, બલકે મોહોલ્લાના સરવે લોકો અસગરીપર પ્યાર રાખતાં હતાં. પણ એની વડી બેન અકબરીતો આ નાની બેનથી અણમની રહેતી. વખતે એકલી જોતીતો તેને પીખતી પણ ખરી. તોપણ અસગરી પોતાની વડી બેનનો અદબ કરતી, અને મા આગળ તેની રાવ ફરીયાદ પણ નહિ કરતી. સંજોગે બન્નેની માગણી એકજ ઘરમાં થએલી હતી. મોહોમદ આકેલ અને મોહોમદ કામેલ નામના બે સગા ભાઇઓ હતા, તેમા અકબરીના વેહવાતો વડા ભાઈ મોહોમદ આકેલ સાથે થયા હતા. અસગરીનું નામ મોહોમદ કામેલ સાથે પડી ચૂક્યું હતું; મગર લગન થયાં હતાં નહિ. અકબરીના ખરાબ સ્વભાવને લીધે નજદીક હતું કે અસગરીની માગણી તૂટી જાએ. પણ એ છોકરીઓની માસી જે મોહોમદ આકેલના ઘરની નજદીકમાં રહેતી હતી, તે હમેશાં સલાહ કરાવતી, અને જોકે ઉપર કહ્યું તેમ અકબરી મરાઇને જતી રહી હતી પણ તેની માસીએ ઘણોએક ધિક્કાર તથા ઠપકો આપી તથા તહેવાર પાટીઆં ગોઠવી બંને તરફ સમજૂતી કરાવી. તે પછે કેટલાએક મહિના બાદ તે રમજાનની ઇદના * બહાનાથી ભાણજીને પાછી સાસરે લઇ આવી. કેટલાએક દહાડાતો મોહોમદ આકેલ મીજાજી વહુ સાથે ઉંચે મોઢ રહયો. એક દિવસે મોહોમદ આકેલે પોતાની માને કહ્યું કે આજે રાતે મેં એક દોસ્તને મેહમાન નોતરેલાછે, વાસતે ખાણું કાંઇએક વધારે અને સારૂં કરવું. માએ જવાબ દીધો, દીકરા ખોદા જાણેછે કે કેવી શક્તિથી હું રોટલી પણ કરૂ છઉં. તરણ દિવસ થયાં, ખાધાની વખતે મને તાઢનાં લખલખાં ભરાયછે ને મને પોતાની શુધ પણ નથી રહેતી. ખોદા પડોશીનું ભલું કરે કે તે એટલું પણ રાંધી આપેછે. તમે ઇજન કીધા અગાઉ ઘરમાં જરા પૂછી લેવું તો હતું. મોહોમદ આકેલે અજબ થઇ પોતાની ઓરત તરફ હાથ કરી

---

* રમજાનની ઇદ તે મુસલમાન લોકોનો નવાં વરસનો દિવસ.

કહ્યું કે, શું એ એટલાં કામની પણ નથી? વહુમાં એટલી ધીરજ કયાં હતી કે આટલો બોલ સાંભળી ચૂપ રહે. તેથી સાંભળતાંજ બોલી ઉઠી, એ બુઠી માને પૂછો કે દીકરાનાં લગન કીધાંછે કે લોનડી વેચાતી લીધીછે? લ્યોજી રોજામાં ચુલો ફૂંકવો! મોહોમદ આકેલે વિચારયું કે હમણાં જો લાંબી ટૂંકી કરૂંછુંતો પેહેલાંની માફક ફજેતી થશે. તેથી દલગીરીથી ચૂપ થઈ ગયો, અને મેજબાનીને માટે બજારમાંથી કાંઈ વેચાતું લઈ આવ્યો; એટલે એ વાતતો હીયાંજ ઢંકાઈ ગઈ.

હવે મોહોમદ આકેલની સામે બીજી એક મુસકેલી આવી પડી. એટલે જે તે બિચારાએ ઈદની એક અઠવાડીઉં અગાઉથી બીબીજદાર વહુજીના કપડાંની તૈયારી કરવા માંડી. દરરોજ તરેહ તરેહનાં કપડાં, રંગબેરંગી ચૂડીઓ, દોહરા હાંસીઆના અને ઠીલી કસબથી ભરેલા જોડા લાવતો હતો પણ તે કાંઈ બીબીજદારની ખાતરમાં આવતું નહિ હતું. એમ કરતાં ઇદને માત્ર એકજ દહાડો બાકી રહેલો હતો તેથી ઘણો દલગીર થઈને અકબરીની માસી પાસે ગયો. તેણે આવતો જાણતાંજ ઘરમાં બોલાવી ઓવારણાં લઈ પ્યારથી બેસાડીને પાનની બીડી બનાવી આપી. પછે પૂછયું કે, કહોજી અકબરી સારી પડેતોછે? મોહોમદ આકેલે જવાબ દીધો, સાહેબ તમારી ભાણેજી તો કોઈ અજબ બીબાજની ઓરતછે. એનેથી મારો દમ તો નાકમો આવ્યોછે. એના ઢંગ કાંઈ ઓરજ તરેહના અને સઘળું બોલવું ઉલટુંછે. માસીસાસુ બોલી, દીકરા તેનો કાંઈ અંદેસો ના કરો, હજુ એની ઉમર નાનીછે. બચ્ચાં છોકરાં થશે, ને ઘરનો બોજો માથે પડશે, એટલે પોતાની મેળે બીબાજ સુધરી જશે. દીકરા, ખોદાએ તમોને સરવે વાતે લાયક કીધાછે, એવું નહિ થાય કે લોકો હસે ને તમારી ફજેતી થાએ. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો કે હુંતો એવાજ વિચારથી ઘણા અખાડા કરતો ફરૂંછું. હવે જુઓ, કાલે ઇદછે તો પણ અમણાં સુધી નથી ચૂડા પેહેર્યા કે નથી કપડાં તૈયાર કીધાં. જરા તમે પોતે તસદી લઇ આવી સમજાવો. મેંતો ઘણું પણ કહ્યું, માએ ઘણા કાલાવાલા કીધા પણ કાંઇ માનતી નથી. માસીસાસુએ કહ્યું ઠીકછે. પછે માસીએ જઇને અકબરીને ચૂડા પેહેરાવ્યા, કપડાં વેતર્યા, જલદીને વાસતે સરવે જણા મળીને સીવવા બેઠાં. માસીએ કહ્યું, દીકરી ઇજારની કળીઓને તમો સીવો. તમારી સાસુ ઓરબ કાપે એટલામાં હું તમારી ઓઢણી પર કોર ટાંકુંછું. જારે અકબરી કળીઓ લગાડી રહી ત્યારે ઇતરાઇને માસીને કેહવા લાગી. લ્યોજી હજુ તો તમારા બેઉ પલ્લા બાકીછે તેટલે હુંતો બેઉ પાએજાઓને કળી લગાડી પણ રહી. માસીએ જોયું તો કળીઓ સઘળી ઉલટી સીવેલી. અકબરીની સાસુ દેખતાં શરમને લીધે મોઢા ઉપર તો કાંઈ બોલી નહિ પણ છુપા છુપા બે ચાર બખીયા એવા તો ભર્યા, કે અકબરીની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, અને ઇશારતથી કહ્યું કે, રાંડ વાંજણી જરા જોતો ખરી ઉલટી

કળીઓ મૂકી બેઠી. અકબરીએ પોતાનું સીવેલું સરવે પાછું ઉખેડયું અને ફરીથી કળી મૂકવા લાગી. જ્યારે કળી મૂકી ચૂકી ત્યારે માસીએ જોયું તો સરવેમાં ચુન આવેલી. અવે તો માસીથી ખમાઇ શકાઇયું નહિ, તેથી અકબરીની સાસુની આંખ ચોરાવીને એક સોએ અકબરીના ટાંચામાં ભોકી, ને કળીયો ફરીથી ઉખેડી પોતે લગાડી. એવી રીતે બોહો બોહો કરીને મીજાજી વહુનાં કપડાં તૈયાર કરી લીધાં. મોડી રાત થઇ હતી તેથી અકબરીની ગાસી પોતાને ઘેર ગઇ, અને એ લોકો પણ સુતાં.

સવાર પડતાં બચ્ચાંઓ ઇદની ખુશાલીમાં સકાળમાંજ ઉઠયાં, કોઇએ રાતની હાથે બાંધેલી મેદી છોડી, કોઇએ અત્તર અને બોશબોઇને માટે ધબરાટ કીધો, કોઇએ ઉઠતાંજ ઇદની માગણી શરૂ કીધી. મોહોમદ આકેલ પણ બામદાદની નેમાજથી ફારેગ થાઈ હમામમાં નાવા ગયો, તે નાહી ધોઇને ચાર ઘડી દહાડો ચડતાં પાછો ઘર આવ્યો. છોકરાંઓને જોયાં કે કપડાં બદલીને ઇદઘાને વાસતે તૈયાર થઇ બેઠાંછે, પણ મીજાજદાર વહુતો પોતાની આદત મુજબ હજુ સૂઈ રહીછે. મોહોમદ આકેલે પોતાની નાની બેન મેહેમુદાને કહ્યું કે, મેહેમુદા જાઓ તમારી ભાભીજીને જગાડો. પેહેલાંતો મેહેમુદા અચકી ઉભી, કાંએકે તે આ મીજાજી વહુથી ઘણી બીહીતી હતી. જ્યારથી પરણી આવી ત્યારથી મીજાજદારે પોતાની આ નાની નણંદ સાથે એક દહાડે પણ પ્યારથી વાતચિત કીધી નહિ હતી, તેમજ પોતાની પાસે આવવા કે બેસવા પણ દીધીતી નહિ. તોપણ ભાઇના કહેવાથી ને ઇદની ખુશીમાં મેહમુદા દોડતી દોડતી ગઇ ને બોલી, ભાભીજી ઉઠો. ભાભીએ ઉઠતાંજ મેહેમુદાને એક તમાચો ખેંચી કાડયો. મેહેમુદા રડવા લાગી. બાહેરથી તેનો આવાજ સાંભળીને ભાઈ ધસી આવ્યો, તેને રડતી જોઇ પોતાના પાસામાં ચાંપી પૂછયું કે શુંછે? મેહમુદાએ રડતી રડતી કહ્યું કે ભાભીજીએ મારી. મીજાજદાર બોલી, જુઓ વાંજણી જૂઠી, પોતેજ દોડતાં પડી ગઈ, ને નાહક મારૂં નામ લેછે. મોહોમદ આકેલને ગોસ્સોતો આવ્યો પણ વખત જોઈને તામસ કરી ગયો. પછે મેહમુદાને પ્યાર કરી પટાવી મુગી રાખીને બીબીજીને કહ્યુ, બેર અવે ઉઠો નાહો, કપડાં બદલો. દહાડો ઘણો ચઢીઓછે, હું ઇદઘા જાઉંછું. મીજાજદારે ટીચકું ચઢાવીને કહ્યું, હુંતો એટલી સકારેથી નથી નહાતી. હમણાં થંડીનો વખતછે, તમે તમારે ઇદઘા જતા કાંએ નહિ, મેં કાંઈ તમોને મને કીધા છેકે? મોહોમદ આકેલને આવા રોકડા જવાબથી ઘણુ દુઃખ થયું. મીજાજદાર સદાની એવી કમબખત હતી કે પોતાના ખાવંદને હંમેશાં નાખુશ રાખતી હતી. એટલામાં મોહોમદ આકેલને તેની માએ પોકારી કહ્યું કે, દીકરા બજારમાં જઈ દૂધ લાવી આપો, ને તે પછે બેર સાથે ઇદઘા સીધારો. મોહોમદ આકેલે કહ્યું, ઘણુસારૂં, પૈસા આપો કે દૂધ લાવી આપું. પણ જો મારા આવ્યા

અગાઉં, એ કપડાં નહિ બદલસેતો, સઘળાં કપડાં હું ચૂલામાં નાંખીશ. મોહોમદ આકેલતો દૂધ લેવા બજારે ગયો. માને માલમ હતું કે દીકરાનો મીજાજ ઘણો ગયોછે અને એનો સ્વભાવ પણ ઓર તરેહનોછે, કે ઘણું કરી એને ગોસ્સો આવતો નથી પણ જો આવ્યોતો પછી એની અકલ ઠેકાણે રહેતી નથી. માટે એવું નહિ થાય કે ખરેખર નવાં કપડાં બાળી નાંખે. તેથી પોતે જલદીથી વહુ પાસે ગઇ ને બોલી, દીકરી ખોદાને વાસતે એવું ના કરો કે બેસતું વરસ અપશુકનમાં જાય. ઉઠો, નહાઓ ને કપડાં બદલો. મીઠાજદારે કહ્યું, નહિં હુંતો આ વખતે નથી નહાતી, જરા પછી નહાઇશ. સાસુએ ઘણીએક આજેજી અને કાલાવાલા કરી વહુને ઉઠાડી, નવરાવી ધોવરાવી, બાલ હોળીને કપડાં પેહેરાવી, મોહોમદ આકેલના આવ્યા અગાઉ એશકી કરી બેસાડી. મોહોમદ આકેલ ઘેર આવતાં બીબીનો આ ફેરફાર જોઇને ખુશી થયો, અને ઇદઘા જતાં મેહેમુદાને પૂછ્યું, કહો બેન તમારે વાસતે બજારમાંથી શું રમત લાવું ? મેહેમુદાએ કહ્યું, એક સારી સોભઇતી "રેહેલ" * લાવજો કે તે ઉપર હું મારો ભણવાનો સેપારો મૂકીશ. તથા ખડીઓ કલમ મૂકવા સારૂં એક નાની ઇસકોતરી પણ લાવજો. મીઠાજદાર પોતેજ બોલી ઉઠી, ત્યારે મારે સારૂં શું ? મોહોમદ આકેલે કહ્યું જે તમે કહો તે લેતો આવું. મીઠાજદાર બોલી, મકઇબૂટા અને સીંગોડાં, તથા ચીની બોર, મટરની ફળી અને ઘણી સારી નારંગીઓ; એક ઢાલકડું ને એક ખંજરી એટલું લાવજો. એ સાંભળી મોહોમદ આકેલ હસવા લાગ્યો ને પૂછ્યું કે ઢાલકડી, ખંજરીને શું કરશો ? પેલી બેવકૂફ મીઠાજદારે જવાબ દીધો કે વજાડશું; વળી બીજું શું કરે ? મોહોમદ આકેલે જાણ્યું કે હજુ સુધી એ બેવકૂફમાં નાદાન બચ્ચાંની માફક ખાવા અને રમવાના એઆલો ભરેલાછે. કપડાં બદલ્યાથી જે ખુશી મોહોમદ આકેલને ઉપજી હતી તે સરવે ધૂળ મળી ગઇ, અને તે નાખુશ દિલથી ઇદઘા જતો રહ્યો.

આણીમેર એ ગયો કે મીઠાજદારે વળી એક નવો બુટ્ટો ઉભો કીધો. સાસુને કહ્યું કે મને એક ડોલી મંગાવી આપો, હું મારી માને ઘેર જાઉંછું. સાસુએ જવાબ દીધો, વારૂં આ વખત, તે કાંઇ ઘેર જવાનોછે ? ચાર મહિના ઘેર રહીને અજુતો આઠ દિવસ થયા તમે આવ્યાંછો, ને વળી આજે ઇદને દહાડે જવું તો ઘણું નામુનાસેબછે. મીઠાજદારે કહ્યું, આજે મારો જીવ ઘણો ઘભરાયછે, ને દિલને ચેન પડતું નથી. મને મારી સહી બાસુમનીહારની દીકરી બનુ યાદ આવેછે. સાસુ બોલી, હા દીકરી કોઇને કોઇ સાથે એવી પ્રીત હોયછે; જેવી તમોને બનુનીછે. અગર તમારૂં દિલ એમજ ચાહાતું

---

* વાંચતી વેળા પુસતકને લાકડાંની ઘોડી ઉપર મૂકેછે તે.

હોયતો તેને બોલાવી મંગાવો. મીજાજદારે કહ્યું, વાહ! શું જબરાં તેડાવનારાં! જો એમજ બોલાવવનાર હતાં તો કાલેજ તેને બોલાવીને ચૂડા પેહેરાવ્યા કાંએ નહિ? સાસુએ જવાબ દીધો, દીકરી મને શું ખબર કે તમોને તેની યાદ એકાએક આવશે? મીજાજદાર બોલી, બસ બાઈ બસ, અવે ભાંજગડ કરવામાં શું ફાયદો. જો ડોલી મંગાવવી હોયતો મંગાવી આપો, નહિતો હું સલમતીના બાપ પાસે મંગાવું છું. સાસુએ કહ્યું, છોકરી, કાંઈ તમારી સૂધ બૂધ ગઈછે? મીયાંને પૂછયું પરછીઉં નથી, ને પોતાની મેળે જાઓછો? શું મને મારો બુઢાપો ગુમાવવોછે, કે છોકરાની રજા વગર ડોલી મંગાવી આપું? મીજાજદાર ટચકો કરી બોલી, મીયાં સાના ને પૂછવું સાનું. શું કોઇ પોતાના મા બાપને ઇદ જેવે દહાડે પણ નહિ મળે કે? એટલું કહીને મૂલન ભાજીવાળી પાસે ડોલી મંગાવી ચાલી ગઇ. થોડા વખત પછી મોહોમદ આકેલ ઇદઘાથી છૂટીને ઘરમાં આવતાંજ મોટેથી બોલવા લાગ્યો; લ્યો બુ તમારી ઢોલકડી ને ખંજરી, લ્યો વજાડો. પણ જોયુંતો સઘળાં ચૂપાચૂપ થઇ બેઠલાંછે. તેથી માને પૂછયું કે શું થયું, બેરતોછે? મેહેમુના બોલી ઉઠી કે ભાભીજી જતાં રહ્યાં. મોહોમદ આકેલે અજબ થઇને પૂછયું, એઓ શા માટે ગયાં, કયાં ગયાં, ને જવા કેમ દીધાં? મા બોલી કે બેઠી બેઠી એકાએક કહેવા લાગી કે હુંતો મારી માને ઘેર જાઉંછું. મેં ઘણુંપણ સમજાવ્યું અને ના પાડી પણ કશું માંન્યું નહિ. મૂલન પાસે ડોલી મંગાવીને ચાલી ગઈ, ને હુંતો રડતીજ બેસી રહી. મોહોમદ આકેલ એ સાંભળતાંજ આગનો ભભુકો થઇ ઉઠયો, અને ધાર્યું કે અમણાંજ સાસરે જઈને તે નાપાક ઓરતને સજા કરે. એવા વિચારથી તે બાહેર નીકળ્યો. એની મતલબ મા સમજી ગઇ, તેથી માએ પાછો બોલાવ્યો પણ તેણે કશો જવાબ દીધો નહિ. મા બોલી, શાબાશ બેટા શાબાશ, હું તમને બોલાવુંછું ને તે સાંભળવા છતાં કાંઈ જવાબ નથી દેતા! તેરમી સદીમાં માની મરજાદા એવીજ રહી ગઈછે! એ સાંભળતાંજ મોહોમદ આકેલ પાછો આવ્યો. માએ પૂછયું, બેટા કહોતો ખરા કે આવી ધૂપમાં કયાં જાઓછો? હજુતો અમણાં ઈદઘાથી આવ્યા, ને એટલામાં પાછા બાહેર ચાલ્યા! મા મરે, તમારો જીવ થાકી જશે. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો, મા હું કેથે નથી જતો, મસજીદમાં હાફેજજીને મળવા જાઉંછું. માએ કહ્યું ઓ દીકરા જરા હોશ ધર, મેં કાંઇ પોતાના બાલ ધૂપમાં સફેદ નથી કીધા, જુઓતો સેઠ મને ઠગેછે તે! હાફેજજીની પાસે જાઓછોતો અંગરખો અને ટુપેટો ઉતારી મૂકીને સુખેથી મસજીદમાં જઇ બેસો. એ સાંભળી મોહોમદ આકેલ અચકવા લાગ્યો. માએ હાથ ખેંચીને તેને પોતાની પાસે બેસાડયો; અને તેના માથા તરફ જોઇને બોલી; ઈદઘામાં જતાં આવતાં તમારા બાલ સઘળા ધૂળથી ભરાઇ ગયાછે,

જરા તકીયાપર માથું મૂકી લેટો તો હું તે સાફ કરૂં. મોહોમદ આકેલ માના કહેવાથી જરા લેટયો. મેહેમુદા ભાઇને લેટેલો જોઇ પંખો નાંખવા લાગી. એક ગમથી ઇદઘામાં જવા આવવાની થાક, વળી પંખાની થંડી હવા, ને તે ઉપરાંત માથા ઉપર માનો માયા ભરેલો ફરતો હાથ. આથી કરી તેના જીવને જરા ચેન પડયું, ને તે ઉંઘાઇ ગયો.

જયારે જાગ્યો ત્યારે દહાડોતો નમી ગએલો હતો, ને ગોસ્સો પણ ધીમો પડયો હતો. માએ કહ્યું ઉઠો, હાથ મોઢું ધુઓ, ને સાંજની નેમાજ પઢો. વખત થોડોજ રહ્યોછે. પછી આવોતો તમને કાંઇ કામ સોંપું. ટૂંકામાં, મોહોમદ આકેલ નમાજ પઢીને આવ્યો તો માએ કહ્યું, લ્યો હવે તમે સાસરે જાઓ, પણ તમોને મારા જાનના કસમછે કે જો ત્યાં તમે કાંઇ લડયા વઢયાતો. મોહોમદ આકેલે કહ્યું, એમછે તો મને મોકલોજ ના. મા બોલી, દીકરા એ બોલવું કઢંગુંછે. સાસરૂં તો તમારૂં, ને બીજા કોને મોકલું? લ્યો આ એક રૂપિઓ, એ તમારી સાળી અસગરીના હાથમાં ઇદની મુબારકબાદીનો આપજો તથા આ એક અડધો રૂપિઓ અને રમકડાંમાંથી અડધાં રમકડાં માસીસાસુના દીકરા મીયાં મુસલ્લગને વાસતે લેતા જાઓ અને એક ખુમચામાં સેવ તથા દૂધ તથા મીઠાઇની ટોપલી આપણી દાસી અજમત પાસે ઉચકાવીને સાથે લેતા જાઓ, પણ ખબરદાર કાંઇ બોલવું ચાલવું નહિ. મોહોમદ આકેલે કહ્યું ત્યારે પેલી ઢાલકડી ને ડફલી પણ લેતો જાઉં? માએ કહ્યું લ્યો પણ ત્યાં કાંઇ લાંબી ટૂંકી બોલી ઉઠતા ના.

મોહોમદ આકેલ સાસરે જઇ પહોંચ્યો. ઘરમાં અકબરી પોતાની સહીપોની સાથે ધૂમ મચાવી રહી હતી, તેની ગડબડનો આવાજ છેક ગલીના નાકા સૂધી સંભળાતો હતો. પેહેલાં તો દાસી અજમત ઘરમાં ગઇ. અસગરીએ તેને દૂરથી આવતી જોઇને હળવેથી બેનને કહ્યું; બેન, અરે બેન, અખાડા કરો, તમારે સાસરેથી દાસી આવીછે. અજમતે અંદર જઇને મોહોમદ આકેલને તેડયો; સાહેબજાદા આવોજી. એટલે મોહોમદ આકેલ ઘરમાં આવ્યો ને સાસુને નમ્યો. સાસુએ કહ્યું, જીવતા રહો ને લાંબી ઉમરના થાઓ. એવામાં અસગરી પણ પોતાની ઓઢણી સરખી કરીને ઓરડામાંથી બહાર આવી, ને ઘણાએક મલાજાથી વાંકી વળીને બનેવીને સલામ કીધી. અસગરીને બનેવીએ ગોદમાં લઇ પ્યારથી પાસે બેસાડી; ને રૂપિઓ આપતો કીધો. અસગરી પોતાની માનું મોઢું જોવા લાગી. માએ કહ્યું, લઇ લ્યો, બનેવી ઇદનું આપેછે. અસગરીએ રૂપિઓ લઇ ફરીથી સલામ કીધી અને પાસેથી ઉઠીને મલાજાથી બીજી જગાએ બેઠી. પછી સારા સન્દુકથી એક ધોતું પાથરણું લાવી બનેવીની આગળ બીછાવ્યું તથા એક રકાબીમાં સેવ, એક પ્યાલામાં દૂધ, એક તબકમાં સાકર અને ચમચો લાવી સામે

મૂકયો. સાસુએ કહ્યું, દીકરા જરા ખાઓ. મોહોમદ આકેલે ઓજર કીધી કે મને ઇદમાં વધારે વખત થવાથી અમણાંજ જરાવાર થયો મેં ખાણું ખાધુંછે. સાસુએ કહ્યું, તેનો શું મુજાકો, સેવ તો પાણી થઇ જશે વાસતે ઉકો ખાઓ. મોહોમદ આકેલ ખાતો હતો તેટલામાં અસગરી એલચી લવંગ નાંખીને સ્વાદદાર પાન બનાવી લાવી. ખાઈ રહ્યા બાદ અહિં તહિંની વાતો ચાલી. થોડા વખત પછે મોહોમદ આકેલે કહ્યું, જી હું રજા લઉંછું. સાસુએ કહ્યું હવે કયાં જશો, આજેતો યાંજ સુઈ રહો. મોહોમદ આકેલે કહ્યું આજે ઇદનો દહાડોછે તેથી આવ્યા ગયાને મળવું છે ને કેથે કાંઇ મોકલવું ચાકલવું પડે, વળી હું માને રાતને વાસતે કહી પણ નથી આવ્યો. સાસુ બોલી, મળવા ભિટવાનોતો અવે વખત રહ્યો નથી, રાતતો પડવા આવી અને મોકલવા ચાકલવાનેતો વેવાણ પૂરતાંછે, અને હસીને એમ પણ બોલી કે તમે કાંઈ વેવાણનું દૂધ નથી પીતા. અજમત અમણાં જશે તે તમારા રહ્યાની ખબર કરશે. મોહોમદ આકેલે ઘણાંએક બહાનાં કાડયાં પણ સાસુ આગળ એકુ ચાલી શક્યું નહિ, ને મોહોમદ આકેલને જબરદસતીથી રહેવું પડયું. ચાર ઘડી રાત ગુજરી, ને ખાધા પીધાથી ફારેગ થયાં. અસગરીએ વાસણ માંજ્યાં, પડી ખડી સૌ ચીજો ઉચકી ઠેકાણે મૂકી, બાહેરના દરવાજાને સાંકળ દીધી, કોટડીઓને તાળાં મારી કૂંચીઓ માને સોંપી, બાહેરના ઓરડા તથા બબરચીખાનાના ચેરાગો ભેળવ્યા પછે મા તથા બેન અને બનેવીને પાન બનાવી આપ્યાં અને નચિંતાઈથી જઇને સૂતી.

હવે સાસુએ મોહોમદ આકેલને પૂછ્યું, કેમ દીકરા, તમો મારી બૈએરમાં એવું શું આવી પડયુંછે કે દિન ઉગતે લડાઇ ચાલ્યા કરેછે. અકબરીનીતો એવી નઠારી આદતછે કે કદી ભૂલમાં પણ સાસરાની વાત મારી આગળ નથી કરતી. સારી દૂનિઆમાં દીકરીઓનો દસતુર હોયછે કે સાસરાની જરાએ જરા વાતો આવી માને કહે, પણ નથી જણાતું કે એને ખોદાની એવી શું મનાઇછે કે પૂછતાં પૂછતાં મોઢું થાકે તોપણ એ બંદી એક બોલ બોલતી નથી, પણ મોહોલ્લાના લોકોમાં ચાવાચાવી થાયછે તે જતાં આવતાં લોકોથી હું ઘેર બેઠાં સાંભળ્યા કરૂંછું. મોહોમદ આકેલ સાસુથી એ સાંભળીને થોડોવાર ચૂપ થઇ બેઠો, ને શરમને મારે મોઢામાંથી કાંઇ જવાબ નીકળયો નહિ, પણ તેણે મનમાં ધાર્યું કે ઘણે દહાડે આવો સંજોગ આવ્યોછે ને પોતેજ વાતને છેડી પૂછેછે, તો આવેલી તકપર મુગું બેસવું એ ભૂલછે, બેહતરછે કે આખી જીંદગીનું દુઃખ બાહેર કાડું, કદાચ આજની વાતચિતથી હવે પછીનું સમાધાન થશે. પછે તેને શરમાઇ શરમાઇને કહ્યું, તમારી દીકરી યાં હાજરછે, એમને પૂછો કે મારે ત્યાં એઓને શું દુઃખ પડયું? એઓની માવજત અને મદારત કરવામાં કઇ વાતની કમવી પડી? અહીંઆં એઓ

સાથે કોણ લડયું વઢયું યા ભુંડું કહ્યું? તમોતો જાણોછો કે ઘરમાં અમે ગણતરીના માણસો છીએ. માજી વિશેતો તમામ મોહોલ્લો જાણીતોછે. તેઓ એવાં ઠંડાં ને સાદાંછે કે, આખી ઉમરમાં તેમને કોઈ સાથે જરાપણ બોલવું થયું નથી. અગર તેમને કોઇ દસ બોલ કઠણ પણ કહેતો તે સાંખી જાયછે. મારો નાનો ભાઈ મોહોમદ કામેલતો સારો દહાડો લખવા પઢવામાં ગુથાઈ રહેછે, સવારનો ગયેલો રાતે ઘરમાં આવે છે, ને ખાણું ખાધું કે સુઇ જાયછે, તેને એમની સાથે વાત કરતો પણ મેં હજુ કોઈવાર જોયો નથી. મેહેમુદાતો એઓને જોતાંજ થથરેછે—અને હુંતો અહીંઆં અમણાં હાજર-છું, વાસતે જે કાંઇ રાવરાણી કરવી હોય તો અમણાં બેદહશત કહો. મોહો-મદ આકેલની સાસુ દીકરીની તરફ મોઢું કરીને બોલી. હા, જે કાંઇ તારા દિલમાં હોય તે તું પણ ખોલ્લે ખોલ્લું કહી દે; દિલમાં રાખી મૂકેલું સારૂં નહિ, દિલમાં રાખ્યાથી દુ:ખ વધેછે ને ટંટો જ્યાદે થાયછે. જોકે અકબરી જૂઠું બોલવા તથા બનાવટ કરવામાં જબરી હતી, તોપણ આ વખતે પોતાના ખાવંદના મોઢાપર કોઇ વાત બનાવાનો જોગ બંધ નહિ બેઠો, ને જીવમાં થથરી રહી, કે મેંતો મા આગળ ઘણીએક જૂઠી બનાવટો કીધેલીછે તેનો ભરમ રખેને અમણાં ફૂટી જાય. માટે તેણે એ વાતજ ઉડાવી નાંખી ને એટલુંજ બોલી કે હુંતો જુદું ઘર માંડીને રહેવાની. સાસુએ જમાઇને પૂછયું કે, કેમ ભાઈ તમોને જુદું ઘર માંડી રહેવામાં શું અડચણછે? સરવે વાતે ઓદાની ફજલછે. તમે ખુદ નોકરી કરોછો, ખુદ કમાઓછો, કોઈ વાતમાં મા બા-પને આશરે નથી. પોતાનું ખાવું, પોતાનું પેહેરવું ને બીજાંઓનો હાથ પકડી બેસવામાં શું ફાયદો? વહુ દીકરાં કયાં સંપેવાયછે? જુદાં રહેવામાં જે નચિંતાઇ મળેછે, તેવી મા બાપના ઘરમાં મળતી નથી. જુદાં રહ્યાં તો જે ચાહ્યું તે ખાધું, જે ચાહ્યું તે રાંધ્યું. વળી જરા વિચારી જુઓ કે મા બા-પની સાથે રહીને લાખ કમાએ તોપણ કાંઇ નામદારી નહિ. લોકો તે શું જાણે કે તમે પોતાનું ખાઓછો, કે મા બાપને માથે પડેલાંછો?

મોહોમદ આકેલે જવાબ દીધો,—નચિંતાઇ વિશે જો પૂછોતો તેનો જ-વાબ હું સારીપેઠે આપી શકુંછું કે, તેની કદર જુદું પડવાની પછી માલમ પડશે. હાલતો બંને વખત આછતું પકાવેલું ખાઇ બેફિકર થઇ બેસવાનુંછે. જુદું થવાથીતો આટો, દાળ, ગોસ્ત, તરકારી, કાંદાં, લાકડાં એ સરવેની ચિંતા કરવી પડવાની, અને તમેજ વાજબી બોલો કે ઘર ચલાવવામાં કેટ-લા બખેડાછે? વાસતે વગર કારણે આવી સરવે આફતો પોતાને માથે લેવી એમાં મનેતો ડહાપણ નથી દીસતું. બીજું તમે કહ્યું કે જે ચાહ્યું તે ખાધું ને જે ચાહ્યું તે રાંધ્યું, તો તેમ અમણાં પણ કયાં નથી? એમને પૂછો કે કોઈવાર પણ શું એવી કાંઇ ઇચ્છા જણાવીછે, ને તે પૂરી નથી પડી? ખરૂંછે કે

મોટા કબીલામાં એવી અડચણો થાયછે ખરી. એકના દિલને મીઠા ચાવલ ભાવેછે, તો બીજાને વઘારેલી ખીચડી જોઇએછે, ત્રીજાને પલાવ, ચોથાને ખુરમો, પાંચમાને વેદે પહરેજી ખાણું ફરમાવ્યુંછે. આવી રીતે દરરોજ દસ જણને વાસ્તે દસ તપેલાં બની શકેતો નહિ પણ અમારે ત્યાં એટલો મોટો કબીલો કયાંછે? માટે જે ભાવે તેની ફરમાશ કરનાર પણ અમે ને નહિ કરનાર પણ અમેજ. એમ કરતાં શોક હોયતો પોતે ખાણાની વરધી કર્યા કરે; એ વિશે ખૂદ મારા મા કેટલીએક વખતે કહી ચૂકયાંછે. એમને પૂછો કે કહ્યું હતું કે નહિ? હવે નામદારી વિશે તમે જે ફરમાવ્યું તે પણ મને ડહાપણ ભરેલું નથી લાગતું. આપણને આપણા સુખ સાથે કામછે. લોક પોતાના દિલમાં જે ગમે તે સમજે. એમ કરતાં લોકો એમ પણ જાણે કે અમે મા બાપને માથે પડયાંછે; તો તેમાં અમને નરસ શું લાગવાનુંછે? મા બાપછે કોઇ પારકાંતો નથી. મા બાપે અમને પાળયાં, પરવરશ કીધાં, ખવરાવ્યું, પેરાવ્યું, પઢાવ્યું, લખાવ્યું, લગન વેહવા કીધા. આ સઘળી વેળા નરસું નહિ લાગ્યું, તો અમણાં કયાં હોમાનું પીછ અમારે માથે વળગ્યુંછે, ને કઇ દોલત પામ્યાં છીએ કે તેઓના આધાર પર રહ્યાથી અમોને નામોશી લાગવી સમજાએ? સાસુએ જવાબ દીધો કે અગર સઘળાંજ લોકો તમારી માફક સમજ્યા કરે તો પછે જુદાંજ કેમ કરી રહે. દુનિઆનો કાયદોછે અને તેમજ ચાલતું આવેછે ને ચાલ્યું જશે, કે દીકરાએ મા બાપોથી જુદું પડવું, અને હુંતો જાણુંછું કે દુનિઆમાં કોઇ વહુ એવી તો નહિ હશે કે, જેનો ખાવંદ કમાતો હોય તે છતાં સાસુ નણંદોમાં રહેવું પસંદ કરે. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો કે એ તમારૂં કેવું ખરૂંછે. અગર છોકરા મા બાપથી જુદાં નહિ રહેતે તો શેહેરમાં એટલાં ઘર કયાંથી હોતે, પણ દરએકની હાલત જુદીછે. મારી હાલત જોતાં જુદું રહેવું મુતલક વાજબી નથી. ફકત દસ રૂપિઆનો હું કમાનાર, તો એટલી આમદનીમા જુદું ઘર ચલાવવું ઘણું મુશકેલછે, અને વળી એ નોકરીનો પણ ભરૂસો નહિ. ન કરે ખોદા જુદા રહ્યા પછે જો નોકરી જતી રહી તો પાછો બાપને ઘર આવવું મને તો મોત જેવું લાગેછે. ખરૂં તો એછે કે નામોસી અને નરસું તો તારેજ લાગવાનું કે મીયાં જુદા તો રહ્યા પણ જખ મારી પાછા બાપના ટુકડાપર આવી પડયા.

વાસ્તે આવી વાતમાં લોકોની નકલ કરવી નહિ જોઇએ, પોતાની હાલત પોતેજ જોવી જોઇએ. પેલી કહાણી તમે સાંભળી હશે કે, "એક શખસે બજારમાંથી નીમક અને રૂ ખરીદયું. તેમાનું નીમક ખચ્ચરપર લાદ્યું અને રૂ ઘધેડા ઉપર ચઢાવ્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસતામાં એક છાલકી નદી મળી. પેલા શખસે ખચ્ચર તથા ઘધેડાને પાણીમાં ઉતાર્યાં. નદીની અધવચમાં આવીને ખચ્ચરે ડુબકી મારી. થોડાએક વખત રહીને માથું ઉચકી પાછું ઉપર આવ્યું તો ઘધેડાએ પૂછયું, કેમ દોસ્ત ખચ્ચર, તમે એ શું કીધું? ખ-

બ્બરે જવાબ દીધો કે ભાઈ તમે તો નસીબવાનછો કે તમારા પરતો રૂ લાધેલુંછે ને તેનો બોજો તો ઘણો હલકો હોયછે. હું કમબખ્ત ઉપર નીમક લાધેલું છે તેના ભારથી મારી કમર કપાઇને લોહીલુવાણુ થઈ ગઇછે. આપડો ધણી એવો ઘાતકીછે કે તેને આપણા દુઃખનો કશો ખ્યાલ નથી, જે મળેછે તે ઉધડબાપ લાદી મૂકેછે. મેં વિચાર્યું કે મુકામે પહોંચતાં પહોંચતાં કમર તૂટી જવાની, માટે પાણીમાં જઈ ડુબકી મારૂં એટલે નીમક પાણીમાં ભીંજાઇને થોડુંઘણું પીગળી જશે, ને એમ કીધાથી જે કંઈ હલકું થયું તે લાભ. ઘણું થશે તો ધણી વળી છ સાત ડીગોળાં વધારે મારશે; આબે રસ્તેતો ડીફાં ખાતો આવ્યોછું. જો હવે મારો બોજો અડધોઅડધ થઇ ગયોછે. બેવકૂફ ઘધેડાએ પણ બચ્ચરની એ નકલ કરીને ડુબકી મારી, આથી રૂ ભીનાઇને ઉલટું ભારી થયું. પાણીમાંથી માથું બહાર કાડયું તો હલાઇ શકાતું પણ નહિ હતું. બચ્ચર હસ્યું ને બોલ્યું, કેમ ભાઈ ઘધ્ધા, કેવા હાલછે? ઘધેડાએ કહ્યું દોસ્ત હુંતો માર્યો જાઉંછું. બચ્ચરે કહ્યું આ બેવકુફ તેં અમણાં મારી નકલતો કરી પણ એટલુંતો સમજવું હતું કે તારી પીઠ ઉપર રૂછે નીમક નથી." વાસતે મેહરબાન મા, એવું નહિ થાય કે લોકોની નકલ કરતાં મારો હાલ પેલા ઘધેડાની મીસાલનો થાય. સાસુએ કહ્યું ભાઈ તમેતો કોઈથી માહાત થનાર નથી, અને હુંતો તમારી માફક કાંઇ તર્કશાસ્ત્ર શીખેલી નથી, હુંતો સીધી વાત એટલીજ સમજુંછું કે દસ રૂપિઆનો દરમાયો તમે કમાઓછો, ને ખોદાના ફજલથી હાલ સસતો સમોછે, બાળ બચ્ચાં નથી, ખોદા રાખે બે જણ મીયાં બીબી ખાસી તરેહ ગોસત, રોટી, ખાઓ. દિલ શોભતો નેનસુખ પેહેરો. તમારી માફક આવતી ફિકર કર્યા કરીએ તો દુનિઆનું કારખાનું બંધ થઈ જાય. નોકરી તે નોકરી, જીંદગીનો ભરૂસો કોનેછે. જ્યાંસુધી જીંદગીછે ત્યાં તલક હસી ખુશીથી દહાડા કાઢવા જોઇએ. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો, હુંપણ એજ જાણવા માગુછું કે, જુદું રહેવામાં ખુશીછે કે સાથે રહેવામાં? સાસુએ જવાબ દીધો, દલીલ અને તકરાર કરવામાં શું ફાયદો, સીધો જવાબ એમ કેમ નથી દેતા કે મારે માથી જુદું રહેવું પસંદ નથી? એક વાત તમોને તમારી બીબીએ કહી તે કબૂલ કરવામાં તમોને આટલી બલા વળગેછે! અને વળી કહોછો કે હું એની ખાતરદારીમાં કમી નથી રાખતો! આરામ અને ખુશી તેમાંજછે કે જેમાં બીબી ખુશી રહે ને આરામ સમજે. એટલું કહીને વાતમાને વાતમાં દુખ લાગે એવા ચપકા ભરવા લાગી. મોહોમદ આકેલ આ વખતે અખાડા કરી ગયો ને રાત પણ વધારે થઈ હતી તેથી સાસુને કહ્યું કે હવે તમે આરામ કરો. હું એ બાબદ ઉપર ફરી વિચાર કરીશ, પછી સરવે સુવા ગયાં.

મોહોમદ આકેલતો સારી રાત એના ખેઆલમાં સુતો નહિ અને પોતા-

ના દિલમાં વિચાર કર્યા કીધા. સવારનાં ઉઠયો ને જુએછે કે અસગરી ઝાડું કાડેછે. બંનેવીને જોતાં અસગરીએ સલામ કીધી ને બોલી કે ભાઈ સાહેબ, નાવાને વાસતે ગરમ પાણી તૈયારછે. મોહોમદ આકેલે જવાબ દાધો કે, નહિ બાઇ હુંતો મસજીદમાં જમાતની સાથે નીમાજ પઢીશ. અસગરીએ કહ્યું; ભાઇ સાહેબ ચાલી જશો ના. આપને વાસતે ચા તૈયારછે પણ તે સાદી પીશો કે દૂધની? મોહોમદ આકેલે જવાબ દીધો, જેવી હશે તેવી. અસગરી બોલી, તમારો અવાજ કાંઈ ભારી ભારી લાગેછે; કદાચ શળેકમનું જોર હશે તો દૂધ નુકશાન કરશે. મોહોમદ આકેલે કહ્યું, નહિ નજલાની અસરતો કાંઇ નથી પણ રાતના માજીની સાથે ઘણો વખત સુધી વાતો કરતાં ઉજાગરો થએલોછે.

મોહોમદ આકેલ નેમાજ પઢીને પાછો આવ્યો, ને સાસુને જોયાં તો તેઓ નેમાજથી ફારેગ થઇને પાન ખાતાં હતાં, તેઓને સલામ કરીને તે બેઠો. અસગરીએ એક ઇસટાન્ડ લાવી સામે મૂક્યું. ટીપાટમાં ગરમ ગરમ ચા, બે પ્યાલાં, બે ચમચા અને એક રકાબીમાં ખાંડ લાવી મૂકી. મોહોમદ આકેલે ચા પીવી તો તે સારા રંગની, ખોશબોદાર હોવાથી તેનો જીવ ખુશ ખુશ થઇ ગયો. અકબરીતો પોતાની આદત માફક પડીને ઉંઘાતી હતી. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો, મા એઓને પણ નેમાજની તાકીદ કરો. સાસુએ કહ્યું, દીકરા એ પોતાની મમાઇને ઘણી વહાલીછે, તેમના પ્યારે એની અસલત ને આદત સૌ ખરાબ કરી નાંખીછે. જ્યારે એ નાની હતી ને હું કોઈ વાતમાં ધમકાવતી તો કેટલાએક દિવસ સુધી મારી સાથે રીસાઇ બેસતી હતી; ને કોની તાકાત કે અકબરીને કોઇ હાથ લગાડે. અકબરી જરા જરામાં મમત કરીને જે હાથમાં આવતું તે ભાંગફોડ કરતી, તેના ડરથી કોઇ કશું બોલી નહિ શકતું હતું. એ ઉપરથી અકબરીના બાપ સાથે દરરોજ પંચાતી થતી હતી. હવે મોહોમદ આકેલ રોખસત થવા લાગ્યો. સાસુએ કહ્યું કે દીકરા રાતની વાત યાદ રાખવી ને તેનો કાંઈ બંદોબસ્ત જરૂર કરવો.

આએ રસતે મોહોમદ આકેલ એજ વાતનો વિચાર કરતો આવ્યો. ઘરમાં પહોંચ્યો તો માને એનો ચેહેરો ફિકરમંદ જણાયો. તે સમજી કે આજે બચીત સાસરે લડીને આવ્યોછે; તેથી પૂછ્યું કે મોહોમદ; આખર મારા કહેવાને તમે માન્યું નહિ. મોહોમદ આકેલે કહ્યું, માજી, લડાઈ બડાઈ કાંઇ થઇ નથી. માએ પૂછ્યું ત્યારે એટલા સુસ્ત શાથીછો? મોહોમદ આકેલે કહ્યું, કાંઇએ નહિ; સૂતો ઉઠી આવ્યોછું તેથી કદાચ તમોને મારો ચેહેરો ઉદાસ લાગતો હશે. મા બોલી દીકરા જરા સુધી પકડો, મેં તમોને સૂતા ઉઠેલા શું થોડીજ વખતે જોએલાછે કે શું? સાચું કહો, શું બિનાછે. મોહોમદ આકેલે નાચાર થઇને રાતનો તમામ હેવાલ માની આગળ કહી સંભળા-

વ્યો. સાંભળતાંજ માના બદનમાંનું તમામ લોહી ઉડી ગયું. પણ તે ઓરત ઘણી સમજુ હતી તેથી ધીરજ ધરી કેહેવા લાગી. જોકે મારી મરજી એવી હતી કે જ્યાંસુધી મારા દમમાં દમછે ત્યાંતલક તમો સરવેને મારાં કલેજાં સાથે ચોંટાડી રાખું અને તમો બંને ભાઇઓ સલાહથી રહો. પણ અમણાં હું જોઉંછું કે વખત ઉલટો ને ઉલટોજ નજર આવેછે. લ્યો આજે હું તમોને કહુંછું કે તમારા લગનને બીજેજ મહિનેથી મીજાજદાર વહુનો એરાદો જુદું ઘર માંડવાનોછે. તમો જે દર મહિને દસ રૂપિઆ મને લાવી આપોછો તે તેને મુતલક પસંદ પડતું નથી. દર વખત તમારી બૈરીની સહીયેથી હું સાંભળુંછું કે, વહુ બીબીમારોના મોહોલ્લામાં ઘર લેવાનીછે અને સાથે જુમ-ફનને લઈ જનારછે. જયારે પણ એ સઘળી છોકરીઓ સાથે મળેછે ત્યારે એની એજ વાતો પોતપોતામાં કરેછે. મેં એકવાર તમારી માસીસાસુના મોઢા ઉપર પણ એ વાત કહી દીધી હતી કે, મીજાજદાર વહુને અગર અમારી સાથ રહેવું પસંદ નથી તો પોતાનું ખાવા પેહેરવાનું જુદું કરે, પણ આજ ઘરમાં રહે. આખર તમારી માસીસાસુથી જણાયું કે, મીજાજદાર વહુને એ પણ ઠીક લાગતું નથી. આદમી લગન જે કરેછે તે સુખ અને ખુશી પામવાને કરેછે. રોજની લડાઇ અને દિન ઉગતનો જઘડો, એ ઘણી ભુંડી વાતછે. વાસતે જો તમારી બીબીને એજ પસંદછે ને જુદું રેહેવામાં તેમની ખુશીછે તો બિસમલ્લા; તેમાં મારી અડચણ નથી. જ્યાં રહો ત્યાં ખુશી અને ભરપૂર રહો. ખોદાએ ફરજંદની એક મમતા મને લગાડેલીછે માટે જ્યારે તમે કોઇ કોઇવાર આવી, એક નજર દેખાડશો તો એટલાથી હું સબુરી ધરીશ, અને ઘરના કામકાજથી કોઇવાર પરવાર મળશે ત્યારે હું પોતે આવી તમોને જોઇ જઇશ. માના આ કહેવાથી મોહોમદ આકેલનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, ને જારજાર રડવા લાગ્યો, ને સમજ્યો કે આજે માથી જુદાઇ થાયછે. મા પણ રડવા લાગી. થોડાએક વખત ગયા પછી મોહોમદ આકેલે કહ્યું, બીબી જોઇએતો રહે ને જોઇએતો જાય પણ હુંતો જુદો નથી રેહેવાનો. માએ કહ્યું એમ વળી હોય કે સારાં માણસો બૈરીને મૂકી છૂટે! તમનેતો પોતાની ઉમર એની સાથે કાઢવીછે. હુંતો અવે કબરમાં પગલટકાવી બેઠેલીછું. આજે મરૂતો કાલે બીજો દહાડો થાય. વાસતે મારી સલાહ માનોતો જે તે કહે તે કરો. અમેતો જે દિને તમારાં લગન કીધાં તેજ દહાડેથી તમોને જુદા થયલા સમજીએ છીએ. તમે કાંઇ જુદા છોકરા ને હું કાંઇ જુદી મા થવાનાં નથી. કયો દીકરો પોતાની મા સાથે સદા રહ્યોછે.

આ બાએની સલાહ મોહોમદ આકલે પોતાના દોસ્તોથી પણ પૂછી. તે સઘળાઓએ એમજ કહ્યુંકે, "રખણો દર્દ કરવો સારોછે અને સાથે રેહેવાનું કાંઇ બંધણ નથી. માથી જુદા રહો પણ તેમની ચાકરી ને તાબેદારી કરતા

રહો." જ્યારે સરવે કોઇએ એવીજ સલાહ આપી ત્યારે મોહોમદ આકેલે પણ વિચાર્યું કે ખેર, જુદો રહીને પણ જોઇ લઉં. કદાચ એથી એ ઓરત સુધરી જશે, ને ઘરને પોતાનું ઘર કરી સમજશે. બદ સ્વભાવ, હઠ, બદ જુબાની છોડી દેતો જુદું રહેવામાં જેમ એબ નથી, તેમ ધુનો પણ નથી. એટલુંજકની કે ઘર સંસારની ફિકર કરવી પડશે, ને તંગી ભોગવવી પડશે. દુનિઆમાં રહીને કોઇ પણ વાતમાં ફિકર વગરતો છૂટકોજ નથી. અમણાં બીજી ફિકર નથી તો, એ દરરોજનો ફસાદ મારે માટે એક અજાબછે. વળી ખોરાકીની તંગીનો અંદેશો કરવો પણ ફોકટછે. જેટલું રજક મુકરર કરેલુંછે તેટલું કોઇ પણ રીતે મળવાનું. આદમીની કોશેશ, ને તદબીરથી શું થવાનુંછે? એવો અંદેશો કરીને મોહોમદ આકેલે જુદું રહેવાનો ઘાટ ઘડયો. અને એના ઘરની નજદીકમાં એક ઘર પણ ખાલી હતું તે દર માસે એક રૂપિઆને ભાડે લીધું, ને લખત કરીને તેના દરવાજા ઉપર પોતાનું તાળું પણ માર્યું. પછી સાસરે કહેવડાવ્યું કે જુદું ઘર લીધુંછે માટે જો બીબી આવેતો નવા ઘરમાં ઉઠાંતરી કરીએ. વળી પોતાની માને પણ કહી દીધું કે પેલું તારકશ વાળું ઘર લીધુંછે. માએ જે કાંઇ મીજાજદાર વહુ તરફનો સરસામાન હતો, જેવાં કે કપડાંની પેટી, વાસણ, બીછાનું, કુરતીન, પલંગ, ઇત્યાદિ તે સરવે એક એવાહેદી કોટડીમાં મૂકાવ્યું. સાંજના મીજાજદાર વહુ પણ સાસરે આવી. સવારનાં ઉઠી માએ કોટડી ખોલીને મોહોમદ આકેલને કહ્યું કે, લ્યો ભાઇ તમારી ચીજો તમો મીયાં બીબી ગણી તપાસી લ્યો. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો મા, તમે એ શું બોલોછો! એ ચીજો શું કોઇ પારકી જગાએ હતી? માએ કહ્યું દીકરા એમ નથી. ઉચકતાં મૂકતાં કોઇ ચીજ યાં ત્યાં થઇ જાય એટલા માટે કહુંછું. પછી દાસી અજમતને કહ્યું, અજમત, તું અને પડાશણ મળી એ સરવે સામાન તારકશ વાળા ઘરમાં પહોંચાડી આવો. એવામાં અકબરીની સહીઓ ચંપા, રેહેમત, જુલફન અને સલમતી, એઓ પણ આવી પહોંચી; અને બોલ બોલતામાં સરવે સામાન ઉઠાવીને અહીંઆંથી ત્યાં લઇ જઇ મૂકયો. મીજાજદાર વહુ હસી ખુશીથી નવાં ઘરમાં આવી રહી.

પેહેલા ત્રણ દહાડાતો બંને વખત મોહોમદ આકેલની માએ ખાણું તૈયાર કરી મોકલ્યું, ચોથે દહાડે મોહોમદ આકેલે બીબીને કહ્યું, લ્યોજી હવેતો ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત તમે કરો. મીજાજદારે જવાબ દીધો, અજુતો સરવે સામાન વીખરાઇ પડેલોછે, તે ગોઠવાએ ને નચિંતાઇથી વાસણ ચુલો જોઇશ; અમણાંતો મને ફરસુદ નથી. એથી કરી સાત દહાડા સૂધીતો ભઠી પરથી પકાવેલી રોટી અને બજારમાંથી રાતે કબાબ, ને દિવસના દહીં મંગાવી બંને જણ ખાઇ લેતાં હતાં. આખરે મોહોમદ આકેલે વારેવાર બોલીને મીજાજદાર પાસે ખાણું રંધાવવાનું શરૂ કીધું. મીજાજદારે કદી

ખાણું પકાવેલું નહિ, તેથી રોટી બનાવી તો તરેહવાર આકારની; નહિ ગોળ કે નહિ ચોરસ; એક કાન એમ નીકળેલો તો ચાર ચૂસ્યાં એમ. ધારપરથી જાડી, વચમાંથી પાતળી, કેયેથી બળેલી, કેયેથી કાચ્ચી; ધુમાડાથી કાળી. વળી દાળ રાંધીતો દાળ જુદી ને પાણી જુદું. મતલબ કે મીજાજદાર એવુંતો સવાદદાર અને સુશીઆનું રાંધતી હતી કે જેના જોવાથી ભૂખ ભાગી જાય ! પાટીઓ કરતી તો બેરંગ, બદસવાદ. નીમક નાંખતી તો ખારૂં ઝેર જેવું કરતી; અથવાતો ફીકું ફચક. એક બે દહાડાતો મોહોમદ આકેલે સબર પકડી પણ છેવટે તેણે પોતાની માને ઘેર ખાવાનું શરૂ કીધું. મીજાજદારે પણ પોતાના સુખનું ઠેકાણું એવી રીતે કરી લીધું કે બેઉ વખત બજારમાંથી પૂરી, મલાઇ, માવો, રાબડી, કવાબ મંગાવીને ખાતી, અને ઘરમાં જે પાકતું હતું તે જુલફ્ન ઇત્યાદિ ખાઇ ખાઇને માતતી હતી. એવી રીતે એ બિલાડીઓને નસીબે સીકુંતો તૂટ્યું પણ દસ રૂપિઆના પગારમાં એવાં સવાદીઆં કેમ ચાલી શકે ! તેથી છુપાછુપ સામાન વેચવા લાગી. તેની મોહોમદ આકેલને કાંઈ ખબર નહિ હતી. એક દિને મોહોમદ આકેલ ચાકરી ઉપર ગએલો હતો ને મીજાજદાર ઉંઘાઇ હતી. એવામાં ચંપા આવી અને જોયું કે વહુતો બેખબર ઉંઘાએલીછે, તેથી તેણે પોતાના ભાઇ મીરનને ચેતાવ્યો. તે જબરો ચોર હતો. મીજાજદારતો ભર ઉંઘમાંજ હતી તેટલે મીરને આવી ઘરમાં ફરી વળીને તમામ વાસણો અને કેટલોએક સામાન ચોરી લઇ ગયો. મીજાજદારે ઉઠીને જોયુંતો ઘરમાં સાવરણી વાડેલી. કોટડીને તાળું મારેલું હતું તેમાંનો સામાનતો બચ્યો. બાકી જે ચીજો બાહેર હતી તે એકેએક લઈ ગયો. પાણી પીવાને માટે એક કળશિઓ પણ નહિ રહ્યો. મોહોમદ આકેલ ચાકરીએથી આવ્યો ને આ ચોરી સાંભળીને ઘણોજ દલગીર થયો. પણ ચળીઆં ચૂંટી ગયા પછી પસતાઇને શું કરે. મીયાં બીબી સાથે ઘણા વઢયા અને પોતાનું માથું ખૂબ પીટયું, આખર રળી બળીને બેસી રહ્યાં. કરજ દરદ કરીને હલકાં હલકાં ર તપેલાં વેચાતાં લાવ્યો. નાધલાં નાધલાં વાસણો માએ પાસેથી માગી લાવીયો. તવો, રકાબી એવું સાસુએ મોકલાવ્યું. આવી રીતે તરત વેળા કામ ચાલુ થયું.

વળી એવું બન્યું કે, એ હીંગામમાં એક કુટણી શેહેરમાં આવેલી હતી અને તમામ શેહેરમાં તેનીજ ચરચા ચાલતી હતી. મોહોમદ આકેલે બીબીને ચેતાવી હતી કે કોઇ અજાણી ઓરતને ઘરમાં આવવા નહિ દેવી, કાંકે આ દહાડાઓમાં એક કુટણી આવેલીછે, ને તે કેટલાંએક ઘરો લૂંટી ચૂકીછે. એટલું ચેતાવ્યા છતાં મીજાજદાર અસલથીજ બેવકૂફ હતી. તેની આદતજ હતી કે હરેક કોઇની સાથે જલદીથી મળી જતી. એક દાહાડો તેજ કુટણી

“હજ્જન” નો * એટલે ભગતાઇનો વેષ લઇને એજ ગલીમાં આવી. એ મક્કાર “હજ્જન” બેવકૂફ ઓરતોને ફુસલાવવા સારૂં તરેહ તરેહની ભેટો અને સેંકડો જાતની ચીજો પોતાની પાસે રાખતી હતી, તેમાં ઘણું કરીને ધરમને લગતી ચીજો, જેવી કે કરબલાની ખાકની તસબીહ, મક્કાના પવીત્ર કૂઆનું પાણી, મદીનાના ખજૂરો, કોહેતુરનો સુરમો, કાબાની પાક જગાના પરદાના કટકા, દરિઆઇ અકીક, પરવાળાંના દાણા, ધરમના ફકરાઓ કોતરેલી માદળીઆંની તખતીઓ અને એ ઉપરાંત ઘણીએક દવાઇ રાખતી હતી. ગલીમાં આવીને તેણે પોતાની બેઠક કીધી એટલે ઘણીએક છોકરીઓ ત્યાં ભેગી થઈ ગઇ. મીજાજદારે પણ સાંભળ્યું તેથી જુલફનને કહ્યું કે જ્યારે એ ગલીમાંથી ઉઠે ત્યારે એને અહીંઆં બોલાવી લાવજે, હું પણ તેની ભેટોની જીઆરત કરીશ. જુલફન ત્યાંજ ઉભી રહી, ને જેવી હજ્જન ઉઠી કે તેને બોલાવી લાવી. મીજાજદારે ઘણી આબરૂ આપી તેને પોતાની પાસે બેસાડી અને તેની પાસેની સરવે ચીજો જોઇ. તેમાંથી સુરમો અને માદળીઆંની તખતી એ બે ચીજો મીજાજદારે પસંદ કીધી. હજ્જને મીજાજદારને વાત ઉપરથી પારખી લીધી કે આ ઓરત જલદીથી પસરી જશે. તેથી એક પૈસાનો ઘણોસરખો સુરમો તોળી આપ્યો અને બે આનામાં માદળીઆંની તખતી આપી તથા ફીરોજાની એક વીંટી મુફતમાં ભેટ કીધી. આથી મીજાજદાર અંજાઇ ગઇ. તે પછે હજ્જને દરિઆની મુસાફરી તથા અરબસ્તાનની વાત, અને બીજી બે ચાર વાતો જોડી કાડીને એવી કીધી કે મીજાજદારે હોંસે હોંસે સાંભળી, ને તેની તરફ ઘણી મેહરબાની દેખાડવા લાગી. હજ્જને પૂછ્યું, કેમ બાઈ તમોને કાંઇ બાળ બચ્ચાં નથી કે? મીજાજદારે નીસાસો નાંખીને કહ્યું, એવાં નસીબ કયાંથી લાવે! હજ્જને પૂછ્યું, લગન થયાને કેટલી મુદત થઈ? મીજાજદારે કહ્યું અજુ એક વરસ નથી થયું. હવે તો આ મીજાજદારની બેઅકલી હજ્જનને ખોલલી જણાઇ આવી; તે દિલમાં કહેવા લાગી કે, એને તો બચ્ચાંનું નામ સાંભળતાંજ એવી હાપે ખેંચી કે જાણે કાંઇએક-મુદતની ઉમેદવાર હોય! પછી હજ્જને કહ્યું, નાઉમેદ થવું નહિ જોઇએ, તમોને તો એટલાં બચ્ચાં થશે કે તમે તેને સાચવી પણ નહિ શકશો. અમણાં ઘરમાં એકલાંછો તેથી જીવ ઘભરાતો હશે, પણ મીયાં તમારી સાથ કેમ ચાલેછે? મીજાજદાર બોલી, તેઓ તો હમેશાં મારાથી નાખુશ રહેછે. મતલબ કે, પેહેલીજ મુલાકાતમાં મીજાજદારે હજ્જન સાથ એવી તો ભોળાઇ બતાવી કે, પોતાનો અવલથી તે આખર સુધીનો અહેવાલ તેને કહી દીધો. તેમજ હજ્જને વાતોવાતમાં તમામ ભેદ જાણી લીધો. એક પોહોર સુધી

---

* હજ કરી આવેલી તે “હજ્જન.”

હજાજન ત્યાં બેઠી હતી. જ્યારે જવા લાગી ત્યારે મીજાજદારે ઘણી આ-જીજી કીધી કે, ભલી બાઇ હજાજન વળી કારે આવશો ? હજાજને કહ્યું, મારી ભાણુજી મોમગરોની ગલીમાં રહેછે અને તે ઘણી આજારીછે, તેના એલાજને વાસતે હું આગરેથી આવીછું. તેને દવાઈ આપવા, ભરવા પોપડવાથી મને ફુરસદ મળતી નથી, પણ ખોદા ચહાશે તો બીજે ત્રીજે દહાડે તમોને મળી જયા કરીશ.

વચમાં એક દિવસ ગયા પછી, હજાજન પાછી આવી અને એક રેશમી નાડું લેતી આવી. હજાજનને દૂરથી આવતી જોઇ મીજાજદાર ઘણી ખુશ થઇ ગઇ અને પૂછ્યું, આ નાડું કોનુંછે ? હજાજને કહ્યું, વેચવાનુંછે. મીજાજદારે પૂછ્યું, કેટલાંએકમાંછે ? હજાજન બોલી, ચાર આનાનુંછે; મોહોલ્લામાં એક બાઇ રહેછે તે અમણાં તંગીમાં આવી પડીછે, તે પોતાનો સામાન વેચી વેચીને ગુજારો કરેછે, તેની ઘણીખરી ચીજો હું વેચી આપુંછું. આવું સસતું નાડું જોઇને મીજાજદાર લલચાઇ ગઇ, ને તરત પૈસા કાડીને હજાજનને આપ્યા; અને ઘણા હરખથી હજાજનને કહ્યું, ભલી બાઇ જે જે ચીજ વેચવાની હોય તે પેહેલાં મને બતાવ્યા કરજો. હજાજને જવાબ દીધો, ઘણું સારૂં; પેહેલાં તમો પછી બીજાં. એ પછે યાં ત્યાંની વાતો થઈ. જતી વેળા હજાજને એક કોથળી કાડી તેમાં કપડાં તથા કાગજનાં પડીકાંઓમાં થોડાં લવંગો હતાં. તેમાંથી બે લવંગો હજાજને મીજાજદારને આપ્યાં અને બોલી, કે દુનિઆમાં મોહોબત એટલા માટેજ હોયછે કે એકબીજાને ફાયદો થાય. બે લવંગો હું તમોને આપુંછું તેમાનું એક તમો પોતાના અંબોડામાં બાંધજો, ને બીજું સારૂં તો એમછે કે તમારાં મીયાંની પાઘડીમાં મૂકાએ. પણ એમ થયાથી કદાચ તમારા મીયાંને શક આવે, વાસતે તકીઆમાં સીવી લેજો અને તેની અસર આજથીજ જણાશે. પણ એટલું કરવું કે તમારે સોજી અને પાક જગામાં રહેવું. જ્યારે હું મક્કે હજ કરવાને ગઈ હતી તો તેજ વાહાણમાં ભોપાળની એક બેગમ પણ ચઢી હતી. કદાચ તમે તેનું નામ સાંભળયું હશે. બલકીસજાંહાની બેગમ, તેનું નામ હતું. ખોદાએ સરવે કાંઇ તેને આપેલું હતું. દોલત પૈસાની કાંઈ બૂમ નહિ હતી. નોકર ચાકર, લોનડી, ગોલામ, પાલકી, નાલકી સરવે કાંઇ તેની પાસે હતું, માત્ર કોઈ ફરજંદ તેને હતું નહિ; તેથીજ તે દલગીર રહેતી હતી. બીજું નવાબ સાહેબનું એના ઉપર મુતલક હેત નહિ હતું. તે પણ ધાર્યામાં બચ્ચાં નહિ થવાના સબબથીજ હતું. નહિતો બેગમ શોભામાં ને દેખાવમાં તો આફતાબ, માહાતાબ સરીખી હતી. વળી એટલી ખૂબસુરતી ને દોલત છતાં એવો તો સારો મીજાજ કે અમે જેવાં કમીનાઓને પોતાની બરોબર બેસાડતી તથા વાતો પૂછતી. એ બેગમને ફકિરો ઉપર ઘણો એતેકાદ હતો. એક વખતે

એણે સાંભળયું કે ત્રણ કોસ ઉપર કોઇ પૂરો પહોંચેલો ફકિર આવેલાછે, તો અંધારી રાતે પોતાને ઘેરથી પગે ચાલતી તેની પાસે ગઈ; ને એક પોહોર સુધી હાથ જોડીને તેની આગળ ઉભી રહી બોલી, કે "ફકિરોનાં નામ ઉપર કુરબાન થાઉં." એથી પેલા ફકિર સાહેબે માથું ઉંચકી જોયું ને બોલ્યો. "જા મા, રાતના તને હુકમ મળશે તેમ કરજે." પછી રાતે બેગમને ઓખ્વાબમાં બેશારત થઈ કે, હજ કરવાને જા; એટલે તારી મોરાદ હાંસલ થશે. સવારનાં ઉઠી હજની તૈયારી કરવા લાગી. બેગમે પાંચસો ગરીબોનું નોળ પોતે આણીને તેઓને વાહાણે ચઢાવ્યાં. તેમાં એક હું પણ હતી. દર વખતે એની પાસે હું રહેતી હતી. તે બેગમ સાહેબ (જેઓને ખોદાતાલા બંનો જાંહાનમાં હસતાં રાખે) મારી ઉપર ઘણી મેહરબાની કરવા લાગ્યાં; અને મને પોતાની સહી કરીને કહેતાં હતાં. દસ દહાડા સુધીતો વાહાણ દરિઆમાં બરાબર ચાલ્યું. અગિયારમે દહાડે દરિઆની વચ્ચે એક પાહાડ નજરે આવ્યો. નાખુદાએ કહ્યું કે હબસાણનો પાહાડ જે કહેછે તે એછે. એ ઉપર એક ઘણો પહોંચેલો ફકિર રહેછે, જે કોઈ તેની આગળ જાએછે તે મુરાદ પામેછે. બેગમ સાહેબે નાખોદાને કહ્યું કે કાંઇ કરી મને એ પાહાડપર પહોંચાડો. નાખોદા બોલીઓ, બાઈ સાહેબ વાહાણતો પાહાડની નજદીક જઈ નથી શકવાનું પણ જો તમો ફરમાવો તો વાહાણને લંગરવાર કરી તમોને એક મછવામાં બેસાડી લઇ જાઉં? બેગમે કહ્યું, એ પણ ઠીકછે. પાંચ જણીઓ બેગમની સાથે હબસાણના પાહાડ ઉપર ગયાં હતાં, તેમાં એક હું પણ હતી. પાહાડપર પહોંચ્યાં તો અજબ તરેહની ખોશબો મેહેકી રહીતી. ચાલતાં ચાલતાં પેલા ફકિર સાહેબ આગળ જઇ પહોંચ્યાં. ત્યાં નહિ કોઈ આદમી કે આદમજાદ હતું. ફક્ત એકલો ફકિર સાહેબ એક ગારમાં રહેતો હતો. તેની ફરેશતા જેવી નુરાની સિકલ હતી. તેણે અમો સરવેને જોઈ દોઆ દીધી. બેગમને બાર લવંગ કાંઇ પઢીને ફૂંકી આપ્યાં. મને કહ્યું કે આગરા અને દિલ્લી જા ને લોકોને સુખ થાએ તેવું કર્યા કરજે. હવે તે બાર લવંગોમાંનાં બે લવંગો આ મેં તમોને આપ્યાંછે. હજ કરીને જ્યારે પાછાં ફર્યાં ત્યારે નવાબ બેગમની વાત કાંઈ પણ જાણ્યા વગર, અમારા આવ્યાની એક મહિનો અગાઉથી બેગમને લેવા મુંબઇમાં આવીને પડેલા હતા. જેવો બેગમે વાહાણમાંથી પગ બાહેર મૂકયો કે નવાબે પોતાનું માથું બેગમ આગળ ધર્યું અને જાર જાર રડીને પોતાની ચુકની માફી માગી લીધી. હજથી આવ્યા પછી છ વરસ હું ભોપાળમાં રહી હતી, તેટલાંમાં ફકિરની દોઆની બરકતથી ખોદાએ રાબે બેગમને ચાર છોકરા થઈ ચૂકયા હતા. પછી મને મારૂં વતન યાદ આવ્યું તેથી બેગમ પાસે રજા માગી. તેમણે ઘણી આનાકાની કીધી. મેં કહ્યું ફકિર સાહેબે મને

દિલ્હી આગરાની સેવા સોંપેલીછે તેથી મને ત્યાં જવું જરૂરછે. એ સાંભળી બેગમે નાચારીએ મને રજા આપી.

મીજાજદાર આ બે લવંગ અને બે પાનાં ભરેલી મીઠી વાતો સાંભળવાથી પેલી હજાજનની જીવથી તાબેદાર થઇ ગઇ. હજાજન તો લવંગ આપી જતી રહી. મીજાજદાર વહુએ નાહી ધોઈ, કપડાં બદલી ખુશબો છાંટી; એક લવંગ તો બીસમેલ્લાહ કરીને પોતાના ચોટલામાં બાંધ્યું. પછી મીયાંના પલંગની ચાદર અને ગલેફો બદલી, એક લવંગ એક તકીઆમાં છુપાવ્યું. મોહોમદ આકેલ ઘરમાં આવ્યો ને બીબીને જોઇ કે સોળે સાજ થએલી, ને વળી વગર કહેવે સાફ અને ધોતી ચાદરથી પલંગ બીછાવેલો. એથી ઘણો ખુશી થયો અને પ્યારથી વાતો કરવા લાગો. મીજાજદારે કહ્યું જુઓ આજે મેં એક ચીજ વેચાતી લીધીછે. એમ કહીને પેલું નાડું દેખાડયું. મોહોમદ આકેલે પૂછયું કેટલામાં લીધું. મીજાજદારે કહ્યું તમે તો આંકો, કેટલાંનું હશે ? એ નાડું ખાસ લાહોરનું બનાવેલું ઘણું સરસ રેશમી હતું. તે પોહોળું, સફાઈદાર અને તે ઉપર જરીકામ ગુંથેલું હતું. મોહોમદ આકેલે કહ્યું, બે રૂપિઆથી ઓછી કીમતનું નથી. મીજાજદારે કહ્યું ચાર આને લીધુંછે. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો, સાચું કહોછો ? મીજાજદારે જવાબ દીધો, તમારા સીરના સોગંદછે મેં ચારજ આને લીધુંછે. મોહોમદ આકેલ બોલ્યો, ઘણું સસતુંછે કયાંથી મળી આવ્યું. મીજાજદારે કહ્યું એક હજાજન ઘણી નેકબખતછે, ઘણા દિવસ થયા આપણી ગલીમાં આવ્યા કરેછે, તે કોઇ બેગમનું વેચવા લાવી હતી. એ કહીને પેલા સુરમો, માદળીઆની તખતી અને ફીરોજાની વીંટી પણ મીજાજદારે દેખાડી. લોભ એવી બૂરી ચીજછે કે ઘણા ચતુર આદમી પણ એથી થાપ ખાઈ જાયછે. જંગલી જાનવરોમાં મેના, પોપટ, તુરી, બુલબુલ આદમીને જોતાંજ નહાસેછે પણ દાનાની લાલચથી ફાંદામાં ફસી જાએછે; ને જીંદગી સુધી પીંજરામાં કેદ પડેછે. તેજ મુજબ મોહોમદ આકેલ પોતાનો લાભ જોઇને ખુશી થયો અને જ્યારે મીજાજદારે કહ્યું કે તે હજાજન, પેલી બેગમ જે સરવે સામાન વેચવાને કાઢસે તે મારી પાસે લાવવાનો વાયદો કરી ગઇછે. તારે મોહોમદ આકેલે કહ્યું તે જરૂર જોવો જોઇએ પણ એવું નહિ થાય કે તે માલ ચોરીનો હોય ને પાછળથી ખરાબીમાં પડવું પડે, વળી તે હજાજન કોઇ ઠગારી નહિ હોય. મીજાજદાર બોલી, ઓદા ઓદા કરો ! તે હજાજન એવી નથી.

આ વાતતો ગઇ ગુજરી થઇ. આજે મોહોમદ આકેલ સાથે એવી પ્રીતિની વાતો થઈ, તે ઉપરથી મીજાજદારને પેલાં લવંગો ઉપર ઘણો એતેકાદ બેઠો. બીજે દિને જુલફનને મોકલીને હજાજનને તેડાવી. હવે તો મીજાજદાર દીકરી અને હજાજન મા થઇ પડયાં ! રાતનાં મોહોમદ આકેલ સાથે

ફરીથી હજાજન વિશે વાત નીકળી તો વળી મોહોમદ આકેલે કહ્યું, જુઓ હોશિઆર રહેજો. એવા વેશમો કુટણીઓ અને ઠગારીઓ ઘણી આવેછે. મગર લાભે ખુદ મોહોમદ આકેલની અકલપર એવોતો પડદો નાંખ્યો હતો કે, આવી મોટી વાત તે નહિ સમજ્યો કે, બે રૂપિઆનો માલ ચાર આનામાં કોઇ વગર કારણે આપે? મોહોમદ આકેલને ઘટારત હતું કે એ જાણતાંજ હજાજનને આવતી અટકાવતે અને તેની લાવેલી સરવે ચીજો પાછી ફેરવાવતે. મીજાજદારમાંતો એટલી અકલ હતીજ નહિ કે એ ભેદને સમજતે. કેટલાએક દહાડા વિત્યાપછે મીજાજદારે હજાજનને પૂછ્યું કે, કેમ બાઇ ઘણા દહાડા થયા પેલી બેગમની કોઇ ચીજ નથી લાવતાં? હજાજન પામી ગઇ કે એને ખુબ સ્વાદ લાગ્યુ છે. તેથી બોલી, તમારે લાએકની કોઇ ચીજ નીકળેતો લાવું કેની? બેચાર દિવસ ગયા પછે બોટાં મોતીની એક જોડી લઇ આવી અને કહેવા લાગી, લ્યો બાઇ બેગમની પોતાની નથનાં એ મોતીછે. નથી ખબર કે હજારની જોડીછે કે પાંચસોની, પણામલ ઝવેરીની દુકાન ઉપર મેં દેખાડીતો તે લલચાઇ ગયો, ને બસો રૂપિઆ મારે પલ્લે બાંધી આપતો હતો, હુંતો બેગમ પાસેથી પચાસ રૂપિઆમાં લાવી છું. તમે લેઈ લ્યો, ફરીથી એવો માલ નથી મળવાનો. મીજાજદારે કહ્યું, હાલ મારી પાસે નગદ પચાસ રૂપિઆતો નથી. હજાજને જવાબ દીધો, શું છે તેનું દીકરી. પોંચીઓ વેચીને લેઇ લ્યો, નહિતો તમે જાણો આજે એ મોતી વેચાઇ જશે. હજાજને એવી ઢપથી કહ્યું કે મીજાજદાર તરતજ ઘરેણાની પેટી ઉચકી લાવી અને પોંચીઓ કાઢી હજાજનને આપી. હજાજન મીજાજદારનું ઘરેણું જોઇને બોલી, હંહંહં, મુળા ગાજરની પેઠે કેવી બેજતનથી જણસો નાંખી મૂકીછે! બેટી, ધુકધુકીમાં નવો દોરો નંખાવો ને બાલી, પટા, એરીંગ અને બાજુબંદ મેલા ચીકટ થઇ ગયાંછે, મેલ સોનાને ખાઇ જાયછે વાસતે એને ધોવરાવો. મીજાજદારે કહ્યું, કોણ દોરો નંખાવી લાવે ને કોણ ધોવરાવી આપે? મીયાંને કહું છું તો તેઓ કહેછે કે મને ફરસુદ નથી. હજાજને કહ્યું, ઘેલી છોકરી એતે શું મોટું કામછે. લ્યો આ મોતી રહેવા દ્યો, અમણાં હું દોરો નંખાવી લાવું છું અને જે જણસો મેલીછે તે મને કાડી આપો હું અમણાંજ ધોવડાવી આપું છું. મીજાજદારે સઘળી જણસો કાડી આપી. હજાજન બોલી, મારી સાથે જુલફનને પણ મોકલો, તે સોની પાસે બેસે તેટલે હું પટવા પાસે દોરો નંખાવીશ. મીજાજદારે કહ્યું ઠીકછે. પછે જુલફનને બોલાવી, તેને હજાજને કહ્યું, છોકરી જરા મારી સાથે આવ ને સોનીની દુકાન ઉપર બેસી રહેજે. હજાજને જણસો લીધી. જુલફન સાથે ગઇ. ગલી વટાવી બાહેર નીકળીને હજાજને બાંધેલું પોટલું છોડયું ને જુલફનને કહ્યું, લાવ ધોવડાવાની જણસો જુદી પાડીએ ને દોરો નંખાવાની જુદી કરીએ. જણસો જુદી પાડતાં

પાડતાં હજાજન બોલી, અરે નાકમાં ઓસવાની ખીલી કયાંછે? જુલફને કહ્યું એમાંજ હશે, કરચ જેટલી ચીજછે તે એ પોટલીમાંજ જુઓ. પછે હજાજન પોતેજ બોલી ઉઠી,'હા હા, તેતો પાનદાનના ઢાંકણુ ઉપર રહી ગઇછે. અરે જુલફન જરા દોડતી જા, ને જલદીથી લઇ આવ.

જુલફન દોડતી દોડતી ઘરમાં આવીને કહેવા લાગી. બીબી નાકની ખીલી પાનદાનના ઢાંકણુપર રહી ગઇછે તે હજાજન માગેછે; જલદી આપો, હજાજન ગલીને નાકે દેવા વાણીઆની દુકાન પાસે બેઠીછે. એનું આ કહેવું કે મીજાજદાર વહુનું માથું ટણકયું. તે બોલી, બહાવરી કેમ થઇછે, વળી એવી ખીલી મારી પાસ હતીજ કયાં, શું તું નથી જાણતી, અરે કમબખત દોડ, જો હજાજન કેથી વટી નહિ જાય. જુલફન જીવ નાંખતી દોડતી ગઇ. હજાજનને અહિં જોઈ, તહિં જોઇ ને ઘણીએ શોધી પણ કેથી જણાઇ નહિ તેથી પાછી આવીને મીજાજદારને કહ્યું, બાઇ હજાજનનો તો કેથે પત્તો મળતો નથી, હું છેક બજારસુધી જઈ આવી. નહિ જણાતું કે એટલા વખતમાં કયાં ગેબ થઇ ગઈ. એ સાંભળતાંજ મીજાજદાર કુટવા લાગી. હાય, હાય! હું તો લૂંટાઇ ગઇ. હાય હું તો લૂંટાઈ ગઈ, અરે આડોસી પાડોસીઓ ઓદા ખાતર દોડો. એ સાંભળી લોકો મોમગરોના મોહોલ્લા સુધી દોડયા ને ખબર કાડતાં ત્યાંથી જણાયું કે એ રાંડ કેયેથી રખડતી રઝળતી મહિનો દહાડો થયો આવી ભાડે રહી હતી, પણ ચાર દિવસ થયાં ઘર છોડીને જતી રહીછે. હવે કાંઇ ઉપાય રહ્યો નહિ.

મોહોમદ આકેલે આવ્યા પછી એ સાંભળયું તો માથે માંથાં કુટવા લાગ્યો અને બીબીને કહેવા લાગ્યો, અરે તું ઘરને સીહાખાક કરીને છોડવાની, હું તને પેહેલેથીજ જાણુંછું. મીજાજદાર બોલી, ચાલ દૂર થા, હવે વાતો બનાવવા ઉભો છે! નાકુ જોઇને તેં પોતે પણ મને નહિ કહ્યું હતું કે બેગમનો સામાન જરૂર જોજે. ટૂંકામાં કહીએ છીએ કે માંટી બૈઅર વચ્ચે અછી મજેની લડાઈ ચાલી ને તમામ મોહોલ્લો ભેગો મળયો. વાતપર વાત નીકળી તો જણાયું કે હજાજને કંચની ગલીમાં એહમદ બખશખાનની બીબીનું તમામ ઝવેર એવાં મકરથી ઠગી લીધું કે એક ફકીર પાસે બેવડું કરાવી આપ્યુંછે. તેમજ રૂઉના કરામાં મીઆં મસીતાની દીકરી સાથે એવી તો દોસતી વધારી કે તેનું ઝવેર ઉધારને બહાંને ઉડાવી લઇ ગઇ. મતલબ ઝવેર તો ગયું ને ઘણીએક વાતો ચાલવા લાગી. વાસણો તો અગાઉથીજ ચોરાઇ ગયાં હતાં. જણસો ઉપર કહ્યા મુજબ લૂંટાઇ. પેલાં હજાર રૂપિઆનાં મોતીની જોડ જ્યારે લોકોએ જોઇ તો ત્રણ પૈસાની જણાઈ! સરકારના થાણામાં ખબર આપી, લોકોએ પોતાની તરફથીપણ ઘણી સોધ કીધી પણ હજાજનનું નામ નિશાન નહિ તે નહિજ.

અકબરીને પલ્લામાં જે કપડાં મળયાં હતાં તેનો અહેવાલ સાંભળો. જ્યાંસુધી સાસુની સાથે રહેલી હતી ત્યાંસુધી સાસુ દસ પંદર દહાડે તે સરવે કાઢીને તડકે મૂકતી હતી. વરસાદની મોસેમની શરૂઆતમાં નવું ઘર લઈ જુદાં રહ્યાં, ને જે કોટડીમાં કપડાંની પેટી મૂકી હતી તે વરસાદની મોસમ પૂરી થઇ ત્યાંસુધી પણ જેમની તેમજ પડી રહી હતી. તેને એકવાર ઉઘાડી જોઈતી પણ નહિ. થંડીની મોસમમાં શુજનીની જરૂર પડી તેથી પેટી ઉઘાડી ત્યારે જણાયું કે ઘણાંખરાં કપડાંને ઉધેઇએ ખાઈ નાંખેલાં, અને કેટલાંકને ઉંદરડાંઓએ કરડીને મોટાં મોટાં બગારાં પાડેલાં હતાં, કોઈએક કપડું પણ સલામત બચેલું નહિ હતું.

જે છોકરીઓ બચપણમાં લાડ પ્યારમાં રહેછે અને કશો હુનર, ડહાપણ નથી શીખતી તે આ અકબરીની માફક આખી ઉમર દુઃખ અને સંતાપ ઉઠાવેછે. અકબરીનો જેટલો અહેવાલ ઉપર વાંચ્યો એથી તમોને જણાયું હશે કે, અકબરીને મા અને મમાઈના લાડે તેની જીંદગી સુધી કેવી મુસીબતમાં રાખી? બચપણમાં અકબરી નહિ કશો હુનર શીખી, કે નહિ તેનો મીજાજ સુધર્યો. જ્યારે અકબરીએ સાસુથી જુદી પડીને જુદું ઘર માડયું ત્યારે વાસણ કુસણ, કપડાં, જણસ સરવે કાંઇ તેની પાસે મોજુદ હતું, પણ તેનામાં ઘર ચલાવવાની આવડ નહિ હતી તેથી થોડાજ દિવસમાં સરવે માલ અસબાબ ધૂળમાં મેળવ્યો અને એકજ વરસમાં હાથ કાનથી નાગી થઈ પડી. અગર મોહોમદ આકેલ પણ તેના જેવોજ મૂરખ અને નઠારા સ્વભાવનો હતેતો કદાચ એક બીજાના છૂટાછેડા થતે, પણ મોહોમદ આકેલે હમેશાં અકલ રાખી તથા દરજ્જો સાચવ્યો.

હવે અકબરીની નાની બેન અસગરીનો અહેવાલ સાંભળો.

અસગરી ખાનમનો અહેવાલ.

અસગરી છોકરી એવી હતી, કે જેમ બાગમાં ગોલાબનું ફૂલ, અથવા આદમીના બદનની આંખ હતી. હરેક તરેહનો હુનર, ને હરેક તરેહના સલૂક તેનામાં હતાં. અકલ, હુનર, શરમ, મલાજો એ સરવે તારીફલાએક ખાસીઅતો ખોદાએ અસગરીમાં મૂકી હતી. બચપણથીજ તેનામાં રમવા, કૂદવા, હસવા અને મસકરીનો ધિક્કાર હતો. વાંચવું ઇઆ ઘરનું કામ કરવું તે સિવાએ કોઇએ કદી એને નકામું ટાયલું કરતાં, કે કોઇ સાથ વઢતાં જોઈ હતી નહિ. મોહોલ્લામાં જેટલી ઓરતો હતી તે સરવે એને દીકરીની માફક ચાહાતી હતીઓ. બેશક સારાં નસીબ તે મા બાપનાં, કે જેની આ અસગરી

દીકરી હતી. તેમજ ભાગ્યવાન તે ઘર હતું, કે જેમાં અસગરી વહુ થઈને જનાર હતી.

ખોદાની ફજલ અને મેહરબાનીથી અસગરીની ઉમર ૧૩ વરસની થઈ. એની માગણીતો મોહોમદ કામેલ સાથે ઠરી ચૂકી હતી. હવે લગનનો દહાડો ને મહિનો મુકરર કરવાની ચરચા ચાલી. પેલી તરફથીતો મોહોમદ કામેલની મા અકબરીના ઢંગ જોયાથી એટલીતો ધાસતી ખાઈ ગઈ હતી કે—કહેવતછે કે દૂધથી દાઝેલો છાસને ફૂંકી ફૂંકીને પીએછે—તેમ અકબરીના વિચારથી તેના બદનપરનાં રૂવાં ઉભાં થતાં હતાં, તેથી તેનો છુપો એરાદો હતો, કે નાના દીકરાની માગણી કોઇ બીજે ઘેર કરૂં. એ વાત મોહોમદ આકેલને કોઈ રીતથી જણાઈ, તેથી તેને પોતાની માને પૂછ્યું; માજી મેં સાંભળ્યુંછે કે તમે મોહોમદ કામેલની માગણી તોડવા માગોછો? “ માએ કહ્યું, શું કહું દીકરા, હું મોટી ફિકરમાં છું, શું કરૂં ને શું નહિ કરૂં? તમારી સામે મારીથી આંખ ઉચકાતી નથી, ખોદાએ મને તમારી ગુનેહગાર કીધીછે. હવે જોઈએ મોહોમદ કામેલનું નસીબ કેવુંછે.” મોહોમદ આકેલે કહ્યું, “માજી, હું ખરૂં કહુંછું, કે અસગરી હજાર છોકરીઓમાં એકજછે. આખી ઉમર તલીક દીવો લઈને સોધશો તોપણ અસગરી જેવી છોકરી નહિ મેળવશો, જેમ દેખાવમાં તેમજ ગુણોમાં તેને ખોદાએ લાએક બનાવેલીછે. વાસતે જરા પણ અંદેશો ના કરો. ખોદાનું નામ લઈ લગન કરી નાખો. અગર મોટી બેન ઉપરથી જો તમો વિચાર બાંધતાં હોવતો આ તમેં સાંભલેલું હશે.

‘ન હરજન જન્સતો, ન હર મરદ મરદ,
ખોદા પંજ અંગોશ્ત, એ કસાં નકરદ.’

“દરએક ઓરત, ઓરત અને દરએક મરદ, મરદ નથી હોતાં. જેમકે, ખોદાએ પાંચે આંગલાં એકસરખાં નથી કીધાં.”

દરએકની જુદી જુદી ખાસીઅત અને જુદા જુદા મીજાજ હોયછે. જેમ બાગમાં હજારો ફૂલોને જોઇશું તો તેમાં દરેકનાં રંગ રૂપ જુદા જુદા અને સૌની ખૂશબો પણ જુદી જુદી હોયછે. તમારી વડી વહુ સાથે (ખોદા પનાહ રાખે) અસગરીને શું સંબંધ? ખોદા જો પાર પાડશે તો લગન પછી મારી વાત ખરી પડેલી તમો જાણશો.

મોહોમદ આકેલે અસગરીની જે એટલીબધી તારીફ કીધી, તેથી મોહોમદ આકેલ સાથે જે વાત ઠરાવી હતી, તે હવે નક્કી થઈ. ટૂંકામાં કહીએ છીએ કે, બન્ને વેહેવાણોનાં એકમતથી એવો ઠરાવ મુકરર થયો, કે બકરીઇદને આગલે દહાડે નેકાહ કરી આપવા. અસગરીનો બાપ દૂરઅંદેશખાન, પાહાડ ઉપર સરકારી નોકરીમાં હતો, તેને કાગળ લખી જણાવ્યું. કાગળ પહોંચતાંજ ખાનસાહેબ ઘણા ખુશીમાં આવ્યા. સઘળાં બચ્ચાંઓમાં અસગરીને

તે ઘણોજ ચાહાતો હતો, તેથી તુરત રજાની દરખાસ્ત કીધી, પણ તેનો જવાબ નાનો મળ્યો. ઘણુંએક જોર માર્યું પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. ઉઘડતી મોસમનો વખત હતો તેથી હાકેમને પણ રજા નહિ આપવાનું કારણ હતું. દૂરઅંદેશખાનને રજા નહિ મળવાથી ઘણો દલગીર થઈ ગયો, તોપણ કાલા વાલા કર્યાં કરતો હતો, પણ પોતાનો વડો દીકરો ખેરઅંદેશખાન જે બાપની સાથેજ હતો, તેને પાંચસો રૂપિઆ રોકડા આપીને ઘેર મોકલ્યો, અને સરવે આગલું પાછલું તેને સમજાવી મૂક્યું. ઘરમાં જણસ, કપડાં, વાસણ સરવે અગાઉથી તૈયાર કરી રાખી મૂકેલાં હતાં. ખેરઅંદેશખાને ઘેર પોહોંચ્યા પછી ચોખા, ઘી, ઘઉં, મસાલો, નીમક સરવે જરૂરજોગું ખરીદ્યું. અસગરીના કપડાંઓમાં ટીલીઓ ટાંકવાનું શરૂ થયું. તેની માનો વિચાર હતો, કે અસગરીને વડી બેન કરતાં બરચર રીત કરવી, તથા વાગો પણ ભારી કરવો. તેમજ જણસો પણ જાદે કરવી, વાસણો ભારી ભારી ને મોટાં આપવાં. અસગરીતો ઘરમાં હાજર હતીજ, તેથી જે વાત થતી, તે તેને જાહેર થતી હતી. જ્યારે અસગરીએ સાંભળ્યું, કે મને વડી બેન કરતાં વધારે રીત મળનારછે. ત્યારે જો આ જગાએ કોઈ બેવકૂફ છોકરી હતેતો ખુશ થઈ જતે, પણ અસગરીતો એથી દલગીર થઇ, ને એવા વિચારમાં પડી, કે શી તદબીરથી માને એ વાતથી મના કરૂં. છેવટે પોતાની પિતરાઇ બેન તમાશાખાનમ આગળ શરમાઇ શરમાઇને કહ્યું કે "મેં આ પ્રમાણે સાંભળ્યુંછે, ને મને તેનું ઘણું દુઃખ લાગ્યુંછે. કેટલાક દહાડા થયા એજ ફિકરમાં હતી, કે ઓ ખોદા એનું શું કરૂં? પણ સારૂં થયું કે એટલામાં તમે આવી પોહોંચ્યાં. તમે મારી બરાબરીઆં છો, તો તમારી આગળ કેહવામાં અડચણ નથી, કે માને કાંઇ એવું સમજાવો કે મને વડી બેન કરતાં જરાપણ વધારે રીત નહિ કરે." એ સાંભળી તમાશાખાનમે કહ્યું "બેન તમે પણ કોઇ તમાશા લાએક ઓરત છો! કહેવતછે, કે "બવેકુ નીમક દીઆ ઉસને કહા મેરી આંખે દુખતી હેં" ખોદા અપાવેછે, ને તમે કાં ના પાડોછો?" અસગરીએ કહ્યું, "તમે ઘેલાંછો, એમાં કેટલીએક ગુચવણછે. વડી બેનનાં મીજાજથી તમેતો વાકેફછો, તેને ખચીત એથી દુઃખ લાગશે, ને તે નાહક માજીની સાથે ચાથરાં ફાડશે અને મારી સાથે પણ છેડાશે." તમાશાખાનમે કહ્યું, "બેન એમાં દુઃખ લાગવાનું શું છે? સૌ સૌના નસીબનુંછે, ને વળી એમાં સો તરેહનું સમજવાનુંછે. તેને શીખવા બેસાડવાનું જશન થયું, રોજા રાખ્યા, તથા ચાર વર્ષ તલીક અદરાએલી રહી, ત્યારે એના તેહેવારો, તીરથો જે કીધાં તેની કસર એમાં સમજી લઇએ." અસગરી બોલી, "એ ખરૂંછે પણ નામતો રીતનુંછે? નાનીને વધારે મળશે તો મોટીને દુઃખ ઉપજશે. એક ઘરમાં રેહેવું, દરરોજ મળવું ભેટવું, માટે જે વાતથી દિ-

બમાં જુદાઈ પડે, તે કેમ કીધામાં આવે?" તમાશાખાનમે કહ્યું, "બેન નકામું તમે પોતાનું નુકશાન કરોછો. એતો મહિનો બે મહિનામાં સરવે વિસરી ભૂલી જશે." અસગરીએ કહ્યું "અરે બાઈ ખોદા ખોદા કરો! નફો નુકસાન કેથે મા બાપનાં આપવાથી પૂરા પડેછે? અને પતપાનેતરથીજ ઉમર કપાએછે? ખોદા પોતાની કુદરતથી આપેછે. વાસ્તે તમે એ બાબે જીત ના કરો, નહિતો હું કાંઈ બીજી તદબીર કરૂં. હું તો કોઈ તરેહથી કબૂલ નથી રાખવાની." છેવટે એ વાત અસગરીની માએ જાણી, અને તે પણ સમજીને પોતાના એ વિચારથી પાછી હઠી, અને દિલમાં કહેવા લાગી, કે આપવા માગશ તો સેંકડો રીતોછે, માટે બીજી વેળાએ જોઈ લેઈશ.

ટૂંકામાં—ઠેરવેલે દહાડે સારે ચોઘડીએ, અસગરીના વિવાહ થઈ ગયા. ભેટભાટ થવા લાગી. ખેરઅંદીશખાન એવોતો કરવઈઓ આદમી હતો, કે એકલે હાથે સારી રીતે બેનના વિવાહ કરી આપ્યા. પરોણાઓની ઘણી સારી મોદારત થઈ, જેઓનો હક હતો તેઓને સારી પેહેરામણી કરી રાજી કીધાં. જ્યારે અસગરી સાસરે જવા નિકળી ત્યારે ઘરમાં ઘણી દિલગીરી ઉપજી, માનેતો ઘણુંજ ભારી લાગ્યું. મોહોલ્લાની બાઈઓ પણ ઘણી ઉદાસ થઈ. અસગરીને દરએક જણી ગળે લગાડી રડતી, અને દરએકના દિલમાંથી દોઆઓ નિકળતી હતી. અસગરી આ દોઆઓનું મોટું ને ભારી પલ્લું લઈને સાસરે આવી, ત્યાંપણ જે કાંઇ રીતભાત હતી તે પૂરી કરવામાં આવી. તે પછી અસગરીને "તમીજદાર" એટલે ખબરદાર વહુનો એતાબ મળયો.

આગળ ચાલતાં જણાશે, કે અસગરીએ ઘરસંસાર કેવી રીતે સંભાળ્યો, તથા કેવી કેવી મુશકેલીઓ તેની સામે આવી હતી, જે તેણે પોતાની અક્કલથી કેમ દૂર કીધી હતી. આ જગ્યાએ અસગરીની હાલતને અકબરીની હાલત સાથે જરા મુકાબલો કરી જોઈએ. અસગરી પોતાની માની બીજી દીકરી, અને સાસુની બીજી વહુ હતી. બંનો તરફની ઈચ્છા અને હોંસ અકબરીના લગનથી પૂરો પડી ચૂકેલો હતો. અકબરીના વિવાહ સોળ વરસની ઉમરે થયા હતા, પણ અસગરીની ઉમર લગન વખતે પૂરી તેર વરસની પણ નહિ થયેલી હતી. જ્યારે અકબરીના વિવાહ થયા ત્યારે તેનો ખાવંદ મોહોમદ આકેલ દસ રૂપિએ નોકર હતો, અને અસગરીનો ખાવંદ મોહોમદ કામેલ હજુતો શીખવા જતો હતો. મોહોમદ આકેલ સાથે સરખાવતાં મોહોમદ કામેલ ઓછી બુધ્ધિ અને ઓછો શીખેલો હતો. અકબરી બે વરસ તલીક બચ્ચાં કચ્ચાંના બખેડાથી છૂટી હતી, અને અસગરીનેતો વિવાહ પછી બીજેજ વર્ષે નાહની ઉમરમાં ખોદાએ માએ બનાવી હતી. અકબરીને કદી શેહેરથી બાહેર નીકળવાનો સંજોગ નહિ બન્યો, પણ અસગરી

ઘણી મુદત સુધી દેશદેશ રખડી હતી. સઘળી રીતે અસગરીની હાલત અકબરીની હાલત સાથ સરખાવતાં સારી નહિ હતી, પણ અસગરીને નાનપણથી કેળવણી મળી હતી, ને તેનાથી રોજબરોજ ઘરમાં બરકત વધતી હતી. તે યાંહાંસુધી કે આજે અકબરીનું નામ વટીક કોઇ નથી જાણતું, પણ ખબરદાર વહુનોતો દિલ્લીના ખાનમના બાજારમાં પેલો આસમાન સાથે વાત કરતો માહાભારત મેહેલ ઉભેલોછે, અને અસગરી ખાનમનાજ નામથી તે મોહોલ્લાનું નામ "ખાનમનું બાજાર" કરી જાણીતું થયુંછે, તેમજ ઝવેરીવાડમાં જે ઉંચી મસજીદ, જેમાં હોજ તથા કૂવોછે, તે પણ ખબરદાર વહુની બંધાવેલીછે. મોટાં બજારથી આગળ વધીને લાલ ઘગીની પડોશમાં "તમીજ ગંજ" છે તે પણ એનોજછે. મોલવી મોહમદ હયાત સાહેબની મસજીદમાં હજુસુધી બંને વેળા વીસ મુસાફરોને તેના ફંડમાંથી ખમીરી રોટી, અને ચણાની મીઠી દાળ પહોંચાડયામાં આવેછે. કુતબ સાહેબમાંની ઓળીયા મસજીદની સામણેની ધરમશાળા એજ ખબરદાર વહુની બંધાવેલીછે. કુતબુરીમાં મુંબઇના છાપેલાં ૫૦૦ કુરાંન એક દિને એણે વેહેંચાવ્યાં હતાં. અતીઆરસુધી થંડીની મોસમમાં ૧૦૦૦ કામળ ગરીબોને એણીના ઘરથી મલ્યા કરેછે.

હવે જ્યારે બેરઅંદેશખાને પોતાના બાપ દૂરઅંદેશખાનને ખબર કીધી કે "ખોદાની મેહરબાનીથી ભળી ભળાઇ સાથે પ્યારી બેનની શાદી જીહજ મહિનાની અગિઆરમી તારીખે થઈ ચૂકી." તે સાંભળી દૂરઅંદેશખાને ખોદાની બંદગી કરી શુકરાનાં કીધા. પણ દીકરીની જુદાઇનો વટવટો ઘણા દિવસ સુધી તેને રહ્યો. અસગરીની શાદી થઇ ચૂકયા પછી, દૂરઅંદેશખાને તેની ઉપર જે કાગજ લખ્યો હતો, તે વાંચવા જોગછે. સંજોગથી તેની નકલ અમારા હાથમાં આવી હતી; તે કાગજ આ રીતનોછે.

દૂરઅંદેશખાને લખેલા કાગજની નકલ.

"મારાં દિલ અને જાનને આરામની આપનાર, ભાયગવંતી બેટી, અસગરી ખાનમ, ખોદાતાલા તમોને સલામત રાખે—તમોને દોઆ તથા તમારી આંખો ચુમવાનો શોક કીધા બાદ, તમોને જાહેર થાય કે તમારા ભાઈ બેરઅંદેશખાનના લખયાથી તમારૂં સાસરે સીધાવું સરવે જાણ્યુંછે. વર્ષો થયાં દિલમાં એવી ઉમેદ હતી, કે એ મારી ફરજ ખાસ મારે હાથે બજાવીશ, પણ હાકમે રજા નહિ આપી તેથી નાચાર રહ્યો. આ વાત તમોને જણાઇતી હશે, કે સરવે બચ્ચાંઓમાં તમારે વાસતે મને એક ખાસ દરજાની કાળજી હતી; અને હું એ વાતને ફકત હેસાન જણાવવા નથી લખતો. ખરૂંછે કે તમે પૂરતી સેવા અને ફરમાંબરદારીથી ખુદ મારા, અને સરવેના

દિલમાં જગા પેદા કીધી હતી. આઠ નવ વરસની ઉમરમાંથી તમે મારાં ઘરનો તમામ બોજો પોતાને માથે ઉઠાવી રાખ્યો હતો. મને હમેશ એ વાતની ખબર પડતી હતી કે તમારે લીધે તમારી માને ઘણી નચીનતાઇ હતી. જ્યારે કોઇવાર મને ઘેર આવવાનો સંજોગ બન્યો હતો, ત્યારે તમારી ગોઠવણ જોઇને હમેશાં મારો જીવ ખુશ રહેતો. અમણાં તમારા સીધારવાથી એટલુંતો નુકસાન ગણુંછું કે તેનો બદલો કદાચ એ ઉમરમો મળે એવી મને ઉમેદ નથી આવતી. ખોદા તમોને એના બદલામાં ખેર કરે, અને એ તમારી ખીદમતના બદલામાં મારી દોઆઓની અસર તમોને આમીન થાએ. ખેરઅંદેશખાનનાં કાગજથી એ પણ માલમ થયું, કે તમે અકબરીખાનમ કરતાં વધારે રીત લેવાને ના પાડી. એથી તમારી મોટી નજર, અને બુલંદ હીમત સાબેત થાયછે. મગર હું તેનો જે બદલો મોકલુંછું તે આ કાગજછે. એને તમે પોતાની પાસે સંભાળી રાખજો, તથા એ નસીહતોપર અમલ કરજો, કે ખોદા કરશેતો હરેક મુશકેલ તમોપર આસાન થશે, તથા તમારી જીંદગી સુખ ચેનમાં ગુજારશો.

“સમજવું જોઇએ કે વિવા એ શું ચીજછે? રંગારંગના કપડાં પેહેરયાં, મેહેમાન ભેગા કીધા, સામન અસબાબ, જણસ પામ્યાં; એજ વાતમાં ફકત વેહવા નથી. પણ વેહવાથીતો નવી દુનિઆં શરૂ થાએછે. નવાં લોકો સાથે વેહવાર પાડવો, અને નવાં ઘરમાં રેહેવું પડેછે. જેમ નવા શીખાઉ વછેડા ઉપર સૌથી પેહેલાં ખાલી જુસરી મૂકેછે તેમજ આદમીના વછેડા ઉપર પેહેલીજ જુસરી તે લગનછે. શાદી થઇ કે છોકરી બાઇ બની, અને છોકરો મીયાં થયો. એની મતલબ એજ છે કે બન્નોને પકડીને દુનિઆની ગાડીમાં જોતરી દીધાં. હવે એ ગાડી મોતની મજલ સુધી એઓને ખેંચવી પડેછે. ત્યારે હવે બેહેતર છે કે દિલને શખત કરીને, એ ભારી બોજાને ખમી જવો, અને જીનદગીના દહાડા જેમ બને તેમ આબરૂ ઇજત, સલાહસંપજમાં કાપવા; નહિતો લડાઇ બડાઇ, ટંટા બખેડા, શોર ફેશાદ અને હાએવાએથી દુનિઆની મુશીબત ઓર પણ જીઆદા સંકટ આપનારી થઇ પડેછે. ઓ મારી પ્યારી દીકરી અસગરીબાનું, હવે તમોને જાણવું જોઇએ કે ઘણી ઘણી આણીમાં ખોદાએ કેટલોએક ફરક મૂકેલોછે. ધરમની ચોપડીઓમાં લખેલુંછે કે “હજરત આદમ બેહેશતમાં એકલો ઘભરાતો હતો, તેને બેહલાવા સારૂં ખોદાએ મામાહવાને (જે સૌથી પેહેલી ઓરત દુનિઆમાં થઇ) પેદા કીધી. એ ઉપરથી જણાશે કે ઓરતને પેદા કરવું ફકત મરદને ખુશી કરવાને વાસતે હતું, માટે ઓરતની ફરજછે કે મરદને ખુશી રાખવો. અફસોસછે કે દુનિઆમાં ઘણી થોડી ઓરતો એ ફરજને બજા કરેછે. મરદોનો દરજો ખોદાએ ઓરતો થાને જ્યાદે કીધોછે, તે કાંઇ ફકત કહેવાથીજ નહિ, પણ મરદોના બાંધામાં જ્યારે

શક્તિ તથા તેઓની અક્કલમાં જ્યાદે તેજી આપવાથીછે. દુનિઆનો બંદોબસ્ત મરદોની જાતથી થાયછે. મરદ કમાનારો અને ઓરત તેની કમાઇને ઘટતી રીતે ખરચ કરનારી, તથા તેની સંભાળ કરનારીછે. કુટુંબ ગોયા વાહાણછે અને મરદ ગોયા તેનો ખલાસીછે. અગર ખલાસી ન હોયતો વાહાણ પાંણીના મોજાઓમાં ડુબી જશે, ઇઆ કોઇ કીનારાપર અથડીને ભાગી જશે. કુટુંબમાં અગર મરદ પાવરધો નહિ હોયતો તેમાં ઘણીએક તરેહની ખરાબીનો સંભવ રહેછે.

“એવો ખ્યાલ નહિ રાખવો જોઇએ, કે દુનિઆમાં ખુશી ફક્ત દોલત અને માલ મિલકતથીજ હાંસલ થાએછે. જો કે દોલત ઘણું કરી ખુશીનો સબબછે ખરો, પણ તેમજ તેથી મોટાં અને નામીચાં ઘરોમાં લડાઇ અને ફેસાદ પણ જ્યાદે હોયછે. સંસારમાં ખુશી તો ફક્ત મેળાપ અને સલાહથી હોયછે. ગરીબ આદમીઓને જોઇએછે કે જેઓની પેદાશ ઘણી ઓછીછે, તેઓ દિવસના મેહેનત મજૂરી કરી ગુજરાન પેદા કરેછે, ને રાતના સરવે મળી દાલ રોટીથી પોતપોતાનું પેટ ભરી લેછે, અને એક બીજાની સાથે ખુશીથી રહેછે. બેશક એ લોકો હળી મળી રહેવાના સબબેજ દાળ રોટી અને ઝીણાં જાડાં કપડાં છતાં પણ વધારે સુખીછે, અને એની મુકાબલે જોશોતો, નવાબો અને બેગમોની તમામ હશી ખુશી પોતપોતામાના બીગાડને લીધે સદા કવડાશમાં રહેછે. ઓ મારી પ્યારી દીકરી અસગરીબાનું, તમે મેલાપ રાખજો, અને સુલેહપણાને ગણીમત જાણજો. હવે જોવું જોઇએ કે મેલાપ કઇ વાતોથી પેદા થાયછે. ફક્ત એટલાથીજ નહિ, કે બાઇ પોતાના ખાવંદ સાથ પ્યાર કરે. બલકે પ્યાર ઉપરાંત તેને ખાવંદનો મલાજો પણ કરવો લાજમછે. જે બાઇ પોતાના ખાવંદને પોતાની બરોબરના દરજ્જાનો ગણે તે ઘણી નાદાનછે. બલકે આ જમાનામાં ઓરતોએ એવો ખરાબ રવઇઓ એખતીઆર કીધોછે, કે જે અદબથી બીલકુલ ઉલટોછે. જ્યારે કેટલીએક સહિઓ પોતપોતામાં બેસી વાતો કરેછે ત્યારે ઘણુંકરી એવી વાતો ચલાવેછે, કે ફલાણીનો ખાવંદ તેની સાથે કેવી રીતે વરતેછે? એક કહેછે કે બેન મેંતો તેને એવી તરેહથી દબાવી રાખ્યોછે, કે શું તાકાદ કે મારી વાત ના પાડે ઇઆ તેથી ઉલટો જવાબ દે. બીજી વડાઇ કરેછે કે જ્યાંસધી ખડોયો ખુશામદ નથી કરતો ત્યાંસુધી હું ખાણું ખાતી નથી. તીજી પતરાજી મારેછે, કે હુંતો દસવાર પૂછેછે ત્યારે એક જવાબ ભાગ્યે આપુંછું. ચોથી ડીંગ ચલાવેછે, કે જોઇએ તેટલીવાર તે નીચે બેસી કાં ન રેહ તો પણ બંદીએતો ઢોલીઆપરથી ઉતરવાના કસમ લીધેલા. પાંચમી ટકો ચઢાવેછે કે મારી જબાનથી જે કંઇ નીકળેછે તે પૂરૂ કરાવુંછું ત્યારેજ રહુંછું! વિવામા ટોણા ટુચકા પણ એવીજ મતલબથી નીકળેલાછે, કે ખાવંદ તાબેદાર અને ફરમાબરદાર

થઇ રહે. કેથેતો ખાથડાંપર કાજળ પાડીને મીયાંને શુરમો લગાડયામાં આવેછે, તેની મતલબ એકે સારી ઉમર ખાસડાં ખાતો રહે, ને ચૂં કે ચાં નહિ કરે! કેથેતો નહાતી વખતે અંગુઠાની તળે ખીડું રાખ્યામાં આવેછે અને પછી તે મીયાને ખવરાવેછે, તેનો અર્થ એકે તે પગે પડતો રહે! આ વાતોથી ભાલ્યુંછે, કે ઓરતો મરદોનો દરજ્જો અને એખતીઆર કંમ કરવાપર આતૂરછે; પણ એ રીત ઘણી બૂરીછે અને હમેશાં એનો બદલો ખરાબીથી ખાલી નથી. મરદોને ખોદાએ વાઘ બનાવેલાછે અગર દબાવ, ને જબરદસ્તીથી તેને જેર કરવા ચાહેતો તે નહિ બનવા સરખુંછે. તેઓને જેર કરવાની ઘણી સેહેલી તદબીરતો ખુશામદ અને તાબેદારીછે. માટે જે હેમક ઓરત પોતાનો દબાવ નાખીને મરદને જેર કરવા ચાહેછે તે મોટી ભૂલ કરેછે. તેઓ શરૂઆતથીજ ફેશાદનું બી રોપેછે, ને તેનું છેવટ ખચીત કરી ફેશાદ ભરપુંજ આવેછે, જોકે તરત વેળા તે સમજતી નથી.

"બેટી અસગરી, મારી સલાહ એ છે, કે તમે વાતચિત્ત તથા ઉઠવા બેસવામાં પણ પોતાના ધણીનો અદબ મલાહજો રાખજો. આ કેવી રીતછે કે! શાદી વીહવા મોટા ભાવથી થાયછે, અને એ પછીજ વહુ સાથ સાસુ નણદોનો બીગાડ શરૂ થતો જાયછે! એનું કારણ ગોર કરવા જોગછે. લગનની અગાઉ સઘળી છોકરો મા બાપ સાથ રહ્યો, અને ફક્ત તેઓની સાથ તેને તાલૂકો હતો. મા બાપે તેને પાળી પરવરશ કીધો, ને એવી આશા રાખતાં રહ્યાં કે બુઢાપામાં અમારી ચાકરી કરશે. પણ વીહવા પછી વહુ ઉંબરમાં પગ મૂકતાંજ એ ફિકર કરવા માંડેછે કે ખાવંદ આજને આજજ મા બાપને છોડી દે. એવી રીતે લડાઈ સદા વહુઓ તરફથીજ ઉત્પતી પામેછે. અગર વહુ કબીલામાં હળી મળીને રહે, અને શાશુને એવું નહિ જણાએ કે એ છોકરાને અમારાથી છોડવવા ચાહેછે, તો કદી ફેસાદ ઉભો થાએજ નહિ. આતો સરવે કોઇ જાણેછે, કે લગન પછી મા બાપ સાથનો સંબંધ થોડાજ દિવશનોછે; આખર જુદું ઘર માંડીને માટી બૈઅર જુદાં રહેશે, અને દુનિઆમાં એમજ થતું આવેલુંછે, પણ નથી જણાતું કે કમબખ્ત વહુઓને એવી અધીરાઈ કયાંથી થાયછે, કે જે કાંઇ થવાનુંછે તે અમણાંનું અમણાંજ થાય. વહુમાં એક એબ ચુગલી કરવાની હોયછે, જેથી જયારે ટંટો વધેછે, તે એમકે સાસરેની જરા જરા વાતો આવીને માને કહ્યા કરેછે. મા પણ ખંતી થઇને તેને પૂછયા કરેછે. પણ એ કહેવા અને પૂછવાથી લડાઈ તથા ઝઘડા ઉઠવા શિવાય બીજું કાંઇ હાંસળ હોતું નથી. કેટલીએક વહુઓતો એવી મગરૂર હોયછે, કે સાસરામાં ગમે તેવું સારૂં ખાધાનું કે ગમે તેવું સારૂં પેહેરવાનું મળેછે, તોપણ તેને તુચ્છકારથી જુએછે. એ વાતોથી ખાવંદનું દિલ તૂટી જાયછે. માટે અસગરી તમોને ઘણી સંભાળ રાખવી જોઇએ.

સાસરાની દરએક ચીજની કદર બુજવી જોઈએ, અને તમારે હમેશાં ખાણું ખાઈને તથા કપડાં પેહેરીને આનંદી જાહેર કરવી જોઈએ, જેથી જણાએ કે તમે તે પસંદ કીધું. સાસરામાં નવી વહુએ આ વાતનો પણ ખ્યાલ જરૂર કરી રાખવો જોઈએ, કે ત્યાં ઉચાટ દિલથી નહિ રહેવું. જોકે ઘરોબો નહિ હોવાના સબબથી અજાણ્યા લોકોમાં જીવ નહિ લાગે એ ખરૂં છે; તોપણ જીવને સમજાવવો જોઈએ. નહિ કે ગયાંતો રડતાં, ત્યાં રહ્યાંતો રડતાં, જતાં વખત નહિ લાગ્યો કે આવવાનો તકાજો શરૂ કરવા માંડવો. ધીમે ધીમે પ્યાર મેળવવાને માટે ચાલોનો રેવાજ ઘણો સારોછે. ઘણો વધારે મહિરાનો શોક જણાવવાથી સાસરીયાંને અણગમતું થાયછે. વાતચિતમાં મધ્યમ દરજ્જે રહેવું. ઇઆને નહિ એટલી ઘણી કે વગર કારણે બકબક કહેવાએ, અને નહિ એટલી થોડી કે મગરૂર સમજાએ. ઘણું બકયાથી છેવટ રંજીદા થવું પડેછે. રાત દહાડો જેતે બકયા કરીએ, તેમાં હજારો તરેહનું બોલાએ, અને નહિ જણાએ કે એવી ટકટક કરતાં શું વાત મોઢામાંથી નીકળી જાય. વળી નહિ એટલું થોડું બોલવું જોઈએ કે બોલવાને વાસતે લોક ખુશામદ ને કાલાવાલા કરે. જીદ અને ભરમની કોઇ વાત કરવામાં શોભા નથી. અગર કોઈ વાત તમારી મરજીથી ઉલટી પણ હોએ, તો તે વખતે તેને ખમી રાખો, ફરી કોઇ બીજે વખતે લાએક રીતે તે બાહેર કાડવાને બની આવશે. કોઇ ચીજની ફરમાશ કરવી નહિ જોઇએ. ફરમાશ કીધાથી આદમી આંખમાં હલકું પડેછે, અને તેની વાત નકામી થઈ જાયછે. જે કામ સાસુ નણંદો કરતી હોએ તે કામ તમે પોતે કરવાને શરમ ના ધારશો. નાનાં ઉપર મેહરબાની અને મોટાંનો અદબ કરવો એ સરવેનાં દિલ હરી લેવાને વાસતે ઘણી સારી તદબીરછે. પોતાનું કોઇ કામ બીજાઓના ભરૂસા ઉપર નહિ રાખવું જોઇએ, તથા પોતાની કોઈ ચીજ બેદરકારીથી નાંખી મૂકવી નહિ જોઇએ, કે બીજું કોઈ તેને ઉઠાવી લે. જ્યારે બે માણસો છુપી છુપી વાતો કરતાં હોય તો ત્યાંથી ખીસી જવું જોઇએ, અને પોતે તેની કનવાર પણ નહિ કરવી કે તેઓ પોતપોતામાં શું વાત કરતાં હતાં, અને વળી જરૂર કરી એમ પણ નહિ ગુમાન કરવું, કે તે મારે વાસતેજ ઘુશઘુશ કરતાં હશે. પોતાની રીતભાત પેહેલેથીજ અંદાજા મલાજા સાથે રાખજો. જેઓમાં જલદીથી ઘણો મેળાપ થઈ જાએછે તેઓમાં ફૂટફાટ પણ જલદીજ ઉભી થવા લાગેછે. છેવટે હું ચાહુંછું કે તમે દરરોજ જરૂર વગર પણ આ કાગજને કમમાં કમ એકવાર વાંચ્યા કરજો, કે જેથી એની મતલબ તમારી નજર આગળથી ખસે નહિ; અને દુઆ—

લા૦ દુરઅંદેશખાન.

બાપનું ઉપલી મતલબનું કાગજ મળ્યાથી અસગરીના દિલમાં મોહોબતના જોસ્સાએ કાંઇ અજબ અસર ઉપજાવી. તેને બેઅખતીઆર રડવાનો ડીઓ ભરાઈ આવ્યો, પણ તરતનીજ પરણી આવેલી તેથી સાસરામાં રડી શકી નહિ, ને તામોશ કરી ગઇ. પછે બાપના કાગજને આંખોમાં દાબી ઘણીએક જતનથી પોતાના રોજમેળની ચોપડીમાં મૂકયું, અને દરરોજ અચૂક તે કાગજને વાંચ્યા કરતી તથા તેની મતલબ ઉપર ગોર કર્યા કરતી હતી. જ્યાંસુધી અસગરી તરતની સાસરે ગએલી હતી ત્યાં તલક તેનો જીવ ઘણો ઘભરાતો હતો, કેમકે એકદમ માનું ઘર છોડીને નવાં ઘર અને નવાં આદમીઓમાં તેને રહેવું પડયું. એનો ખવાસ પેહેલેથીજ કામકાજ, ને મેહેનત કરવાનો હતો તેથી અહીઆં નકામું તેને એક ઘડી પણ ચેન નહિ પડતું હતું. તેમજ મહિનાઓ સુધી ઓરડીમાં ચૂપચાપ બેસવું પડયું. બાપના ઘરમાં જે છૂટાપણું હતું તે અહીંઆં નહિ મળી શકયું. સાસરે આવતાંજ તેની દરએક હાલચાલને લોકો જોવા તથા ટીકવા લાગ્યાં. કોઈ મોહું ટીકવા લાગ્યું, કોઇ ચોટલાની લંબાઇ વિચારવા લાગ્યું, કોઇ કદની ઉંચાઇને જોવા લાગ્યું, કોઇ જણસ ભાવ ટંટોળવા લાગ્યું, કોઇ કપડાં તપાસવા લાગ્યું. ખાતી વેળા કોઇને તેના બુકોજ ગણવાપર ધ્યાન. બુક કેટલો મોટો લીધો? મોહું કેટલું ઉઘાડયું, કેમ ચાવ્યું, ને કેમ ગળયું? ઉઠતી વેળા સાડીપર નેગાહ, કે સાડી કેવી રીતે ઓઢીછે, પાએજા કેમ બેસ્યાછે. સુતી તો તેના વખત પર નજર રાખતું, કયારે સુતી, કયારે ઉઠી. ટૂંકામાં એવી તમામ હરકતો અને શકો તેની આંખ તળે હતી. એ હાલતમાં અસગરીને જબરૂં દુઃખ થતું હતું. પણ તે પૂરી શાણી અને કેળવણી પામેલી હતી, તેથી આ શખત તપાસમાં તે શરવે વાતે સરસ ઉતરી, અને તેની શરવે ચાલ હાલ સાસરીઆંને ભાવી. તે વાત કરતી તો એટલીબધી વધારે નહિ કે લોકોને કહેવું પડે, કે કેવી છોકરીછે, ચાર દિન થયા પરણી આવીછે, ને નથી કોઈ બોલાવતું તોપણ બકબક કરી રહીછે. વળી એટલું કમ પણ નહિ કે બરીઅલ અને ટીચકું ચઢેલી જાણે. ખાણું ખાતી તો નહિ એટલું વધારે, કે મોહોલ્લામાં ચરચા થાએ, ને સાસુ નણંદો માથું ઉઠાવી બેસી રહે ને તેની એને કાંઇ અસર નહિ થાએ. સુતી તો નહિ એટલી સકાળે કે ચરાગમાં બળી પડે, ને નહિ એટલી ઘણા વખત સુધી કે ગોયા મુરદાં સાથ શરત બકી હોય. રીતછે કે નવી વહુને મોહોલ્લાની છોકરીઓ ઘેરી બેસેછે. તેમ અસગરીની પાસે પણ જ્યારે જોઇએ ત્યારે પાંચ દશ મોજુદ હોતીથી. પણ અસગરીએ કોઇ સાથ ખચીત દોસ્તી નહિ માંડીતી. અગર કોઇ છોકરી સારો દહાડો બેસી રહેતી તોપણ એમ નહિ કહેતી કે બાઇ તમારે ઘેર જાઓ. અગર કોઇ આવી નહિતો તેને એમ પણ નહિ પૂછતી કે બેન તમે કયાં હતાં, ને કેમ નહિ આવ્યાં!

અસગરીની એવી તરેહની મુલાકાત અને મુદારાતની રીતથી ધીમે ધીમે છોકરીઓનું ટોળું ઓછું થઈ ગયું. અગત કરીને મોહોલ્લાના હલકાં લોકોની છોકરીઓ તો ચાટવાની સહીઓ હોયછે. જ્યારે તેઓએ જોયું કે, નથી પોતનું એક બીડું મળતું કે નહિ કાંઈ સોદો સામાનની ભેટ. તેથી છ સાત દિવસમાં એક પછે એક સઘળી ખરી ગઇઓ.

અસગરીએ પેહેલાં પોતાની નણંદ મેહમુદા સાથ પ્રીત બાંધી. મેહમુદા જાતે બચ્ચું હતું, તે થોડામાંજ હળી ગઇ. સારો દહાડો તે અસગરીની પાસેજ ઘુસાઇ બેસતી. એથી કોઇવાર તેની મા કહેતી કે આ ભોજાઇ પર એટલી મેહેરબાન શાથીછે? વડી ભોજાઇના ઓળાથી તો તું નાસતી ફરતી હતી! મેહમુદા તેનો જવાબ દેતી, કે તેઓતો મને મારતાં હતાં. મારાં નાનાં ભાભીજીતો મારી ઉપર પ્યાર કરેછે. મેહમુદાના મળવાથી અસગરીએ પોતાનું અચ્છું કામ કાઢી લીધું. પેહેલાંતો તમામ ઘરનો હાલ બલકે તમામ કબીલા અને મોહોલ્લાનો અહેવાલ મેહમુદાને પૂછી પૂછીને જાણી લીધો. તથા જે વાત શરૂઆતમાં શરમ અને લજ્જાના સબબથી પોતે કહી નહિ શકતી હતી, તે મેહમુદાની મારફતે કહેવડાવ્યા કરતી. અસગરીએ ઘરના કામમાં ધીમે ધીમે પગપેશારો એવી રીતે કરવા માંડયો, કે સાંજનાં મેહમુદા પાસે રૂ મંગાવી ચેરાગની બતીઓ વણી આપતી, તરકારી સમારતી, મેહમુદાનું ફાટુંતૂટું કપડું સીવી આપતી, સાસુ તથા વરને વાસતે પાન બનાવી આપતી. રફતે રફતે રાંધણી સુધી જાવા લાગી, ને ઘરમાંની બુઢી દાસી અજમતને ભુજવા, તથા વધારવામાં સલાહ આપવા લાગી, તે ત્યહાં સુધી કે અસગરીની મરજી પ્રમાણે ખાણું રંધાવા લાગ્યું. જ્યારથી અસગરીએ ખાણામાં હાથ ઘાલવાનું શરૂ કીધું ત્યારથીજ ઘરવાળાંઓએ પણ જાણ્યું કે ખાણું પણ અજબ નેપાંસતછે. પછીતો એવું થઇ ગયું કે જો કોઇ દહાડે અસગરીથી અજમતને સલાહ આપવાને નહિ બનતું તો ખાણું ફીકું ફીકું પાછું ફરતું હતું. સાસુ વહુની લડાઈ એતો જાણે મુકરર કાયદોછે, પણ અસગરી એવી લડવાને લાએક હતીજ નહિ; ત્યારે તેનો હુનર લડાઇનું કારણ થઇ પડયું. દાસી અજમતે આ ઘરની દરએક બાબદમાં એવું તો માથું મારેલું હતું કે કુલે કામોનો આધાર એ દાસીપર હતો. સોદો, સામાન, કપડાં, અનાજ, જે કાંઈ બજારમાંથી આવતું તે સરવે એ અજમતને હાથે આવતું. ઝવેર, જણસ સુદ્ધાં પણ એજ અજમત કરાવી લાવતી. કરજની જરૂર પડતીતો તે પણ એ અજમતની મારફતે કઢાવ્યામાં આવતું! ટૂંકામાં અજમત મરદોની પેઠે એ ઘરનો કારોબાર કરતી. જ્યારથી અસગરીએ ખાણામાં હાથ ઘાલ્યો ત્યારથી એ અજમતની ઘાવલી જણાવા લાગી. એક દહાડે મસાલાના કબાબ પકાવા મૂકયા હતા, અને અસગરી રાંધણીમાં બેસી તે

દાસીને રખાડતી હતી. જ્યારે ગોશત ચરીને તૈયાર થયું ને દહીં મસાલો બગાડવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે અસગરીએ દાસીને કહ્યું, દહીં મને ચખાડો, ખાટું કે વાસી હશેતો કબાબ બગડી જાશે. દાસીએ દહીંનું દોણું કાઢીને અસગરીના હાથમાં આપ્યું. અસગરીએ ચાખ્યું તો ખાટું બટ, કંઇ દહાડાનું વાસી, લીલું લીલું પાણી જુદું ને દહીંની છારી જુદી. અસગરીએ કહ્યું, ઓહો ! કેવું ખરાબ દહીંછે. એતો મુતલક કબાબમાં નાંખવા લાએકનું નથી. ડાસાં જલદી જાઓ અને દુકાનીનું સારૂં તાજું, મીઠું દહીં જોઇને લાવો. દાસી બોલી, ઘેલીબાઇ સેર ગોશતનાં કબાબોમાં દુકાનીનું દહીં ! ઉંટના મોંમાં જીરૂં ! એટલાંથી શું થવાનું ? આ દહીં જે તમે પસંદ નહિ કીધું તે એક આનાનુંછે. એ સાંભળી અસગરી અચરત થઇ ગઇ ને બોલી, કે અમારા ઘરમાંતો વારેવાર કબાબ બનતા હતા. તેમાં હમેશાં શેર ગોશતમાં દોઢ પૈસાનું દહીં નાંખતાં હતાં, એ હિસાબેતો દુકાનીનું મેં વધારે સમજીને મંગાવ્યું, કે કબાબ સારા નરમ અને રાતા બને. દાસી બોલી તમે બાઈ પોતાના મોહોલ્લાનો હિસાબ કેતાબ રહેવા દો. ભલાં ક્યાં ચાંદીચોક ને ક્યાં તીર કમાનનો દરવાજો ? જે ચીજ ચાંદીચોકમાં પૈસે મળેછે તે અહીંઆં એક આને પણ નથી મળતી. એ ધૂળમળયો મોહોલ્લોતો ઉજડ નગરી ને સુનો દેશછે; હમેશાં દરેક ચીજનો તોટો ને દર ચીજનો દુકાળ રહેછે. જોકે ખાણામાં વાર લાગતો હતો તેથી અસગરી આ સાંભળી ચૂપ રહી ગઇ. અને દાસીને કહ્યું, ખેર જેટલાનું મળતું હોય તેટલાનું તાકીદે લાવો. મગર અસગરી એટલી ભોળી નહિ હતી કે દાસીની વાતને ખરી માનતી. તેથી પોતાના દિલમાં કહેવા લાગી કે જરૂર કાંઇ કાળું ધોળું છે. દમડી અરધીનો ફરક હોયતો તેની દરકાર નહિ, પણ આતો ગજબ જેવુંછે કે એક શહેરના બે મોહોલ્લાઓ વચ્ચે બમણો, ચોગણો ફરક ! એ દહાડાથી અસગરી પણ ચોંકેલી રહી.

બીજે દિને દાસી પાન લાવી તે જોઇ અસગરીએ કહ્યું, ડાસાં તમેતો બીલકુલ લીલાં પાતરાં ઉઠાવી લાવો છો. એમાં નથી કાંઇ લેજત આવતી કે નથી કાંઈ સ્વાદ આવતો. અમણાં તો થંડીની મોશમછે માટે ખાસાં પાકાં પાકાં પાન સોધીને લાવ્યા કરો. દાસીએ કહ્યું, પાકાં પાનતો પૈસાનાં બે આવેછે અને ઇંહાં ઓદા રાબે અરધી જુહુરીનો રોજનો ખપછે. એ વિચારથી હું નવાં પાન લાવુંછું. એટલામાં અસગરીને ઘેરથી તેની દાસી કફાએતનેસા એરસલાહની ખબર અંતર પૂછવા આવી પહોંચી. એ વખતે પાનની ભાંજગડ ચાલતીજ હતી. અસગરીએ પોતાની દાસીને પૂછ્યું, કેમ બાઇ કફાયતનેસા તમોને આજ કાલ શું ભાવે પાન મળેછે ? કફાયતનેસાએ કહ્યું, બાઇ પૈસાનાં ૧૬. અસગરીએ પેટી ઉઘાડીને બે પૈસા કફાયતનેસાના

હાથમાં આપ્યા ને કહ્યું, આ મોહોલ્લાની પાન વાળી પાસેથી પાન લઈ
આવો. કફાયતનેસા મોટા મોટા કરારી દળદાર ચાલીસ પાન લઈ આવી.
અસગરીએ કહ્યું, ચાંદની ચોક કરતાં પણ દર પૈસાનાં ચાર પાન વધારે મળયાં.
કફાયતનેસાએ કહ્યું, બાઈ આ મોહોલ્લો શેહેરને મુખડે આવેલોછે તેથી જે
ચીજ શેહેરમાં આવેછે તે આએ દરવાજે થઇ આવેછે. ગોશત, અનાજ,
પાન, એ ચીજો આ મોહોલ્લામાં સસ્તી મળેછે. પણ તાજી તરકારી સબ-
જમંડઈથી સીધી કાબુલી દરવાજે થઈને શેહેરમાં જાએછે તેથી તે કાંઇએક
મોંઘી મળતી હશે. પાકાં પાન ૪૦ મળયાં પણ જો કાચાં લેતે તો ૬૦ મળતે.
અસગરીએ કહ્યું, આ વાંજણી અજમત તો દરએક ચીજમાં એમજ આગ
લગાડેછે, વાસતે કફાયતનેસા તમે બે ચાર દિન અહીંઆં રહો, હું માને કહેવા-
ડીશ. ત્યાંનું કામ બે ચાર દહાડા કોઇ પણ સંભાળી લેશે. કફાયતનેસાએ કહ્યું,
બીબી હું હાજરછું. ટૂંકામાં ચાર દહાડા સુધી કફાયતનેસાને હાથે સરવે
જાતનો સોદો સામાન બજારમાંથી આવ્યો અને દરએક ચીજમાં અજમતની
ચાવલી જણાઇ. પણ એ સરવે વાત એવી રીતે ચરવાઇ કે તેની કશી ખ-
બર અસગરીની સાસુને પડી નહિ. માત્ર અસગરીએ, કફાયતનેસાએ અને
અજમતેજ જાણયું, કાંએકે અસગરી ઘણી મુરવત અને શરમ વાળી ઓરત
હતી. તેણે જાણયું કે એ બુઢી દાસીને બદનામ ને રૂસવા કરવાથી ફાએદો નથી.
રાતના ખાધાથી પરવાર્યા પછી માળા ઉપર અસગરી પાન ખાતી હતી, ક-
ફાએતનેસા પણ પાસે બેઠેલી હતી એટલામાં અજમત ત્યાં આવી. કફાયતને-
સાએ કહ્યું, કેમ બેન અજમત, એ શું વાતછે, ચોરી કયો નોકર નથી કર-
તો. જુઓ આ ઘરવાળી ભોળુંછે, સાત વરસ સુધી બરાબર એઓની ચા-
કરી કીધી. ઘરનો સરવે કારોબાર એઓ ચલાવતાં હતાં. બોદારાએ અ-
મીરી ઘર અને અમીરી ખરચ. હજારો રૂપિઆનો સોદો એઓના હાથથી
આવ્યો. હક દસતુરીતો કેમ કરી કહું કે નથી લીધી. એટલું લેવું તો હમે
નોકરોનો ઘરમછે. જોઇએતો બોદા માફ કરે, જોઇએતો મારે. પણ એથી
જયાદેતો હજમ થઈ શકતું નથી. એથી આગળ વધવું એતો નીમકહરામી
કહેવાએ. અજમતે કહ્યું, બેન મારો અહેવાલ કોણ નથી જાણતું, કે અમણાં
મારી બળા છુપાઉં. હા હુંતો ચોરછું ને લૂંટું છું, પણ તે કાંઇ અમણાંથીજ
નહિ; પણ સદાથી એતો મારૂં કામછે. જરા મારી હાલતપરતો જુઓ, કે
આ ઘરમાં કેવી બલાનું કામછે? અંદર કે બાહાર હું એકલી. ચાર ચાક-
રોનું કામ મારા એકલીના જીવપર પડેછે. ત્યારે બેન વગર લાભેતો કોઈ
પોતાનાં હાડકાં એવી રીતે નહિ મારે. બાઇએ કેટલીએક વખતે મને કાઢી પણ
મૂકી હતી પણ આખર પાછી બોલાવી. સમજનો ફેરછે, કોઇ એમ સમજે
ને કોઈ તેમ સમજે. ચાર આદમીને બદલે હું એકલીછું ત્યારે ચારનો પ-
ગાર પણ હું એકલીને મળવો જોઇએ.

એ અજમતનો અહેવાલ એમછે કે એ ઓરત પચીસ વરસથી એ ઘરમાં હતી, અને હમેશાં લૂટવાપર મંડેલી હતી. એક દિનની વાત હોએતો કંકાંઇ ચંપાઈ જાએ. નવે દહાડે એનો ફરેબ નવો નવો જણાતો જાતો. કેટલીએક વખત કાઠી મૂકેલી. જ્યારે કાડી મૂકી ત્યારે વાણિઆ, કાપડીયો, સોની, કસાઈ, તરકારીવાળો ઇત્યાદિ પાસેથી જે જે એની મારફતે ઉધાર સુધાર મંગાવેલું તેઓ આવી ઉઘરાણી અને તકાજો કરતા. એ ધાસતીને મારે તેને પાછી બોલાવી રાખતાં હતાં. એવી રીતે ચોરી અને સરજોરી અજમતનાં કીસમતમાં લખેલી હતી; તેથી તે જણાવીને લેતી અને દેખતાં દેખત ચોરતી, તથા દેખાડીને કાઢતી અને લખાવીને મુકરર કરતી. ઘરમાં આમદાની ઓછી અને પતરાજી વધેલી. ખાધામાં મોટાઇ, કપડામાં વડાઈ, એથી કરી સઘળો વહીવટ કરજમાં હતો, અને કરજની ધીરધાર અજમતના દમથી ચાલતી હતી. તે ગાઈ વજાડીને કહેતી હતી કે મારૂં નીકળવું સેહેલું નથી. ઘર લીલાંઉ કરાવીને નીકળીશ. ઉપકારને બદલે અપકાર બજાવીને જઇશ.

હવે જ્યારે ઉપર કહ્યું તેમ અસગરીએ હિસાબ કેતાબમાં પૂછપરછ કરવી શરૂ કીધી તો અજમત અસગરીની જાની દુશમન થઈ ગઇ, અને એવી ગોઠવણ કરવામાં પડી, કે અસગરીને તેના ખાવંદ અને સાસુ સાથ અણબનાવ ઉપજાવે. અસગરી તેની આ ધારણાથી અજાણી હતી; બલકે જ્યારે અસગરીએ જોયું કે દાસી ઘરની તમામ કુલ મુખતીઆરછે, ને એ પોતાની ચાલથી નથી પાછી ફરવાની, કે નથી ઘરમાંથી નીકળવાની. તેથી પોતાના દિલમાં કહ્યું કે હવે નકામી રીકજીકમાં શું ફાયદો. હું ફોકટમાં દાસી આગળ સા માટે જૂડી થાઉં. પછે બબરચીખાનામાં જાવું તથા રાંધણામાં હાથ ઘાલવાનું બીલકુલ મૂકી દીધું. ઘરનાઓને તો અસગરીના હાથનું સ્વાદ લાગી ગયું હતું તેથી તેઓ મોઢું મચલાવા લાગ્યાં. કોઈ કહેતું, ઓહોહો ! ગોશત મોઢામાં કચર કચર લાગેછે. કોઈ બોલતું દાળમાં નીમક જેહેર જેવું થઇ ગયુંછે, તે જીભપર નથી મૂકાતી. પણ અસગરીને કોણ કહે કે તમે ખાણું રાંધો. નાચારીએ જેવું સારૂં માઠું અજમત રાંધી સીધીને મૂકી દેતી તેવું પીરસ્યામાં આવતું હતું. એક વેળા વરસાદની મોસમમાં વાદળ ઘેરાઇ આવ્યું હતું અને નાના નાના છાંટા પડતા હતા. થંડી હવા ફુકવા માંડી હતી, એ વેળાએ મોહોમદ કામેલે કહ્યું, આજે તો મીઠાં ભજીઆં જીવને ભાવેછે, પણ તે ખબરદાર વહુ બનાવે ત્યારે. અસગરીતો માળા ઉપર બેસી રહેતી હતી, તેને ખબર નહિ કે મોહોમદ કામેલે ભજીઆંની ફરમાશ કીધીછે. અજમત દાસી ઘી, સાકર, ચણાનો આટો વગેરે સામાન લઈ આવી અને મોહોમદ કામેલને કહ્યું, સાહેબજાદા લ્યો સરવે સામાનતો હું લઇ આવી. હવે જઈ વહુજીને બોલાવી લાવું છું, માળા ઉપર ગઇ પણ અસગરીને ભજીઆં વિશે કશું પણ કહ્યું કે જણાવ્યું નહિ, ને

તરતજ પાછી ઉતરી આવીને કહેવા લાગી, કે વહુ કહેછે કે મારૂં માથું દુખેછે. અજમતથી ચાલુ ખાણુંતો નહિ રંધાતું હતું તેમાં વળી મીઠાં ભજીઆં શું ખુબ બનાવે! સરવે ચીજોનું સતીઆનાસ વાળી કરીને મૂકી. કેટલી હોંસથી મોહોમદ કામેલે ફરમાશ કીધી હતી તે આવું બદસવાદ પકવાન ખાઇને ઘણો ઉદાસ થયો. માળ ઉપર ગયો તો બીબીને જોઇ કે તે પોતાની ઇજાર સીવતી હતી. આથી જીવમાં નાખુશ થયો કે ઇજાર સીવતાં માથું નહિ દુખ્યું, ને જરા ભજીઆં બનાવા કહ્યું તો માથાના દરદનું બહાનું કાઢયું ! આ પેહેલીજ નાખુશી મોહોમદ કામેલને અસગરી તરફની પેદા થઇ. દસતુરછે કે માટી બૈઅરમાં બીગાડ એવીજ નાની નાની બાબદોથી પેદા થતો જાએછે. ઘણું-કરીને નાની ઉમરમાં લગન થઇ જાયછે; તેવા વખતમાં લાંબી અક્કલ નહિ ધણીમાં હોતી કે નહિ ધણીઆણીમાં. અગર જરા જેટલી પણ વાત મરજીથી ઉલટી જણાઇ તો ધણી જુદા અકરી બેસેછે, ને ધણીઆણી પોથરો ચડાવી જુદાં સુવેછે. જ્યારે એકજ જગોએ રહેવું વસવું થયું તો આમણુસામણુના નાના નાના કુહુરાપાથી મોટું રૂપ પકડે તેમાં નવાઈ નથી. જરાજરા ચચરાટનો વધારો, ધીમે ધીમે પોતાના એખલાસ અને મેલાવટમાં મોટું ફીતૂર ઉભું કરેછે. અને બન્નો તરફથી મલાજો અને ખાતરદારી ઉઠી જાયછે, ને તમામ ઉમર ખાસડાં પેજારમાં ગુજરેછે. સૌથી સારી તદબીર એછે કે માટી બૈઅર શરૂથી પોતાનો મામલો એકબીજાની સાથ સાફ રાખે, અને શેજ જેવા કુહુરાપાને પણ ઉભો થવા નહિ દે. નહિતો એવી નાની નાની ચચરાટ એકઠી થઇને છેવટે જબરો ફેશાદ અને બીગાડ થઈ જશે. એવો મીનાકેશો ઉભો નહિ થવા દેવાની હીકમત એછે કે, જ્યારે કાંઇ જરા જેટલી પણ વાત મરજીથી ઉલટી બને ત્યારે તેને દિલમાં નહિ રાખવી. મોઢ મોઢું કરીને તેની સફાઈ કરી નાંખવી. અગર મોહોમદ કામેલમાં અક્કલ હોતે, ને તે આ હીકમતને સમજતો હોતેતો ખચીત પોતાની ઓરતને ઠપકાની રીતે પૂછતે કે, કેમજી જરા જેટલું કામ તમારાથી નહિ થઇ શકયું, ને માથું દુ:ખવાનું ખોટું બહાનું કાડયું. એટલે એજ વખતે બે ચાર બોલોમાં બાંજગડ પતી જતે, અને બુઠીયા અજમતના કારસતાન ઉઘાડાં પડતે. પણ મોહોમદ કામેલેતો મોઢા ઉપર છાપ માર્યો ને દિલમાં દુ:ખનું દફતર ભર્યું હતું.

અસગરીને મોહોમદ કામેલની કમમેહેરબાનીથી ઘભરાટ ઉપજ્યો, ને સમજી કે ખોદા ખેર કરે, લડાઇની શરૂઆત જણાએછે. સાસુને જોઇ તો તે પણ ઉંચે મોઢ જણાઇ. આથી તે ઘણી અચરતીમાં હતી કે અરે ખોદા એ શું વાતછે! હજુતો એ વાત પૂરી નહિ થઈ હતી, કે અજમતે એક બીજું ફીતૂર ઉઠાવ્યું. રમજાન મહિનો નજદીક આવેલો હતો તેથી મોહોમદ કામેલની માએ અજમતને કહ્યું, કે દાસી રમજાન માથે આવેછે માટે અમણુંથી તૈયારી

કરતાં આવો. નાનાં મોટાં સરવે વાસણો કલઈ કરાવવાનાંછે, ઘરને વરસ દિ-
વસ થયો ચૂનો નથી ધોળ્યો. વાસતે લાલા હજારીમલને કહો કે જેમ બને
તેમ કેપેથી ૫૦ રૂપિઆ આપે, ઇદનો ખરચ માથે ચાલ્યો આવેછે. દાસી
અજમત બોલી, ખબરદાર વહુતો પોતાની માને ઘેર મેહેમાન જશે અને મેં
સાંભળયુંછે કે એનો બાપ તેહસીલદાર પણ આવનારોછે તે જરૂર બંને છોક-
રીઓને બોલાવશે. વળી મેં એક ઠેકાણેથી સાંભળ્યુંછે કે ખબરદાર વહુનો એ-
વો એરાદોછે કે પોતાના બાપની સાથે તે પણ પરદેસ જશે. વહુ જશેતો આપ-
ણા નાના સાહેબજાદા પણ જશે. ત્યારે બીબી તમારો એકલો જીવછેતો ઘ-
રમાં ચૂનો ધોળાવી અને વાસણને કલઈ કરાવીને શું કરશો ? પેલો કમબખત હજા-
રીમલતો એવો બેમરવત થઇ ગયોછે, કે દરરોજ તેનું આદમી દરવાજા ઉપર આવી
પૈસાનો તકાજો કરેછે, તો તેને કરજ કેમ કરી આપશો ? મોહોમદ કામેલની
મા એ સાંભળી થંડી થઇ ગઈ અને થંડી થઈ જાએ એવીજ એ વાત હતી.
ઘરના ધણીએ તો જ્યારથી લાહોર ગયા ત્યારથી ફરીથી ઘરની ફિકર જો-
ઇતી નહિ. છ મહિને કે વરસ દહાડે જ્યારે જીવમાં આવ્યું તો કાંઇ મોકલતા,
નહિતો કાંઈ નહિ. મોહોમદ આકેલ વડો છોકરો તો માથી જુદો પડી ચૂ-
ક્યો હતો. ફક્ત મોહોમદ કામેલનો દમ ઘરમાં હતો. તે ગયો એટલે સરવે
ધૂળ હતું. મોહોમદ કામેલની માએ અજમતને પૂછ્યું, અરે સાચું કહે, શું
ખબરદાર વહુ ખચીત જવાની ? દાસી બોલી, બાઇ જાએ નહિ જાએ એતો
ખોદા જાણે, મેંતો જે સાંભળયું હતું તે કહ્યું. મોહોમદ કામેલની માએ
પૂછયું, અરે કમબખત કોનાથી સાંભળયું ને કેમ જણાયું ? દાસી બોલી, સાં-
ભળવાનું જો પૂછો તો કફાયતનેસા પાસેથી મેં બે રૂપિઆ ઉછીના માગ્યા
હતા. તેણે કહ્યું કે હું આપતે તો ખરી પણ પાહાડપર જનારછું, તે ઉપરથી મેં
તેને બાબદ પૂછી તેથી જણાયું કે સરવે વાત ઠીકઠાક થઈ ચૂકીછે. માત્ર તેહ-
સીલદારને આવવાની ખોટીછે. ઈદને બીજે દિને એ સઘળાઓ રવાના થશે.
વળી સાંભળવા પર શું મુજાકોછે, ખોદાને જોયો નથી પણ અક્કલથી તો પી-
છાન્યોછે ! બીબી શું તમોને ખબરદાર વહુના ઢંગોથી સમજ નથી પડતી.
જુઓ પેહેલાં તો વહુ ઘરનું કામકાજ સરવે જોતી ભાળતી હતી. હવે તો
માળા પરથી નીચે ઉતરવાના પણ જાણે કસમ ખાધાછે. બાપને નામના કા-
ગજપર કાગજો લખાઇ જાએછે તો જવા સિવાએ વળી તેમાં બીજું શું
હોય ? મોહોમદ આકેલની મા એ અહેવાલ સાંભળીને ઠસ થઇ એજ વિચા-
રમાં બેઠી હતી, તેટલામાં મોહોમદ કામેલ બાહેરથી આવ્યો. માએ મોહોમદ
કામેલને પાસે તેડીને પૂછ્યું. કામેલ એક વાત પૂછુંછું તે સાચેસાચી કહેશ ?
મોહોમદ કામેલે કહ્યું, વારૂં એવી તે શું વાતછે કે હું તમારાથી છૂ-
પાવીશ ! માએ જે કાંઈ દાસીથી સાંભળયું હતું તે બેસબોલ દી-

કરાને કહ્યું. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, માતાજી હું સાચું કહુંછું કે મને એની કસી ખબર નથી. મારી આગળ ખબરદાર વહુએ એવી કાંઇ વાત કીધી નથી. મોહોમદ કામેલની મા બોલી, ચાલ જૂઠા મારા આંગળ વાત ઉડાવેછે? આટલી મોટી વાત ને તેની શું તને ખબર નહિ. મોહોમદ કામેલ બોલ્યો, તમોને એકીન નથી આવતું તો તમારા સિરના કસમ ખાઇ કહુંછું કે મને માલમ નથી. એટલામાં અજમત ડોસી આવી નીકળી. મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું, કેમરે અજમત કામેલતો કહેછે કે મને ખબર નથી. અજમત બોલી, મીયાં તમે ભલું માનો કે બુરૂં, તમારી ધણીઆણી જવાની તૈયારીઓતો કરી રહીછે, કદાચ તમારીથી છુપાવતી હશે. એ કાંઈ પેલી મીજાજદાર વહુ નથી કે જેના પેટમાં વાત સમાતીતી નહિ. એતો ખબરદાર વહુછે કે જે કોઇને પણ પોતાનો ભેદ નહિ આપે. મોહોમદ કામેલની માએ પૂછયું, વારૂં કામેલ એ વાત સાચી હોયતો તમારો શું ઠરાવછે? મોહોમદ કામેલ બોલ્યો, વારૂં એ કેમ કરી બની શકે, કે તમોને એકલાં મૂકી હું ચાલી જાઉં. તેમજ ખબરદાર વહુ પણ એવું તે શું માથું ધરાવેછે કે પૂછયા પરછીયા વગર ચાલી જશે. વળી હું આજે ખબરદાર વહુને પૂછીશ કે એ શું વાતછે. માએ કહ્યું કે એ વાંજણી દાસીની વાતપર ભરૂસો નથી માટે અમણાં વહુને કાંઇ પૂછપરછ કરતા ના, જ્યારે વાત ખરી પડશે ત્યારે જોઇ લઇશું.

એવી રીતે દાસી અજમત અસગરીને તેની સાસુ તથા માટી સાથે અણબનાવ કરાવાની તદબીરમાં હતી, પણ અસગરીને કોઇએ મોઢ મોઢું પૂછયું કે કહ્યું પણ નહિ. તેપણ એ સઘળાઓના દેખાવથી પામી ગઇ હતી કે જરૂર કાંઇ એમાં ખેંચતાણછે. અસગરીની પાસે મેહમુદા મોટી જાસૂસ હતી, તે જરાજરાની વાતો અસગરીને કહ્યા કરતી હતી. એથી દાસીની સરવે બદજાતી અસગરીને જણાઇ ગઇ હતી. પણ અસગરી એવી હેમક નહિ હતી કે જલદીથી બીગાડ કરી બેસતી. તે એવી ફિકરમાં હતી કે આ પંચાતીમાં પોતાની તરફથી કાંઇ કહેવું સાંભળવું મુનાસેબ નથી. આખર કોઇને કોઈ વાર વાત ઉઘાડી પડશે ત્યારે જોઇ લઈશું. અસગરીએ પોતાના દિલમાં કહ્યું કે ઠીકછે અજમત, જોતો સહી, ઈનશાલા તુંને પણ કેવી સીધી બનાવુંછું. અમણાં ઈહાંસથી તારૂં ભેજું ચળી ગયુંછે, કે ઘરમાંને ઘરમાંજ ફેશાદ કરાવેછે! ઇનશાલા તને ઇહાં મારૂં કે જ્યાં પાણી નહિ મળે, અને એવી તને ઉખાડું કે ફરી આ મોહોલ્લામાં આવવું તારા નસીબમાં નહિ બને. અજમતની કમબખતી તેના માથાપર ચડી બેઠલી હતી, તેથી તેણે ત્રીજી એક તદબીર અસગરીપર ઉભી કીધી. હજારીમલની તો આદત હતી કે જ્યારે કોઇવાર અજમતને પોતાની દુકાનપરથી આવતી જતી જોતો ત્યારે તેને અટકાવીને

છોડતો, કે કેમ મામા હમારા હિસાબ કીતાબની કાંઈ યાદછે? તેમજ આઠમે સાતમે ઘેર આગળ ઉઘરાણી કરાવતો. એક દિને રવઇઆ મુજબ અજમત સોદો લેવા બજારમાં જતી હતી, તેને હજારીમલે રોકી. અજમત બોલી, અએ લાલા શું તમે મને દરરોજ ચીઢવવાનું મુકરર કરી રાખ્યુંછે કે શું? જ્યારે મને જુઓછો ત્યારે તકાજો કરોછો. જેને આપોછો તેની પાસેથી માગો ને તે ઉપર તકાજા કરો. હું બિચારી ગરીબ આદમી, મારી પૈસાની ઓકાત, મારી સાથે અને વાણિઆઓના લેણદેણ સાથે શું સંબંધછે? હજારીમલે કહ્યું, એ તમે શું બોલોછો કે મારી સાથ સંબંધ નથી! દુકાનપરથીતો તમે લઈ જાઓછો, હાથને હાથજ પીછાણેછે. માટે અમેતો તમોને પીછાણીએ છીએ, ને તમારી સાખ ઉપર ધીરીએ છીએ. અમે ઘરવાળાંને શું જાણીએ. અજમતે કહ્યું, ઓ લાલા જરા ધ્યાન ધર, એવો ઘરનો ભોળો! મારી એવી તે શું પુંજી તમે જોઇ લીધી. નથી મારી પાસે જાગીર કે દોલત, અને તમે આંખ મીચીને શેંકડો રૂપિયા મને ધીર્યા! અગર મને આપ્યા તો જાઓ મારી પાસેથીજ લેઈ પણ લેજો. મારા જે મેહેલ ઉભા હોએ તે વેચાવજો. સરકારમાં જે મારૂં પેનશન હોએ તે બંધ કરાવજો. દાસીની એવી રોકડી વાતો સાંભળીને હજારીમલ ઘણો ઘભરાયો ને દાસી સાથ મેળાવટની વાતો કરવા લાગ્યો, અને બોલ્યો કે આજેતો તમે કોઇ સાથે વઢીને આવેલાં જણાઓછો, જરા કહોતો શું વાતછે. બાઇજી સાહેબે કાંઈ કહ્યું? ઇઆ સાહેબજાદો કાંઇ ગોસ્સે થયોછે? અહીંઆં આવો. એમ અજમતને કહીને દુકાનપર જે છોકરો બેઠેલો હતો તેના હાથમાં એક પૈસો આપીને કહ્યું કે જલદીથી બે બીડાં જરદો નખાવીને તૈયાર કરાવી લાવ.

જ્યારે દાસી બેઠી ત્યારે હજારીમલે હશીને પૂછ્યું. જણાએછે કે આજે બચીત કોઈ સાથ મરાઈ આવ્યાંછો? દાસીએ કહ્યું, ઓદા ન કરે શા વાસતે લડું. તમે બીજવી તો ખરેખરૂં મેં પણ કહી દીધું. સાચી વાતથી બુરૂં શું કરવા લાવોછો. હજારીમલે કહ્યું, એતો ઠીકછે. વેહેવારતો માલેક સાથેછે પણ તે તમારા હાથથી થાએછે કે નહિ? નથી અમારે નામની ચીઠી કે પતરી. તમે ધણીના નામથી જે માગ્યું તે આપ્યું. અસગરી બોલી, હા એમ બોલો, એમાં હું ક્યાં ના પાડુંછું. જે લઇ ગઇછું તે હજારોમાં કહી દેઉં, લાખોમાં કહી દેઉં. અને અમારી બાઈ પણ (રૂવે રૂવેથી દોઆ નીકળેછે) બિચારાં કદી તકરાર નથી કરતાં. હજારીમલ બોલ્યો, મામા, બેગમ સાહેબ તો ખરેખર ઘણાં અમીરછે; વાહ શું વાતછે. પછી હજારીમલે ધીરજથી પૂછ્યું, નાની વહુજીના કેવા હાલછે? તે કેવીછે? પોતાની મોટી બેનના પગલાં પરછે કે જુદી તરેહનો મીજાજછે? દાસીએ કહ્યું, લાલા કાંઇ પૂછોના, છોકરી તો અમીર ઘરનીછે પણ દિલની ઘણી કંજૂસછે. દમડીનો સોદો પણ જ્યાંસુધી ચાર વાર

બદલાવી નહિ મંગાવે ત્યાંસુધી પસંદ નથી પડતો. હા ખોદા રાખે હુનર, સલુક તો દુનિઆંની વહુ દીકરીઓં કરતાં ભરપૂરછે. ખાણું સારામાં સારૂ પકાવી શકેછે, ને સીવવામાં દરજીઓ, ને દરજણોને માત કીધાંછે. પણ લાલા, અહીઆં અમીરીની વાત નથી. પેહેલ વેહેલાં તો મારી ઉપર પણ રોક તોક શરૂ કીધીતી. લાલા તમે તો જાણોછો, મારૂં કામ કેવું ઠાવકું હોયછે. આખરે તેઓ થાકીને બેઠાં. બેગમ સાહેબ તો ઓલીઆં આદમીછે અને તેઓનાજ દમ કદમની બરકતથી ઘર ચાલેછે. હમે ગરીબ પણ તેમના દામન પકડી રહેલાં છીએ. ઘણા લોકોએ બેગમ સાહેબને ભડકાવ્યાં પણ ખોદા સલામત રાખે તેમના દિલપર ક્રોધ નહિ આવ્યો; અને કોઇ રીતનો સખુન તેમણે મોઢથી કાઢયો નહિ. હજારીમલે કહ્યું મેં સાંભળ્યુંછે કે નાની વહુજીને ઘણી મોટી રીત મળી? અજમત બોલી, ખાક, મોહટી કરતાં પણ ઉતરતું. હજારીમલે કહ્યું, ઘણું તાજુબછે, એના લગનની વખતેતો એના બાપ ખાન સાહેબ તેહસીલદાર થયેલા હતા. વડી છોકરી કરતાં વધારે આપવું લાજમ હતું. અજમતે કહ્યું, ઓહો! તેહસીલદારને કાંઇ દોશ નથી. તે બિચારાએતો મોટી તૈયારી કીધી હતી, પણ એજ છોટી બોટીએ માબાપના ભલાને માટે કહી કહીને સરવે ચીજો કમ કરાવી. હજારીમલે કહ્યું, અગર એમછે તો વડી બેનની પેઠે એ પણ જુદું ઘર માંડી રહેશે. અજમત બોલી, જુદુ ઘર શાનું પણ એતો જબરી ધૂળ ફકાવશે. વડી વહુ મીજાજદાર હતી પણ દિલની સાફ, અને એતો જુબાનની મીઠી ને દિલની ખોટીછે, કોઇ ગમે તેવું પણ જીવ પટકીને કામ કરે તોએ એના ખાતરમાં નહિ આવતું. વાત પણ કહે તો ભેદમાં, મોઢાપર કંઇ ને દિલમાં કંઇ, નહિબા એ ઓરત એક દહાડો નિભાવનારી નથી. અમણાંતો બાપ પાસે પાહાડ ઉપર જવાની તૈયારીઓ કરી રહીછે. હજારીમલે પૂછ્યું, લાહોરથી અમણાં કોઇ કાગજ આવ્યુંછે કે નહિ? અજમત બોલી, દરરોજ ઇંતેજારી ખેંચેછે, નથી જણાતું કે શું સબબછે. કોઇ કાગજ પતર નથી આવ્યું, બાઇજીતો ખરચની વાટેવાટ જુવેછે, ઇદના દહાડા માથે આવી ચૂકયાછે. વળી પરમ કે ચોથે દહાડે મને કહેતાં હતાં કે હજારીમલ પાસેથી પચાસ રૂપિઆ કરજે લાવજે. હજારીમલ કરજનું નામ સાંભળતાંજ ચોંકયો ને બોલ્યો. આગલા રૂપિઆનો રસ્તો કરી આપોતો હવેપછીનાને વાસ્તે થઇ ચૂકશે. હવેતો મારો ભાગીયો માનતો નથી, બેગમ સાહેબને સારીપઠે સમજાવીને કહેવું કે જ્યાંથી બની આવે ત્યાંથી રૂપિઆ અદા કરે, નહિતો મને બદનામ ના કરશો. અજમત બોલી, તમારા રૂપિઆ ખોદા અપાવશે તોજ મળશે, બેગમ સાહેબ કયાંથી આપશે? તેવણ બાલેબાલતો કરજદાર થઇ ગયાંછે. કણીઓ જુદા જીવ લેછે, કાપડીયો જુદો તકાજો કરેછે. હજારીમલે કહ્યું,

મને બીજા માગનારાઓ સાથે શું લાગે વળગેછે? હમારી દુકાનનો હિસાબતો બેગમ સાહેબને સફાઈ કરવોજ પડશે. હુંતો બેગમ સાહેબના ઘરનો ઘણો મલાહજો રાખુંછું, પણ મારો ભાગીયો છદામીલાલ હવે માનતો નથી. અગર તે એ અહેવાલ જાણેતો આજે ફરિઆદી ઠોકી દે. અજમત બોલી, એ સરવે વાત બેગમ સાહેબને હું કહીશ પણ ઘરનો જરાએ જરા હાલ મને ખબરછે. ફરિઆદી કરો કે નાલિસ કરો, નથી રૂપિઆ કે નથી તેમાં આપવાની શકિત, રૂપિઆજ હતેતો વળી કરજ શું કરવા કરતે?

એટલી વાતો થયા પછી, અજમત હજારીમલ આગળથી ગઈ, ને સોદાસામાન લઈ ઘરમાં આવી તો બીબીએ પૂછયું, મામા, તું બજારે જાએછે તો એટલી બેફિકર થાએછે કે રાંધવા સીધવાનો કાંઇ પણ વિચાર તને રહેતો નથી? જોતો ખરી, કેટલો દિવસ ચડી ગયોછે, અવે કયારે ગોશત ચઢશે ને પકશે, ને કયારે ખાણું તૈયાર થશે? અજમત બોલી, મુઆ હજારીમલના જઘડામાં એટલો વખત થઈ ગયો. તે મુઓ દરરોજ જતાં આવતાં મને ટોકયા કરેછે. આજે મારો જીવ ઉકળી આવ્યો તેથી મેં કહ્યું, કે શું તું એ મારી રોજ રેવડી કરવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યોછે કે શું?—જીવ કાંએ કાડયા કરેછે, જરા ધીરજ ધર, લાહોરથી ખરચનું આવવા દે, પછે તારો આગલો પાછલો સરવે હિસાબ ચૂકવ્યામાં આવશે. તે મુઓ તો મારે માથે થઈ ગયો, ને ભરી બજારમાં મારી ફજેતી કરવા લાગ્યો. બીબી બોલી, હજારીમલને શું ભરાઈ ગયું? તેતો એવો નહિ હતો! ઘણા વરસોથી તેની સાથ લેણદેણ ચાલેછે, કોઇવાર વેહેલું પણ આપ્યું ને કોઈવાર મોડેથી, પણ કોઇ વખતતો તેણે તકરાર નહિ કીધીતી? અજમતે કહ્યું, બીબી, કોઇ બીજો માહાજન દુકાનમાં ભાગીયો થયોછે, તે મુઆએ ધાંધલ કરવા માંડીછે. જેની જેની ઉપર લેણું હતું તે ઉભાં ઉભાં વસૂલ કરી લીધુંછે. જેણે નહિ આપ્યું, તેની ઉપર ફરિઆદી માંડી. હજારીમલે કહ્યુંછે કે, બેગમ સાહેબ આગળ ઘણા ઘણા હાથ જોડીને મારી તરફથી કહેવું કે, એમાં મારૂં કાંઈ ચાલતું નથી. જેમ બને તેમ બે ચાર દિવસમાં રૂપિઆનો રસ્તો કરી આપવો; નહિતો છદામીલાલ ખચીત ફરિઆદી માંડશે. એ ખબર સાંભળવાથી મોહોમદ કામેલની માને જબરી ધાસતી ઉપજી. તેની નાની બેન અમીર બેગમ, ખાનમના બજારમાં રહેતી હતી અને તે જરા જીવવાળી હતી. તેથી બીબીએ અજમતને કહ્યું કે, મામા, લાહોરથી તો કાગજ પત્ર કે કાંઈ આવ્યું નથી, ત્યારે ખરચનું આવવાની ઉમેદ કયાંથી હોય? અગર સાચેમાચ હજારીમલે ફરિઆદી માંડી તો કેમ થશે? મારી પાસે તો એટલો સરસામાન પણ નથી કે તે વેચીને આપીશ, અને ફરિઆદી થયા પછી પણ આપીશું તો બેઇજતીછે; નામ તો આખા શેહેરમાં વગોવાશે. ડોલી લઈ આવ હું

અમીર બેગમ પાસે જાઉંછું, જોઉં ત્યાંથી કાંઇ તદબીર બની આવે. અજમત બોલી, બીબી ફરિઆદ તો કરી રાખેલીછે, જેણે મોઢથી કહ્યું તેને કરતાં શું વાર લાગેછે? અને નાની બેગમ સાહેબ બિચારીની પાશે ક્યાંથી રૂપિઆ આવે? તેતો પોતેજ અમણાં તંગીમાંછે. બીબી બોલી, આખરે કાંઇ કરવું તો પડશેજ. અજમતે પાસે જાઇને ધીમેથી કહ્યું, કે એક મહિનાને વાસતે ખબરદાર વહુ પોતાનાં કડાં આપતે તો વાત ઢંકાઇ જતે. તરત વેળા એ કડાંને મારગેજ મૂકીએ તો અરધું દેવું હજારીમલનું અપાઇ જાય. મહિના એકમાં મીયાં ખરચનું મોકલી દેતો તેમાંથી, ઇઆ હું કોઇ બીજા સરાફ પાસેથી લાવી તે છોડવીશું. બીબીએ કહ્યું, અરે તું કાંઇ ઘેલી થઇછે, ખબરદાર એવી વાત મોઢથી પણ કાઢવી નહિ. અગર રહેવાનું ઘર સુધ્ધાં વેચાઈ જાએતો તે મને કબૂલછે પણ વહુને કેવું તો નહિ. અજમત બોલી, બીબી મેંતો એવા વિચારથી કહ્યું કે વહુ હોય કે દીકરી હોય તે કોઈ પારકું નથી. વળી જો બોદા ન કરે, વેચી નાંખવાની નઇઅત હોએતો એક મહિનાને વાસતેછે. એક ચીજ ઇસકોતરીમાં નહિ પડી રહી ને સરાફને ત્યાં રાખી મૂકી કે જેમાં તેની ખાતર જમે રહે. બીબીએ કહ્યું, વહુ દીકરીમાં ઘણો ફરક હોયછે, અને વળી તરતના વીહવા થએલીને કોઇ એવી વાત કહેતું હોશે? જો ખબરદાર ફરીથી એવી વાત જબાનથી નો કાડતી. એવું નહિ થાએ કે મેહમુદાના કાનપર જાએ અને તે વહુ આગળ ફોડી બાળે. અજમત બોલી મેહમુદા અમણાં ઉભી ઉભી સાંભળતી હતી, પણ તે બચ્ચુંછે, તેને હજુ એવી વાતોની સમજ નથી. બીબીએ કહ્યું, ડોલી લઈ આવ, હું બેન આગળ જાઉંતો ખરી, પછી જેમ સલાહમાં આવશે તેમ કરીશું.

બીબીતો ડોલીમાં બેસી ખાનમના બજાર તરફ ગયાં, અને મેહમુદાએ સરવે વાત ખબરદાર વહુને જઇને જણાવી. અસગરીને બીજુંતો કાંઈ સૂજ્યું નહિ પણ તરત પોતાના વડા ભાઇ ખેરઅંદેશખાનને એક કાગજ નીચેની મતલબનું લખ્યું.

અસગરીએ લખેલાં કાગજની નકલ.

"બોજોરગ બિરાદર સાહેબ,

"માન તથા ઇજ્જત સાથ સલામત.

"અદબ બંદગી કીધાબાદ—જરૂરની મતલબ અરજ કરૂંછું કે, ઘણા દિવસ થયા મેં પોતાનો અહેવાલ તમોને નથી લખ્યો, કાંએકે જે અરજ પતર બોજોરગ બાવાની ખીદમતમો મોકલુંછું તે તમારા વાંચવામાં પણ ખચીત આવતો હશે. અમણાં એક જરૂરની વાત આવી પડીછે, તે હું તમારીજ ખીદમતમાં અરજ કરવી વાજબી સમજુંછું. તે એછે કે જ્યારથી સાસરે

આવીછું ત્યારથી કોઈ તરેહની મને રંજીદા થવું પડયું નથી, અને વડી બેનને જે વાતોની રાવ ફરિઆદ કરવી પડતી હતી તેવી કોઇ વાત તમારી દોઆથી મારી સાથે નથી. સરવેજણા મારી ઉપર મોહોબત રાખેછે અને હું ખુશી ભરેલી રહુંછું, ફકત એક દાસી અજમતના હાથથી એવી મને ઇજાછે કે જેવી કોઇને ખરાબ મીજાજની સાસુ, કે બદજુબાન નણંદથી પણ નથી હોતી. એ ઓરત આ ઘેરની પુરાણી દાસીછે અને ઘરમાંના તથા બાહેરના સરવે કામો એના હાથમાંછે. એ ઓરતે ઘરને લૂટીને સીહાખાક કરી નાખ્યુંછે. અમણાં એટલું કરજ થઇ ગયુંછે કે તે અદા કરવાની તદબીર સૂજતી નથી. કોઇ પણ તરેહનો બંદોબસ્ત ઘરમાંનથી. મેં કેટલાએક દહાડા સુધી ઘર ખટલાના ચાલુ કારોબારમાં હાથ ઘાલ્યો હતો, તેથી જણાઈ આવ્યું કે દરએક ચીજમાં ઘાવલી અને દરએક વાતમાં ઠગાઇ હતી. મારી રોકતોકથી મામા અજમત મારી દુશમન થઇ પડીછે, અને તે દહાડાથી દરરોજ નવો નવો ફેસાદ ઉભો કરતી રહીછે. જોકે હજુ સુધી કોઈ નાખુશીની વાત ઉઠી નથી પણ એ દાસીનું રહેવું મને ઘણું ધાસતી ભરેલું લાગેછે, તેમ એનું નીકળવું પણ ઘણું મુશકેલછે. તમામ બજારનું કરજ એનીજ મારફતથીછે. એને કાઢી મૂકવાનું નામ પણ નીકળે તો માગનારાઓને જઇને ભડકાવે. વળી કરજનો નથી હિસાબ કે નથી કેતાબ, જુબાનની ટાંકપર સરવે લેણું દેવું રહેલુંછે. હું ચાહુંછું કે સરવે લોકોના હિસાબ કેતાબ નક્કી થઇને લખાએ નોધાએ, અને હરેકના પરમાણ મુજબનો હીસ્સો મુકરર કર્યામાં આવે, અને હવે પછી કરજે લેવાનો ચાલ બંધ થાએ; તથા દાસીને કાઢી મૂકવામાં આવે. ભરૂસોછે કે ખોજોરગ બાપની સાથે તમો પણ રમજાનના તીરથ પર તસદો લેશો. હું ચાહુંછું કે તમો મેહેરબાની કરીને લાહોર થઇને આવો અને મારા સસરાજીને જેવી રીતે બની આવે તેમ ઓછામાં ઓછા બે હફતાને વાસતે પોતાની સાથ લાવવા. તમો સરવેની સામે એ તમામ મામલો પૂરતી ખૂબી સાથે ચૂકી જશે. હું આ કાગજને ઘણા ઘભરાટના વખતમાં લખુંછું. કોઇ સરાફ ફરિઆદી કરવા ઉઠયોછે, ને દાસીએ સલાહ આપીછે કે મારા કડાં મારગેજ મૂકવાં. સાસુમાએ રૂપિઆના બંદોબસ્તને વાસતે આ વખતે માસીસાસુને ત્યાં ગયાંછે."

એકગમથી આવી રીતે અસગરીએ ભાઇપર કાગજ લખ્યો, અને બીજી તરફથી પોતાની માસીને કહેવડાવ્યું કે "હું એકલીછું, માટે બેન તમાશાખાનમને બે દહાડા મોકલવી; મેં સાંભળયુંછે કે તે તમારે ત્યાં રહેવા આવેલીછે." તેજ સાંજના તમાશાખાનમ પણ આવી પહોંચી, ને ડોલીમાંથી ઉતરતાંજ મોટેથી બોલી, "અરે ભલી બેન અસગરી, તમારા જેવીતો કોઇ બેમરવત નહિ હોએ. મેં માસાબાવાનું કાગજ તમારી પાસે મંગાવ્યું હતું! તે તમે નહિ આપ્યું!" અસગરીએ કહ્યું, "અરે! કોણ

માગવા આવ્યું હતું ?" તમાશાખાનમ બોલી "જુઓ આ મામા અજમત હાજરછે. કેમ બાઇ, ગયા શુક્રરવારે તમે મારે ઘેર આવ્યાં હતાં, તારે મેં તમોને કહ્યું હતું કે નહિ ?" અજમત બોલી, હા બાઈ, એમણેતો કહ્યું હતું પણ હું કમબખતને વાત યાદ રહેતી નથી; અહીંઆં આવતાં ઘરના ધક્કારામાં ભૂલી ગઈ. અસગરી ધીમેથી બોલી, "તમોનેતો લૂટવા ને કજીઆ કરાવવાનુંજ યાદ રહેછે." પછે તમાશાખાનમને કહ્યું, કાગજ હાજરછે અને વળી એક નવી ચોપડી પણ આવીછે તેમાં ઘણી મજેની વાતોછે તે પણ તમે લેતાં જજો. અસગરીએ દાસીની સરવે વાત જરાએ જરા તમાશાખાનમને કહી. તમાશાખાનમ મીજાજની ઘણી આકરી હતી, તે તરતજ ખાસડું લઇને ઉઠી, ને અજમતને મારવા ચાલી. અસગરીએ તેના હાથ પકડીને પાછી બેસાડી દીધી ને કહ્યું, ખોદાને વાસતે બેન એવો ગજબ ના કરો, અમણાં ઉતાવળાં ના થાઓ, સરવે ધ્યાન બગડી જશે. તમાશાખાનમે કહ્યું, તમે એમજ અખાડા કરીને પોતાનો વકાર ખુઓછો, બેન અગર હું તમારી જગાએ હોતેતો ખોદાના કસમ લઈ કહુંછું કે મુએલીને ખાસડાંના મારથી એવીતો સીધી બનાવતે કે ઉમર સુધી યાદ રાખતે. અસગરીએ કહ્યું, જુઓતો ખરાં ખોદા કરેછેતો એ નીમકહરામપર ખોદાનો માર પડશે; હજુ થોડા વખતની ઢીલછે.

એ પછે તમાશાખાનમે પૂછ્યું, તમારી સાસુ પોતાની બેનને ત્યાં શા માટે ગયાંછે ? અસગરીએ કહ્યું તે બિચારાં પણ એજ વાંજણી દાસીના હાથથી ઘેરેઘેર અથડછે. કોઇ શરાફનું દેવુંછે, તે વિશે દાસીએ આજે આવીને કહ્યું કે તે ફરિઆદી કરનારછે, તેના રૂપિઆની તદબીરમાં ગયાંછે. તમાશાખાનમે પૂછ્યું કયો શરાફ ફરિયાદી કરનારછે? અસગરીએ કહ્યું નામતો હું નથી જાણતી. તમાશાખાનમે દાસીને તેડી પૂછ્યું, અજમત કયો શરાફછે? અજમત બોલી, બીબી હજારીમલ. તમાશાખાનમે પૂછ્યું, પેલોજ હજારીમલ નહિ, કે જેની દુકાન જવેરી બાજારમાંછે? અજમતે કહ્યું, હા બાઇ, હા તેજ હજારીમલ, તમાશાખાનમ બોલી, તેની સાથેતો હમારા સાસરાને પણ લેણદેણછે, જોઉં શું મુઆની તાકાદછે કે ફરિયાદી કરશે. હું અહીઆંથી જઇને તમારા સાસરીઆ ભાઇને કહીશ. જુઓતો ખરાં તે કેવો તેને પાંસરો બનાવેછે. બે દિવશ તમાશાખાનમ અસગરીની પાસે રહી, ને ત્રીજે દીને રવાને થઇ અને જતાં જતાં કહેતી ગઇ કે, બેન અસગરી તમોને મારા સિરના સોગંદછે કે જ્યારે તમારા સસરા આવે અને આએ સરવે ભાંજગડ નીકળે ત્યારે મને જરૂર બોલાવજો અને અજમતને મને સોંપજો.

મોહામદ કામેલની મા જે પોતાની બેનને ઘેર ગએલી હતી તેને બેને એવું કહી થોભાવી રાખી કે, હેં બેન કદીમદીતો તમે આવ્યાંછો તો એક

હફતોતો રહો. તોપણ દરરોજ આદમી ખબરદાર વહુની ખબર અંતર પૂછ-વા આવતું હતું. અજમતે બેઠી બેઠી વળી એક નવો બુટ્ટો ઉભો કીધો. એ વખતમાં "લાટ" સાહેબને આવવાની વકી હતી તેથી શેહેરની સફાઈ કરવાને વાસતે હાકેમ તરફથી ઘણી તાકીદ થઇ. દરેક મોહોલ્લા અને દરેક ગલીમાં એવાં જાહેરનામાં ચોટાડવામાં આવ્યાં કે, સરવે લોકોએ પોતપોતાની ગલી ગુચીઓ સાફ કરવી તથા દરવાજા બાહેર ચૂનો ઢોળાવવો, અગર કોઈ જગોએ કચરો પુંજો મળશેતો ઘર લીલામ કીધામાં આવશે. એવીજ મતલબનું એક જાહેરનામું એ મોહોલ્લાની ભાગળ ઉપર પણ ચોટાડવામાં આવ્યું હતું. બુઢીયા અજમત રાતની વખતે જઇને મોહોલ્લાના દરવાજા ઉપરથી તે જાહેરનામાનું કાગજ ઉખેડી લાવી, છુપાછુપ પોતાના દરવાજા ઉપર ચોંટાડી દીધું, પછે બડી બામદાદ થતાં અંધારામાંજ, ખાનમના બજારમાં મોહોમદ કામેલની માને ખબર કરવાને દોડી ગઇ. હજુતો ઘરનો દરવાજો પણ નહિ ઉઘડેલો હતો તેવામાં તેણે સાદ માર્યો. મોહોમદ કામેલની માએ સાદ પીછાણ્યો અને બોલી, અરે દોડો દરવાજો ખોલો, અજમત આવે કવખતે કેમ દોડતી આવીછે! અજમત સામે આવી તો પૂછ્યું. મામા ખેરીયતતોછે? અજમતે કહ્યું, બીબી ઘર પર એશતાર ઈઆ અશનાર (એશતેહાર) કંઇ થાએછે તે ચોટાડેલુંછે. જણાએછે કે હજારીમલે ફરિઆદી કીધેલી. મોહોમદ કામેલની માએ પોતાની બેનને કહ્યું, લ્યો બેન હુંતો જાઉંછું. જઇને હજારીમલને બોલાવીને સમજાવીશ, ખોદા તેના દિલમાં રેહેમ મૂકે. બેન બોલી, બેન હું ઘણી શરમીનદિછું કે મારાથી રૂપિઆનો બંદોબસ્ત નહિ થઈ શકયો, પણ મારા ગળાની હાંસડી હાજરછે તે લેતાં જાઓ. ગીરવી મૂકયાથી કામ નીકળે તો ઠીક નહિતો વેચી નાંખજો. મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું, ખેર હાંસડી હું લઈ જાઉંછું પણ પેલાના રૂપિઆ ઘણા વધી ગયાછે તે એક હાંસડીથી શું થશે? બેન બોલી, આખર તેમને પણ તો કહ્યુંછે કે હું બીજા કોઇ શરાફ પાસેથી કરજે લાવી આપસ, વાસતે તમે ખોદાનું નામ લઇને સીધારો. તે આવેછે તો હું તે પણ પાછળથી મોકલુંછું.

મોહોમદ કામેલની મા પાછી ફરી ઘર આવી પહોંચી. દરવાજા પર ઉતરી તો એશતેહાર (જાહેરનામું) વળગાડેલું જોયું. અફસોસ કરતી આવીને ચૂપ બેસી ગઇ. સાસુનું આવવું સાંભળીને અસગરી માળા પરથી ઉતરી આવી; સલામ કીધી અને સાસુને ગમગીન જોઇને પૂછ્યું, સાસુમાએ આજે તમારો ચેહેરો ઉદાસ દીસેછે. સાસુએ કહ્યું, હા, શરાફે ફરિયાદી માંડીછે ને રૂપિઆની તદબીર કેયેથી બની નથી આવતી. અમીર બેગમે પણ જવાબ દીધો અને ઘર પર એશતેહાર લગાડવામાં આવીછે. જોઇએ અવે શું થાયછે. અસગરીએ કહ્યું, તમોએ હરગેજ એની

ચીંતા કરવી નહિ. અગર હજારીમલે ફરિઆદી કીધીછે તો કાંઈ ધાસતી નહિ, તમાશાખાનમના આસરામાં તેને લેણુદેણુછે. તમાશાખાનમે મને ભરૂસો આપેછે કે, હું હજારીમલને કહેવડાવીશ, અને જો નહિ માનશેતો તેના રૂપિઆનો કાંઈ રસતો કીધામાં આવશે. રંજીદા થવામાં શું ફાયદો? સાસુએ કહ્યું, મારો કામેલ હોતેતો હું તેને હજારીમલ પાસે મોકલતે. અસગરી બોલી, તમે મુખતીઆરછો પણ મારા વિચારમાંતો શરાફથી બીહીવા જેવું નથી. નહિતો તે હવે પછે વધારે સેર થઇ પડશે ને વારેવાર ફરિઆદીનો ડર દેખાડયા કરશે. સૌથી સારૂંતો એ છે કે આપડી તરફથી કાંઈ જણાવવું નહિ, ને બારોબાહેરથી તેના ઉપર કાંઇ દબાણ કરાવવું, કે તે ફરિઆદી કરવાના વિચારથી પાછો ફરે. મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું, તમાશાખાનમ હજુ છોકરીછે, તે દરબાર કચેરીની વાતો શું જાણે? એવું નહિ થાએ કે તેના ભરોસામાં કામ બગડી જાએ, ને હાથથી કાબુ જતો રહે. અસગરીએ કહ્યું, હા ખરૂંછે કે તમાશાખાનમ છોકરીછે, મગર મેં વાત ઘણી પકી કરી લીધીછે, ને મારી ખાતરી થએલીછે.

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં મીયાં મોસલમે દરવાજા ઉપર સાદ કીધો. અસગરીએ કહ્યું, જુવો મોસલમ આવ્યોછે તે જરૂર આ બાબદમાં કાંઇ ખબર લાવ્યો હશે. અસગરીએ મેહમુદાને એશારત કીધી તેથી તે ત્યાંથી જતી રહી. મોસલમને અંદર બોલાવ્યો અને પૂછ્યું, મોસલમ શું ખબર લાવ્યા છો? મોસલમે કહ્યું, બેને તમોને સલામ કહેવાડીછે, અને તમારી ખેરઆફીઅત પૂછાવીછે, અને કહ્યુંછે કે હજારીમલને તેડાવ્યો હતો, ને ઘણો એક ધમકાવ્યો તથા થથરાવ્યોછે, તેણે ભરૂસો આપેછે કે ફરિઆદી નહિ કરશે. એ વાત સાંભળીને મોહોમદ કામેલની માને કાંઇએક સંતોષ થયો. પણ અસગરી ઘણી અજાએબીમાં હતી, કે તમાશાખાનમે તો એમ કહેવાડ્યુંછે કે ફરિઆદી નહિ કરશે, ને હજારીમલ ફરિઆદી તો કરી ચૂકયોછે, એ શું વાતછે! વળી ઇશતેહારની બાબદ પણ અજબછે. હું ઘરમાં ખરેખુર બેઠેલી છતાં તેની મને ખબર નહિ. હાકેમની ઇશતેહાર હોતે તો કોઇ ચપરાસી કે સિપાઇ પોકારતે ઇઆ સાદ કરતે! મોસલમ ગયો, ને અસગરીએ મેહમુદાને કહ્યું, જાઓ દરવાજા ઉપર જે કાગજ ચોટાડેલુંછે તેને ધીમેથી ઉખેડી લાવો. મેહમુદા કાગજ ઉખેડી લાવી. અસગરીએ વાંચ્યું તો, તેમાં માત્ર મોહોરમના સફાઇ કરવાની બાબદ હતી, ફરિઆદીનું કશું જીકર નહિ હતું. સમજી ગઇ કે એ પણ અજમતબાઇની ચાલાકીછે. સાસુને તો એ વાત જણાવી નહિ પણ તેમને સારીપઠે ધીરજ દીધી, કે તમો ખાતરીથી બેસી રહો, ફરિઆદીની કશી ધાસતી નથી. સાસુએ કહ્યું, તમારા કહેવાથી ફરિઆદી વિશે તો ખાતર જમે થઇ, પણ "શબેબરાત" તથા "રમજાન"ના તેહ-

વારો માથે આલ્યા આવેછે, બંધો તીરથોમાં ખરચજ ખરચછે. લાહોરથી કાગજ પતર પણ આવવું બંધછે. એ ફિકરથી મારૂં લોહી ઉડી જાએછે. અસગરીએ કહ્યું, 'રમજાંનને તો હજુ ઘણા દિવસ પડેલાછે, ખોદા રોજી રજકનો પહોંચાડનારછે, તેટલાં સુધી તો ગેબથી કોઇ તદબીર બની રહેશે. હા શબેબરાતને તો ચારજ દહાડા રહેલાછે, પણ શબેબરાત કોઇ એવો તહેવાર નથી, કે જેમાં ઘણા ખરચની જરૂર પડે. સાસુએ કહ્યું, મારે ઘેર તો વર્ષોવરસ શબેબરાતમાં વીસ રૂપિઆની ઉઠેછે. પૂછો એજ અજમત ખરચ કરનારી મોજુદછે. અસગરીએ કહ્યું, ખરચ કરવામાં અજાએંની શું. ખરચ એક જરૂરીઆતને વાસતે અને એક વગર જરૂરીઆતે થાએછે, તે મુજબ શબેબરાતમાં કાંઇ એવી જરૂરીઆત નથી, કે તેને વાસતે એટલા રૂપિઆની અગત પડે. સાસુએ કહ્યું, દીકરી પીર પેગંમબર વરા વડેરાના ફાતીઆ કરવવાછે. વળી લોકોને ઘેર મોકલવું ચાકલવું જરૂરછે. બોલવામાંતો સેહેલછે પણ લઓ પાંચ રૂપિઆ હોયતો ચાલતી રીત મુજબ તમારા મીયાં અને મેહમુદાને વાસતે ફટાકા, દાડમડીનું થાએ. મોહોમદ કામેલના વેવાહ થઇ ગયા તો શું થયું, ખોદા રાખે તેનામાં તો અજુ બચ્ચાંની વાતો ચાલી જાએછે. જ્યાંસુધી સો દાડમડી, વીસ પતંગ ને ફટાકા લેશે નહિ, ત્યાંસુધી મારો જીવ ખાઇ જવાનો, અને મેહમુદા પણ રડી રડીને બુરા હાલ કરવાની. અસગરીએ કહ્યું, ફાતીઆને વાસતે પાંચ શેરની મીઠાઇ ઘણી થશે. મોકલવા ચાકલવામાંતો અહીંથી આવશે, ને તેજ બીજેગમ જશે. અને મેહમુદા અવે ફટાકાને વાસતે જીત નહિ કરશે, હું તેને સમજાવી લેઇશ. એ મુજબ શબેબરાતનો કારોબાર જેમ બનશે તેમ હું સંભાળી લેઇશ. તે બાબદના કરજની ફિકર તમારે કરવી નહિ.

સાસુ સાથે એ વાતતો થઇ, પણ અસગરી વિચારમાં હતી કે મીયાને ફટાકા, દાડમડાથી કેવી રીતે વારૂં. છેવટે આ હીકમતથી અસગરીએ મીયાંને સમજાવ્યો, કે વાતની વાત કહેવામાં આવે ને મીયાને માઠું નહિ લાગે. મોહમદ કામેલની સામે મેહમુદાને છેડીને પૂછ્યું, કે કેમ બેન, તમે શબેબરાતને વાસતે શું ધારી રાખ્યુંછે? મેહમુદા બોલી, જ્યારે ભાઇ દાડમડી, ફટાકા લાવશે ત્યારે મને પણ આપશે. અજુ મોહોમદ કામેલ કાંઇ બોલે તે અગાઉ અસગરી બોલી ઉઠી, ભાઇતો એવી નકામી ચીજ તમારે વાસતે કેમ કરી લાવશે? મેહમુદા, દાડમડી ફટાકામાં શું મજાહ હોયછે? મેહમુદાએ કહ્યું, ભાભીજી જ્યારે દાડમડી છૂટેછે ત્યારે કેવો મજાનો દેખાવ થાએછે! અસગરી બોલી, મોહોલ્લામાં હજારો દાડમડી છૂટશે, તે માળ ઉપરથી તમે પણ જોઇ લેજો. મેહમુદા બોલી, વાહ! શું ત્યારે હું નહિ છોડું? અસગરીએ કહ્યું શું તમુને બીક નહિ લાગશે? મેહમુદા બોલી, હું શું મારે પોતાને હાથે

સળગાવુંછ કે ? અસગરીએ કહ્યું, ત્યારે એવી રીતે તમે તમારી દાડમડી બી-બાંને હાથે છૂટતાં જોશો, તેમજ તેને બદલે મોહોલ્લાની જોવી, વળી મેહમુદા સાંભળો એ ઘણી માઠી રમતછે, એમાં બળી જવાની ધાસ્તીછે. એક વખતે મારા મોહોલ્લામાં એક છોકરાના હાથમાંથી દાડમડી ફાટી ગઇ હતી તેથી તેની બંને આંખો ફૂટી રદ થઇ. માટે એવી ગમત જોવીજ હોએતો તે દૂરથી જોવી. મેહમુદા વળી તમે સાસુ માનો હાલ જુવોછો ? તેવો ઉદાસછે કે નહિ ? મેહમુદાએ કહ્યું, હા ઉદાસતોછે. અસગરીએ પૂછ્યું, કોઇવાર તમે એમ પણ વિચાર્યુંછે કે તેઓ શા થકી ઉદાસછે ? મેહમુદાએ કહ્યું, એતો હું જાણુતી નહિ. અસગરી બોલી, વાહ ! તમે કહોછો કે માજીને હું ઘણી ચાહુંછું, તે એવીજ રીતે કે ? મેહમુદાએ પૂછ્યું, પ્યારાં ભાભીજી, માજી કેમ ઉદાસછે ? અસગરીએ કહ્યું, ખરચની તંગીછે, સરાફ કરજે નાણું આપતો નથી, તેથી તેઓ એ ચીંતામાંછે, કે મેહમુદા દાડમડીઓને વાસ્તે મમત કરશે ત્યારે ક્યાંથી મંગાવી આપીશ ? મેહમુદા બોલી, ત્યારેતો હું દાડમડી નથી મંગાવાની. અસગરીએ કહ્યું શાબાશ—સાબાશ તમે ઘણાં પ્યારાં બેનછો. પછી મેહમુદાને ગળે લગાડીને તેના ઉપર પ્યાર કીધો. મોહમદ કામેલ આ સરવે વાત ચૂપ બેસીને સાંભળ્યા કરતો હતો. જોકે એ વાત વાજબી હતી તેથી તેના દિલે પણ તે કબૂલ કરી લીધી, અને તેજ વખતે નીચે ઉતરીને મા આગળ ગયો, અને બોલ્યો, માજી મેં સાંભળ્યુંછે કે તમે શબેબરાતની ફિકરમાં બેઠાંછો, તો મારી ફિકર ના કરતાં, મને દાડમડી ફટાકાની જરૂર નથી, અને મેહમુદા પણ કહેછે કે હું પણ નથી મંગાવાની.

ખરચની એક રકમતો એવી રીતે ઓછી થઇ. ફાતીઆને વાસ્તે બે રૂપિઆમાં ખાસી મીઠાઇ બની ગઇ. મોકલવા ચાકલવાનો બંદોબસ્ત અસગરીએ પોતાને માથે લીધો. જ્યારે બાહેરથી ભાગળો આવ્યો તે ઘરમાં નહિ રાખતાં, આવીને માણસ ગયું એટલે તરત તે આ ઘરને નામે બીજે ઠેકાણે મોકલી દેવા લાગી. જ્યાં જ્યાં મોકલવાનો હતો તે સઘળી જગાએ, અવાર નવાર પહોંચાડી દીધું, અને બે રૂપિઆમાં ખાસી શબેબરાત થઇ ગઇ. આ બંદોબસ્ત જોઇને અજમતતો બળી જળી ગઇ, કેમકે તેની મોટી રકમ જતી રહી. જે કાંઇ બાહેરથી આવતું તે સરવે એ લેતી અને જે ઘરમાંથી જતું તેમાંથી પણ અરધું કાડી લેતી હતી. વળી શબેબરાતનો હલવો જે સકવીને રાખતી હતી તે મહિનાઓ સુધી વસાણાની માફક ફાકયા કરતી. શબેબરાતની બાદ અસગરીના બાપનું આવવું થયું, ને નવ દસ દિવસ વાત વાતમાં ગુજરી ગયા. રમજાનને ચાર દિવસ અગાઉ અસગરીના બાપ દૂરઅંદેશખાન સાહેબ દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા. અસગરીને પોતાના બાપ આવનારછે તેની ખબર આગમચથી હતી, અને સાસુ તથા ખાવંદને કહી મૂકેલું હતું, કે જે દિને

તેહસીલદાર આવશે તેજ દિને હું તેમને મળવા જઇશ. જ્યારે અસગરીને બાપના આવ્યાની ખબર પડી ત્યારે તરત ડોળી મંગાવી પોતાને ઘેર જઇ પહોંચી. બાપે જોતાં ગળે લગાડી અને આંખમાં પાણી લાવ્યો. ઘણીવાર સુધી તેની ખબર અંતર પૂછી અને અસગરીને કહ્યું, તમારી ખાહેશ મુજબ બેરઅંદેશખાન લાહોર ગયાછે અને ચાહ્યું ખોદાનું છે તો કાલે યા પરમ રોજે વેત્રાઇ સાહેબને લઇને આવી પહોંચશે. તેઓનું એક કાગજ પણ મને રસતામાં મળયું હતું. વેત્રાઇ સાહેબને રજા મળી ચુકીછે. અસગરી એક રાત તથા બીજો દહાડો પોતાની માના ઘરમાં રહી અને સાંજની વખતે બાપને કહ્યું, કે અગર રજા આપો તો આજે હું પાછી જાઉં. બાપે કહ્યું ભલી, એક હફતો તો રહો, હું વેત્રાણને કહેવડાવીશ. અસગરીએ કહ્યું, જેમ તમો ફરમાઓ તેને તાબેછું, મગર સસરાજીના આવ્યા અગાઉ ઘરમાં મારે હાજર રહેવું દરૂસત દિસેછે. બાપે વિચારીને કહ્યું, હા એ વાત તો ઠીકછે.

અસગરી બાપથી રજા લઇને સૂરજ આથમવા અગાઉ ઘરમાં આવી પહોંચી. બીજે દિને ખાવાની લગભગ વખતે મોહોમદ કામેલના બાપ મોલવી મોહોમદ ફાજેલ સાહેબ પણ એકાએક આવી પહોંચ્યા. એ મોલવી સાહેબ લાહોરના સરદારને ત્યાં મુખતાર હતા. એ સરકારથી તેઓને પચાસ રૂપિઆનો દરમાહિઓ મળતો હતો તથા મકાન અને સ્વારીના ઘોડાનો ખરચ સરદારને માથે હતો. બેરઅંદેશખાન અસગરીની ભલામણ મુજબ લાહોર ગયો, અને અસગરીનું કાગજ મોલવી મોહોમદ ફાજેલ સાહેબને દેખાડયું. મોલવી સાહેબ વહુનું કાગજ જોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. અમથીતો કદાચ તેઓ રજા નહિ લેતે, પણ અવે વહુને જોવાના શોકથી સરદારને ઘણુંએક પટાવી સમજાવી એક મહિનાની રજા મેળવી બેરઅંદેશખાનની સાથે આવ્યા. જોકે અસગરી લગન બાદ સસરાની સામે નહિ આવેલી હતી. તેથી સસરાને આવેલા જાણી શરમને લીધે માળ ઉપર જઇ બેઠી. મોહોમદ કામેલની મા ઘણી અચરત હતી કે એઓ એકાએક કેમ આવી પહોંચ્યા! મતલબ, ખાધા પીધા પછે, વાતો શરૂ થઇ. મોલવી સાહેબે બીબીને કહ્યું, સાંભળોજી મનેતો તમારી નાની વહુએ ખેંચી તાણીને બોલાવ્યોછે, અને પેલાં કાગજનો તથા બેરઅંદેશખાનને આવવાનો સરવે અહેવાલ બીબીને કહ્યો અને કહ્યું કે વહુને બોલાવો. સાસુ માળ ઉપર ગયાં ને કહ્યું, દીકરી ચાલો શરમાવાનું કામ નથી, તમેતો એમની ગોદમાં રમેલાં છો. સાસુના કહેવાથી અસગરી ઉઠીને સાથે ગઇ અને સસરાને ઘણા અદબથી નમીને બેઠી. મોલવી સાહેબ બોલ્યા, સાંભળો બાઈ હુંતો ફકત તમારા બોલાવ્યાથી આવ્યો છું; ને તમારૂં કાગજ જોઇને મારો જીવ ઘણો ખુશ થયોછે. ખોદા તમારી ઉમર અને

નેકબખતીમાં જીઆદતી કરે. બારીકીથી જોઉં છું તો અમારા ઘરના ધન ભાગ્યેગછે કે તમારા જેવાં અમારા ઘરમાં આવ્યાં, ને અવે મને એકીન થયું છે કે આ ઘરનો દહાડો ફર્યોછે અને ખોદા કરેછે તો કાલે તમારી મરજી ને તમારા વિચાર મુજબ સરવે ગોઠવણ થશે.

બે ચાર દિવસ સચીતો મોલવી સાહેબ તરતના આવેલા હતા તેથી મળવા ભેટવામાં રોકાયા, તેમજ પેહેલા બે ચાર દહાડા રોજાને લીધે ઘરના કામકાજ તરફ ધ્યાન આપવાને બન્યું નહિ. એક દિને વહુને બોલાવી પાસે બેસાડી અને અજમતને પણ બોલાવી કહ્યું. કે મામા હું છું તેટલામાં સરવે હિસાબ કેતાબ કરી લ્યો. જેનું જેનું લેવું દેવું હોય તે સરવે લખાવોતો જેને જેટલું મુનાસેબ હોએ તેટલું આપવામાં આવે, અને જે કાંઇ બાકી રહે તેના હફતાનો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવે. અજમતે કહ્યું, એકનો હિસાબ હોયતો હું મોઢે પણ યાદ રાખું. કણીઓ, કાપડીઓ, કસાઇ, તરકારીવાળો, હલવાઈ એ સરવેને દેવુંછે, અને હજારીમલનો હિસાબ એક જુદોજ રકમનોછે. જેને જેટલું આપવું હોએ તે મને આપો, કે હું આપી આવું, એટલે આપને નામે જમે થઈ જશે. મોલવી સાહેબતો સીધા સાદા આદમી હતા તેથી તેઓએતો આપવાનું મન કીધું, પણ અસગરીએ કહ્યું, એમ વગર હિસાબે આપવામાં શું ફાયદો? પેહેલાં દરએકનું કેટલું કરજછે તે જણાએ પછી તેને સુજી સમજીને આપવું જોઈએ. અજમતે કહ્યું, ખાણાથી ફારેગ થાઉંતો હું દરેકને પૂછી આવું. અસગરીએ કહ્યું, પૂછી આવ્યાથી શું થવાનું. જેનું લેણું હોએ તે અહીં આવી હિસાબ કરી જાએ. અજમત બોલી, બીબી તમોએતો એક વાત બોલી દીધી પણ હું કયાં કયાં બોલાવતી ફરૂં? વળી તે લોકો પોતાના કામ ધંધાથી કયાં છૂટ પામેછે કે મારી સાથ ચાલી આવશે? અસગરી બોલી, મામા કાંઇ રોજ રોજના તેડવાના નથી, એક દહાડાની વાતછે. જઇને બોલાવી લાવો. સાંજના ખાણાની ગોઠવણ હું કરીશ, તમે આજે એજ કામ કરો. લેનારાઓતો આપવાનું નામ સાંભળતાંજ દોડતા આવશે. હજારીમલ બે કોસ ઉપર કચેરી સચીતો ગયો, ત્યારે અહીંઆં આવતાં શું તેના પગમાં મેંદી લાગીછે? વળી દૂર કોણછે? તરકારીવાળો, કસાઇ, કણીઓ, હલવાઈ સઘળાઓ આએજ ગલીમાંછે. ફકત કાપડીઓ અને હજારીમલ દૂરછે. એ બેને કાલપર રાખો, ને આએ ફૂટકલ હિસાબ આજે નક્કી કરી નાખો. અજમતની કોઈ રીતે મરજી નહિ હતી કે હિસાબ થાએ પણ અસગરીએ વાતોમાં તેને એવી દાબી કે કાંઇ જવાબ બની નહિ આવ્યો.

સૌથી પેહેલાં હલવાઇ આવ્યો. તેને પૂછયું કે લાલા, તમારૂં શું નીકળેછે? હલવાઈ બોલ્યો ૩૦ રૂપિઆ. પૂછયું કે, શું શું ચીજ તમારે ત્યાંથી આવીતી? ત્રીસ રૂપિઆતો ઘણા વધારે કહોછો. હલવાઇએ કહ્યું, સાહેબ ત્રીસ

રૂપિઆ શું પણછે? પંદર રૂપિઆનો સામાનતો આ વેળાની શબેબરાતના તહેવારમાં આવ્યો, તેમાજ ફકત એક રકમ દસ સેર ચુણીનીછે. મોહોમદ કામેલની મા બોલી, અરે શાની ચુણી! આએ વખતેતો અમારે ઘેર જે કાંઈ રાંધ્યું રંધાયું તે સરવે રોકડ બજારેથી આવ્યું. એ સાંભળી અજમત ઉજલી ફક થઈ ગઈ, અને હલવાઈને કહેવા લાગી, કે તે દસ સેર ચુણી તેં એઓના હિસાબમાં કેમ લખી નાંખી? તેતો બીજાં ઘરને વાસતે હું લઈ ગઈ હતી, ને તને જણાવ્યુંતું પણ. હલવાઈએ કહ્યું, મનેતો તમે કોઈ બીજાં ઘરનું નામ નહિ કહ્યું, એજ સાહેબના નામથી લઈ ગયાંછો. નહિતો મને શું ફાયદો હતો કે બીજાની ચીજ એઓના નામે લખું. મનેતો બીજા કોઈ સાથે પીછાણ પણ નથી. આથી અજમત ચાંઈ પડી કાંઈ બકવા લાગી. મોલવી સાહેબે કહ્યું, ઠીક ચુણીની રકમ કાડી નાખો અને બીજી ચીજો બતાવો. ટૂંકામાં તેણે એવી રીતે કેટલીએક ચીજો કહી કે જે કદી ઘરમાં આવેલીજ નહિ હતી. ચારસેર બાલુસાહી મીઠાઈ "મોલુદશરીફ" ની બેઠકને વાસતે આવેલી જણાવી. પણ રમુજતો એ હતી કે અહીઆં કદી કોઈએ મોલુદની મજલસ કીધીતીજ નહિ! એવી રીતે સરવે રકમો રદ કરતાં ફકત છ સાત રૂપિઆ ખરેખરા નીકળ્યા, બાકી સરવે જૂઠું હતું. આથી મોલવી સાહેબનો જીવ બળી ગયો અને ઘણોજ ગોસ્સો ઉભરાઇ આવ્યો તેથી પૂછ્યું, કેમરે નીમકહરામ અજમત! એવુંજ દુનિઆંભર કરજ તુંએ આ ઘર ઉપર કરી મૂકયું કે? અને એજ રીતે તેં ઘરને ધૂળમાં મેળવ્યુંછે!

હલવાઇનું થઇ ચૂકયું પછી તરકારીવાળો આવ્યો, તે બોલ્યો મીયાં મારોતો રોજનો ઉકરોછે, રોજ બે આનાની તરકારી. મોહમદ કામેલની મા બોલી, અરે સેરભર તરકારી મારા ઘરમાં આવેછે તે રોજના બે આનાની થઇ? તરકારીવાળો બોલ્યો, બાઈ સાહેબ મારી દુકાનેથી અજમત દરરોજ ત્રણ સેર લાવેછે. અજમત બોલી, હા ત્રણસેર લાવુંછું, એક સેર તમારા નામથી તથા એક સેર મારી છોકરીને વાસતે, અને એક સેર બીજાં ઘેરને વાસતે, હું કયાં નામુકર જાઉંછું? એ મુઓ સઘળું તમારે નામે અડાવેછે. તરકારીવાળાએ કહ્યું, અરે બેઇમાન બુઠીયા, અસલથી તું આજ ઘરને હિસાબે ૩ સેર લાવતી હતી, ને જ્યારે તેના રૂપિઆ મળતા તે પણ એજ ઘેરથી મળતા હતા. હવે કસાઈ અને કણીઆનો હિસાબ થયો, તો તેમાંથી પણ હજારો ઠગાઈ નીકળી, અને શાબેત થયું કે અજમત આ ઘરના સોદામાંથી પોતાની દીકરી બેરાતન તથા બે ત્રણ પડોશણોના ઘરમાં પુરૂ પાડતી હતી, અને આ ઘરના નામે સોદો લાવતી ને બીજી જગોએ વેચી નાખતી. એવી રીતે સાંજ તલક પરચુરણ હિસાબ થયો. હવે ફકત કાપડીયો અને હજારીમલ બાકી રહ્યા. મોલવી સાહેબે કહ્યું, હવે આજે મુલતવી રાખો, કાલે જોઈ લઈશું. પણ

મોલવી સાહેબે હળવેથી કહ્યું કે એવું નહિ બને કે અજમત નાસી જાએ. અસગરીએ કહ્યું, ઘરબાર, છોકરાં બચ્ચાં છોડીને ક્યાં નાસી જવાની હતી. હા જો શરમવાળી હોયતો કાંઇ ખાઇ પીને કરે, પણ એવી શરમવાળી હોતતો આવું કરમ કેમ કરતે. તોપણ એની સંભાળ રાખવી સારીછે, તે ફક્ત એટલીજ કે બાહેર જાએ આવે તે કોઇ આદમી જોયા કરે. મોલવી સાહેબનાં ખીદમતગારો જે સાથે આવેલા હતા તેમાના એકને છુપું કહી રાખ્યું હતું, કે અજમતને આવતી જતી જોયા કરજો. જ્યારે ખાધાથી ફારેગ થયાં ત્યારે અજમત ધીમે ઉઠીને બાહેર ચાલી. પેલો ખીદમતગાર પણ પછવાડે પછવાડે લાગુ રહ્યો. અજમત પેહેલાંતો પોતાને ઘેર ગઈ અને ત્યાંથી કાંઇ બગલમાં મારીને, તીરની પઠે સીધી કાપડીઆને ઘેર જઇ તેને સાદ માર્યો. કાપડીયો ગભરાઇને બાહેર આવ્યો ને બોલ્યો, મોટીબાઇ તમે આ વખતે અહાં કાંએ? અજમતે કહ્યું, કે મોલવી સાહેબ આવેલાછે. જેનું જેનું દેવુંછે તે સઘળાનો હિસાબ નક્કી થાએછે. કાલે તમોને પણ બોલાવશે, ત્યાં જાઓતો એવી વાત નો કરશો કે જેમાંથી મારી ફજેતી થાય. કાપડીઆએ કહ્યું, હિસાબ કરવામાં તમારી ફજેતીની શું વાતછે? અજમત બોલી, લાલા તમેતો જાણોછો કે એ કંબખત લાલચ ઘણી મોટી હોયછે. શેઠના હિસાબમાં હું પોતાને વાસ્તે પણ તમારી દુકાનેથી કોઇ કોઇવાર શીટીન, નેનસુખ અને જામદાની લઇ ગઇછું. કાપડીયાએ કહ્યું, હું શું જાણું કે તમે પોતાને વાસ્તે શું શું લઇ ગયાં છો. અજમતે કહ્યું, મને આ વખતે હિસાબ કરવાનુંતો ભાણ નથી પણ બેચાર થાન જામદાની અને શીટીન, નેનશુખના તથા દસગજ રંગીન કપડ મારે હિસાબે નીકળશે. લ્યો આ મારા હાથની ચાર બંગડી. એ સોળ રૂપિઆનીછે, ઘસાયાથી એક રૂપિઓ ઓછો થયો હશે. પંદર રૂપિઆ મારે નાથી જમે કરવા અને બેચાર રૂપિઆ જે મારી ઉપર બાકી નીકળશે તે આપવાને હું હાજરછું. કાપડીયાએ કહ્યું, બંગડીઓ તમે આપોછો તો ખેર હું તે લઇ રાખુંછું, પણ રાતનો વખતછે ને ખાતું દુકાન ઉપરછે, તે સિવાએ શું જાણીએ કે શું આપ્યું છે ને શું આપવાનુંછે? અજમતે કહ્યું, આ વખતે મારી આબરૂ તમારે હાથછે, જે રીતે બની શકે તેમ બચાવજો. એમ કહી કાપડીઆ પાસેથી રજા લઈ પાધરી હજારીમલને ઘર જઇ પહોંચી.

હજારીમલ પણ અજબ થઈ બોલ્યો, કે આ વખતે તમે કયાંથી? અજમત તેના પગપર પડી અને રડીને કહેવા લાગી કે મારાથી એક ભૂલ થઇછે. હજારીમલે પૂછ્યું તે શું? અજમત બોલી, તમે કબૂલત આપો કે માફ કરીશ તો હું કહું. હજારીમલે કહ્યું, વાતતો કહો! અજમતે કહ્યું, ચાર મહિના થયા, બાહેરથી ખરચનું આવ્યું હતું ને મોલવી સાહેબે ૧૦૦ રૂપિઆ તમારે સારૂં મોકલ્યા હતા તે મારે હાથે ખરચાઇ ગયાછે અને ઘરમાં મેં ઘાસતીને

મારે જણાવ્યુંતું નહિ. અમણાં મોલવી સાહેબ આવી પહોંચ્યાછે તેઓ તમોને હિસાબને વાસતે બોલાવનારછે. હું એ રૂપિઆનું ઠેકાણું લગાડીશ વાસતે તમે એ રકમ જાહેર કરતાનો. હજારીમલે કહ્યું, બેચાર રૂપિઆની વાત હતેતો હું કદાચ છુપાવી લેતે. એટલા સો રૂપિઆતો મારેથી છુપાવી શકાવાના નથી. અજમતે કહ્યું, શું એટલા સો રૂપિઆનો પણ મારો એતબાર નહિ? હજારીમલે કહ્યું, ખરી વાતતો એછે કે તમારો એક કોડીનો પણ એતબાર નથી. જે ઘરમાં તમે ઉમરભર પરવરશ પામ્યાં તેવોનીજ સાથ તમે આવાં સલુક કીધાં તો બીજાની સાથે તમે કેમ ચૂકો તેવા આસામી છો. અજમતે કહ્યું, હા લાલા, જ્યારે બૂરો દહાડો માથે આવેછે ત્યારે સૌ દુશમન થઇ જાએછે. ખેર જો તમુને એતબાર નથી તો આ મારી દીકરીની પહોંચીઓ તથા બાજુબંદ લઇ લ્યો. હજારીમલે કહ્યું, હા એ લેવડ દેવડની વાતછે પણ દિવસ હોએતો માલ પારખ્યામાં આવે ત્યારે જણાએ કે કેટલાનોછે, અટકળથી તો એ માલ પચાસ સાઠનો હશે. અજમતે કહ્યું, ઓહો! લાલા એવો જુલમ ના કરો. અજુતો ચાર મહિના થયા બધી જણસ નવી કરાવીછે, સો સવાસોની લાગટ થએલીછે. હજારીમલે કહ્યું, એમ બુરૂં માનવાનું શું કારણ. તમારી ચીજ સોની હોય કે આ બસોની. કોઇ કાડીતો નથી ખાવાનું, તોળાવ્યાથી જેટલાની ઠરસે તે જણાશે. એ સરવે બંદોબસત કરીને અજમત ઘેર પાછી આવી. આણી તરફ મોલવી સાહેબનો ખીદમતગાર આગમચથી દોડતો આવ્યો, ને સરવે વાત મોલવી સાહેબને જણાવી અને મોહમદ કામેલની માની મારફતે અસગરીને પણ ખબર પડી.

સવાર પડી તો કાપડીઆ તથા હજારીમલને બોલાવી મંગાવ્યા. હિસાબ તપાસતાં કાંઇ તકરાર થવા લાગી. અજમત ચીરઢાઇ ચીરઢાઇને બોલતી હતી. કાપડીઆએ કહ્યું, તું બુઢીયા શું બડબડ કર્યા કરેછે. લે તારી ચૂડીઓ, તુંતો પંદર રૂપિઆની કહેતી હતી, બજારમાંતો નવ રૂપિઆની અંકાએછે. તેમજ હજારીમલે પણ પહોંચ્યો તથા ચૂડા કાઢીને સામે મૂકયા અને અજમતને કહ્યું, નહિજી એ માલ અમારે કામનો નથી. મોલવી સાહેબે કાપડીઆ તથા હજારીમલ બન્નેથી પૂછ્યું, કેમ ભાઇ એ શું ચીજોછે? ત્યારે બંન્નેએ રાતની વાત જાહેર કીધી. આ વેળા અજમતના મોંપર ગોયા લાખો ખાસડાં પડતાં હતાં. હિસાબ નક્કી થઇ ચૂકયો ને મોલવી સાહેબે આપવાને સારૂં રૂપિઆ કાઢયા, અને જેના જેના જેટલા વાજબી નીકળયા હતા તે પેટે અરધા અરધા સરવેને આપ્યા અને કહ્યું, મેં લાહોરથી રૂપિઆ મંગાવેલાછે તે પાંચ દસ દિવસમાં આવશે ને બાકીના પણ ચૂકવી આપ્યામાં આવશે, સઘળાઓએ પૂછ્યું કે અજમતની ઉપર જે અમારૂં નીકળેછે તે કેની પાસેથી લઇએ?

આ વાતો ચાલતી હતી તે મોસજમ જે નિશાળે જતો આ તરફ આવી

લાગ્યો તે સાંભળતો ગયો. તેને જઇને તમાશાખાનમને કહ્યું, કે આજેતો અસગરી બેનના દરવાજાપર જબરી ભીડ થએલીછે, ને તેમના સસરા હિસાબ કેતાબ કરેછે. તમાશાખાનમ એ સાંભળતાંજ ડોલીમાં બેસી આવી પહોંચી. ઉતરીને અસગરી ઉપર રોહોંસો કીધો, કેમજી તમે મને ખબર નહિ કીધી તો શું થયું. અસગરીએ કહ્યું, હજુતો હિસાબ ચાલેછે, એ બખેડા થઇ ચૂકતેતો હું તમોને ખબર કરતે. પછી મોલવી સાહેબે તે લોકોને કહ્યું, કે અજમત પાસે જે લેહેણું હોએ તે એની પાસેથી લ્યો, અને અજમત તરફ મોઢું કરીને બોલ્યા, હજરત એઓના રૂપિઆ અદા કરો. અજમતે આંખો નીચી કરીને કહ્યું, મારી પાસે દીકરીનું ઝવેરછે, તેમાંથી એઓ પોત પોતાનું શુજી સમજીને લે. છોકરીનું તમામ જેવરતો તરકારીવાળો, કસાઇ, દાણાવાળો, કાપડીઓ એઓના અરધા માગતામાં આવી ચૂક્યું. હજારીમલના સો રૂપિઆને વાસતે રહેવાનું ઠીકરૂં ગીરવી રાખવું પડ્યું. સ્ટાંપના કાગજ ઉપર લખત પતર કરી ચાર સારા માણશની સાખ કરાવી. પછી મોલવી સાહેબે અજમંતને કહ્યું, બસ હવે તમે ખેર સાથે અહાંથી સીધારી આવો, તમે જેવાં નીમકહરામ, દગલબાજ, બેઇમાન આદમીનું અમારા ઘરમાં કાંઇ કામ નથી. અસગરી બોલી, એનામાં નીમકહરામી ઉપરાંત એક બીજી પણ સેફત હતી, તે એકે ઘરમાં ટંટો ઉભો કરાવાની તદબીર કરતાં હતાં. કેમ અજમત, પેલાં ભજીઆની વાત યાદછે? જેની મેહમુદાના ભાઇએ ફરયાશ કીધી હતી, અને તમે મારી તરફથી જઇને જૂઠું કહ્યું હતું કે વહુ કહેછે કે મારૂં માથું દુખેછે! કહોતો સહી કયારે તમે મને કહ્યુંતું અને કયારે મેં માથું દુખવાનું બાહાનું કીધુંતું? અજમતે કહ્યું, બીબી તમે માળ ઉપર કુરાન પઢતાં હતાં, હું કહેવા ઉપર આવી ત્યારે તમોને વાંચતાં જોઇ પાછી ફરી આવી. અસગરીએ કહ્યું ત્યારે માથું દુખવાની વાતતો તમે તમારાં દિલમાંથીજ ઉભી કીધી નહિ? અજમતે કહ્યું, મેં વિચાર્યું કે સવારથી અમણાં સુધીતો તમે વાંચ્યા કીધુંછે, તો હવે ચૂલામાં કયાં માથું દુખવશો. અસગરીએ કહ્યું, વારૂં-પાડપર જવાની વાત તમે શું મતલબથી કહીતી? મેં તમારી સાથ વાત કીધીતી યા તમે મને કહેતાં સાંભળ્યુંતું? એનો કાંઇ જવાબ અજમતથી નીકળ્યો નહિ, પછી અસગરીએ પેલું જાહેરનામું કાઢીને મોલવી સાહેબની સામે મૂકયું અને કહ્યું, કે જુઓ આ બીબી અજમત કેવા ગુણનીછે? પોતેજ મોહોલ્લાની ભાગળેથી જાહેરનામું ઉખેડી લાવી, પોતેજ ઘરપર ચોટાડયું અને પોતેજ સાસુમાએને કહેવા દોડી ગઇ! અસગરી એ વાતો કહેતી હતી કે મોલવી સાહેબનો ચેહેરો લાલ થઇ આવતો હતો. એણીમેર તમાશાખાનમ દાંત પીસી રહીતી. મોલવી સાહેબે કહ્યું, તને ફકત કાઢી મૂકવીજ બસ નથી, તું જબરી બદજાત ઓરતછે. એમ કહીને પોતાના ખીદમતગારને

બોલાવ્યો ને કહ્યું, કે બાહાદર આ નાપાકને પોલીસમાં લઇ જા અને કાગજપર એનો સરવે હાલ હું લખી આપુંછું. અસગરીએ મોલવી સાહેબને કહ્યું, કે બસ હવે એ પોતાની સજાએ પહોંચી ગઇ, પોલીસથી એને માફ રાખો. પછી અજમતને ઇશારત કીધી કે વઠી જા. બલકે દરવાજા સુધી તે અજમતની સાથે ગઈ.

એવી રીતે અજમતને તેના કરતુકો પછી કાઢી મુકી. તે પોતાની દીકરીને ઘેર જઇ પહોંચી તો તેની છોકરી બલાગી પડે તેને વળગી. તે બોલી, મા હું નહિ કહેતીથી કે એવી લુટ તમે ન ચલાવો, સો દહાડા ચોરના તો એક દહાડો શાહનો. એવું નહિ થાએ કે કોઇ દહાડો પકરાઇ જાઓ. પણ તમે કોઇનું માનયું નહિ, ઠીક થયું જેવું કીધું તેવું પામ્યાં. હવે સાસરામાં મારૂં નામ બૂડું ના કરો, જ્યાં તમારો ખોદા મોકલે ત્યાં ચાલી જાઓ. મારા ઘરમાં તમારૂં કામ નહિ. જાણશો પરતો મેં પાણી મૂકયું, કીસમતમાં હશે તો ફરી મળી રહેશે.

એવી તદબીરથી ખોદા ખોદા કરીને અસગરી પોતાના દુશમનને કાડવા ઉપર ફતેહ પામી, ને ઘરને સંકટમાંથી છોડવ્યું. જ્યારે અસગરીના મતભાલતો ચૂકાદો થઇ ગયો, ત્યારે અસગરીએ બાપને ઘર જાવાની ફરીથી રજા લઇ રાજીખુશીથી માને ઘર આવી. એક આઠવાડીઉં બરાબર ત્યાં રહી અને જે જે વાતમાં બાપથી સલાહ લેવાની હતી તે લીધી. બાપે પૂછયું અજમત નીકળી ગઇ? અસગરીએ કહ્યું, સરવે બખેડો તમારી પુનાઇથી શાંત થયો. જો વડા ભાઈ લાહોર નહિ જતે, તો સસરાજી નહિ આવતે, કે નહિ વરસોનો આ હિસાબ નકી થતે, કે નહિ અજમત નીકળતે. ખાનસાહેબે પૂછયું, અવે ઘરનો કારોબાર કેમ ચાલશે? અસગરીએ કહ્યું, અજમતના નીકળતાંજ હું અહીંઆં આવીછું, અવે કારોબાર શું મુશકેલછે. સૌમાં એજ અજમતની મોકાણ હતી. અવે હું સરવે જોઇ ભાળી લેઇશ. ખાન સાહેબે પૂછયું, બીજો શું શું તમે ઘરમાં સુધારો કીધો? અસગરીએ કહ્યું, હજુ મેં કશું જોયું સાંભળયું નથી, શરૂથીજ અજમતનો બખેડો વચમાં આવ્યો. હવે ઇરાદોછે કે હરેક વાતની ચોકસી અને ગોઠવણ કરૂં અને ચાહાવું ખોદાનુંછે તો તમોને કાગજની મારફતે જાણ કરતી રહીશ. ખાન સાહેબે અસગરીના નેકાહ બાદ તેને દસ રૂપિઆનો મહિનો મુકરર કરી આપયો હતો, તે છતાં અસગરીને પૂછયું કે અગર તમોને ખરચની તંગી પડતી હોએતો હું કાંઇ રૂપિઆ તમોને આપતો જાઉં? અસગરીએ કહ્યું, પેલા દસ રૂપિઆ મારી જરૂર કરતાં વધારેછે, બલકે આજ સુધીના સઘળા રૂપિઆ મારી પાસે અનામતછે, અવે વધારે લઇને હું શું કરવાની હતી, જો જરૂર પડશે તો હું પોતે માગી લેઇશ.

અસગરી બાપ પાસેથી રજા લઇ સાસરે આવી, ત્યાં આવતાં જોયું કે સાસુ ચૂલો ફૂંકેછે. અસગરીએ અચરતીથી પૂછ્યું, કે શું હજુ તલક કોઈ દાસીને નથી રાખી? સાસુ બોલ્યાં કે રહેવાનેતો ઘણીએક ઓરતો આવી, પણ પગાર સાંભળીને હીમત નથી થતી કે કોને ચાકરીએ રાખું, અજમત ભૂંડીતો હતી પણ આઠ આનાને મહિને પચાસ વરસ તેને ચાકરી કીધી, હમણાં જે કોઈ દાસી આવેછે તે બે રૂપિઆનો મહિનો ને ખાધાનું માગેછે, એથી ઓછાનું નામ નથી લેતી. મેં તમારા આવવાપર રાખ્યુ હતું. અસગરીએ કહ્યું, દાસીતો એક મારી નજરમાંપણ છે પણ મહિનો તેપણ જ્યાદે માગેછે, કફાયતનિસાની નાની બેન દેઆનતનેસા રાંધાસીવી સરવે જાણેછે, અને એકવાર કફાયતનિસાએ કહ્યું પણ હતું કે કોઇ મારૂં ઠેકાણું હોયતો દેઆનતનેસા ચાકરી કરવાને ઉમેદવારછે. મોહોમદ કામેલની માએ પૂછ્યું, તે શું પગાર લેશે? અસગરીએ કહ્યું, તેતો પોતાને મોઢથી ત્રણ રૂપિઆ, ને ખાધાનું કહેછે. પણ સમજાવીઆથી કદાચ બે રૂપિએ રાજી થશે. મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું, બે રૂપિઆ ને ખાધાનું આપવું હોએતો આપણી સામેબાર બીડું ફરી ચારાની બૈરી ચુનીયાની મા આજીજી કરેછે. અસગરીએ કહ્યું, ચુનીયાની માને હુંતો ચાર આનાને મહિને પણ નહિ રાખું. મોહોમદ કામેલની માએ પૂછ્યું, અરે કેમ? અસગરી બોલી, પડોસમાં રહેનાર આદમી બુરી આંખથી જોએ, અને જે ચીજ ચાહે તે ઘરમાં લઇ જાઇ મુકી આવે. વળી પાસે પાસે ઘર થયુંતો વારેવાર ચુનીઆની મા પોતાને ઘેર જવા કરવાની, અને ઘણું કરી રાતના પણ પોતાને ઘેર રહેશે. મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું, બખસુની બૈરીએ પોતાની દીકરી જોલફનને વાસતે ગને ઘણી વખત કહ્યુંછે, અને જોલફનતો સઇઅદ ફીરોજના બંગલામાં રહેછે. અસગરીએ પૂછ્યું, પેલીજ જુલફન કેની? જે બની થનીને રહેછે? મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું હા, બનીથનીને શું રહે, હમણાંજ પરણીછે, કપડાં લત્તાનો જરા શોકછે. અસગરીએ કહ્યું, એવું આદમી પણ નહિ રાખવું જોઇએ. મોહોમદ કામેલની માએ કહ્યું, જોલફનની મા ખુદ પોતે ચાકરી કરવા રાજીછે. અસગરી બોલી, તેની સાથે એક પૂછડું નાની દીકરીનું વળગેલુંછે તે એક પળ માને છોડતી નથી, ત્યારે નામ તો એક આદમીનું થશે ને ખાસે તો બબે જણ. મોહોમદ કામેલની મા બોલી, બીજું તો કોઈ માણસ મારા ધ્યાનમાં નથી આવતું. અસગરીએ કહ્યું, જુઓ પેલી દેઆનતનેસાને બોલાવીશ. મોહોમદ કામેલની મા બોલી, પણ પગારનું કેમ થશે. અસગરીએ કહ્યું, ઇમાનદાર આદમી તો ઓછે પગારે મળવું મુશકેલછે, એવાં લોકોને બેની જગાએ ત્રણ આપવામાં ગુણછે પણ અજમત જેવીને આઠ આના આપીને ઘર લૂંટાવવું પસંદ નથી. આ કહેવત સાચીછે કે "ગેરાન બ હેકમત, અરજાન બ ઇલ્લત."

આજનું ખાણું તો સાસુ વહુએ મળીને રાંધી સીધી લીધું. જમ્યા પછી અસગરી મેહમુદાને સાથે લઇ માળ ઉપર ગઇ. જ્યાંસુધી મોલવી સાહેબ રહેલા હતા ત્યાંસુધી અસગરીએ માળ ઉપરથી ઉતરવાનું ઘણું કમ કીધું હતું, ફકત સવારને સાંજના નીચે ઉતરતીથી. તેમજ મેહમુદાને પણ મને કીધી હતી કે દર વેળા નીચે ના જાયા કરો. મેહમુદા તો છોકરી હતી તેણે પૂછયું કે ભાભી બાઇ વારૂં કેમ ? અસગરીએ કહ્યું, વડાઓની સાંમે વારેવાર ફર્યાં કીધામાં મલાહજો નહિ. ખાધા પછી ઘરના હિસાબ કેતાબની બાબદમાં મોલવી સાહેબ તથા બીબી વચ્ચે ભાંજગડ થવા લાગી. બીબીની ફરિયાદ એ હતી કે તમે ખરચનું ઘણું થોડું આપોછો ને અહીંઆં લગન વીવા, સગાં વહાલામાં આપવું લેવું, આવવું જવું, તીરથ તહેવાર સરવે મને કરવું પડેછે. મોલવી સાહેબ કહેતા હતા કે મહિને દહાડે વીસ રૂપિઆ કાંઇ થોડા નથી. તમારામાં કારોબાર કરવાનો સલીકો નથી તેથી કરી ઘરમાં બરકત નથી રહેતી. એટલામાં મોલવી સાહેબે મેહમુદાને બોલાવીને કહ્યું, કે ભાભીને બોલાવી લાવ. અસગરીએ તેડવાનું સાંભળયું તો ઘભરાવા લાગી કે આ વખતે શા વાસતે બોલાવેછે. મેહમુદાને પૂછયું, નીચે શુંછે ? મેહમુદાએ કહ્યું ભાંજગડ ચાલી રહીછે. અસગરી ગઈ તો મોલવી સાહેબે કહ્યું, કેમ દીકરા હવે કારોબાર કોણ કરે ? અસગરીએ કહ્યું સાસુમાએ જેમ અમણાં સુધી કરતાં હતાં તેમ કરશે. મોલવી સાહેબે કહ્યું, એમના કારોબારનો નતીજોતો જોઇ લીધો. વીસ રૂપિઆ મહિને દહાડે જે ઘરમાં આવતા હોએ તે ઘરની આવી સુરત હોય, કે નથી લાએકનું કોઇ વાસણ, કે નથી ઇજતની કોઇ ચીજ ! અગર કોઇ વેળા એક ચમચો શરબત જોઇએ તો બોદા વાસતે તેનો સામાન પણ ઘરમાંથી નથી મળવાનો. અસગરીએ કહ્યું, સાસુમાની એમાં કાંઇ કસુર નથી, વાંજણી અજમતે ઘરને ખરાબ કરી નાંખ્યું. મોલવી સાહેબ બોલ્યા, એઓમાં ઘર સંભાળવાની અક્કલ હોતે તો અજમતની શું તાકાત હતી; અજમત ચાકરડી હતી કે ઘરની ધણી હતી ? અસગરીએ કહ્યું, પચીસ વરસનું પૂરાણું આદમી જ્યારે લૂંટવા પર કમર બાંધેતો તેના ફરેબને કોણ સમજી શકે ? એવાં જુના આદમી પરતો કાંઇ શક પણ નખાઇ નથી શકતો. મોલવી સાહેબ બોલ્યા, આખર તમોને શક ઉપજ્યો કે નહિ ? અસગરીએ કહ્યું, મને કયાંથી શક આવતે, તેના અભાગ્ય તેથી તેણે ચાડી ચુગલી કરવા માંડી ને સુતા સાપને જગાડયો. એવામાં સાસુ બોલ્યાં પચાસના પગારમાંથી તો તમે પોતાના એખલા જીવને વાસતે ત્રીસ રૂપિઆ રાખો અને અહીંઆં આખા કબીલાને વાસતે શું વીસ રૂપિઆ બસ ! મોલવી સાહેબે કહ્યું, ઘરનો ખરચ ને બાહેરનો ખરચ કાંઇ બરોબર થઇ શકે? તમે તો મને એકલોજ જાણ્યો અને ચાકરો, ઘોડો, ઘર, કપડું લતું કયાં

ગયું ? બીબી બોલ્યાં, ઘર અને ઘોડો તો સરકારથી મળેછે. મોલવી સાહેબે કહ્યું ઘોડો મળયો પણ દાણા, ઘાસતો મને ગીરેથી ખવરાવવા પડેછે. ચાર રૂપિઆનો ઘોડાવાળો અને ઘરની મરામત, તે ઉપરાંત સરકાર દરબારની શક્તિ મુજબ લેવું દેવું હજાર પંચાતીઓછે, નથી જાણતો કે હું કેવી રીતે ગુજારો કરૂંછું. અસગરીએ સાસુની તરફ મોઢું કરીને કહ્યું, સાસુમા વીસ રૂપિઆમાં તકરાર કરવાથી શું ફાયદો, જે મળેછે તેપર હજાર શોકરછે. ખોદા સસરા બાવાની કમાઇમાં બરકત આપે એ પણ હજારોછે. સાસુએ કહ્યું દીકરી મારાથીતો વીસમાં ઘર નહિ ચલવાતું. અસગરીએ ઇશારતથી સાસુ-ને થોબાડયાં અને મોલવી સાહેબને કહ્યું, તમારી મરજી હોએતો એમાંથી પણ બે રૂપિઆ ઓછા આપો પણ જે કાંઇ આપો તે દર મહિને મહિને મળયા કરે. જ્યારે વખતે પૈસા નથી હોતા ત્યારે કરજે લેવા પડેછે અને કરજથી ઘરની રહીસહિ બરકત પણ ઉડી જાએછે. મોલવી સાહેબે કહ્યું દેસી સરકારોમાં પગારનો દસતૂર ઘણો ખરાબ હોએછે. કોઇવાર છ મહિને વેંહ-ચણી થાએછે ને કદી વરસ દહાડે મળેછે, એ સબબથી ખરચ ચોકસ વખતે બની નથી આવતો, પણ હું હજારીમલને કહેતો જઇશ કે મહિને ને મહિને તમોને વીસ રૂપિઆ આપ્યો જાએ. અસગરીએ પૂછ્યું કે સરાફને સોંપી જશોતો તે તમારી પાસે વ્યાજ માગશે. મોલવી સાહેબે કહ્યું, નહિ વ્યાજ શું લે. અમારી સરકારમાં પણ એનું લેણદેણ ચાલેછે ત્યાંથી હોકમ મોકલાવીશ. અસગરીએ કહ્યું ત્યારેતો ઘણું સારૂં.

ટૂંકામાં, વીસ રૂપિઆ દરમાહેઓ નકી થયો, પણ મોહોમદ કામેલની માને તે નાપસંદ લાગ્યો, તેથી અરૂસે જઇને અસગરી આગળ બખાડયાં. અસગરીએ કહ્યું, ખોદા કરેછેતો ઘેર વીસ રૂપિઆમાં હું ચલાવી આપીશ, તેની તમે કાંઇ ફિકર ના કરો, અને ખરૂછે કે મોલવી સાહેબ ત્રીસ રૂપિઆ થાણે ઓછામાં પોતાનો કાબુ દરોસત રાખી નથી શકતા, મુખતારીની નોક-રીમાં પેહેલાંતો ઉપરની પેદાસની કોઇ વાત નહિ, અને જો કાંઇ હોએ પણ તો મોલવી સાહેબ કેમ લે ? માટે બોટું નહિતો ઠેરવો. મોલવી સાહેબ પોતે ઇજામાં રહે ને બે ચાર રૂપિઆ ઘરમાં જ્યાદે પણ આવે તો મુનાસેબ નથી. એ સાંભળી સાસુ ચૂપ રહ્યાં. અસગરીએ દેઆનતનેસાને બોલાવી મંગાવીને કહી કાવીને બે રૂપિયા તથા ખાધાપર રાજી કીધી અને જણાવી દીધું કે, દેઆનતનેસા ! ખબરદાર કોઇ વાત એવી નહિ થાએ કે જેથી તમારા એતબારમાં ફરક પડે, જેવી રીતે તમારી વડી બેન અમારા ઘરમાં રહેછે તેજ માફક તમારે રહેવું. દેઆનતનેસાએ કહ્યું, બીબી ખોદા તે વખતે મોત આપે કે પરાયા માલપર નજર કરૂં, કાંઇ જરૂર પડીતો તમારીથી માગીને ખા-ઇશ, પણ જ્યાંસુધી હકમ નહિ મળે ત્યાંસુધી ચાખવું હરામ સમજુંછું.

ઈદને આગલે દિને મોલવી સાહેબ તો લાહોર સીધાર્યા અને અગત જોગી સરવે ચીજો અસગરીએ સામટી મંગાવી લીધી. તેમજ હમેશાં મોસમ પર સસ્તી જોઈને સામટી ચીજો લઇ ભરી રાખતી હતી. મરચાં, કાંદાં, ધાણા, અનાજ, દાળ, ચોખા, ખાંડ, લાકડાં, છાણાં, પટેટા, કણ, મેથી, શલગમ, સુવાની ભાજી ઇત્યાદિ ઘટતે વખતે ખરીદ કરી મૂકતી હતી. ઘરમાં દાસી સુધ્ધાં પાંચ આદમી હતાં. બંને વખતે ૦।।। શેર ગોશત આવતું હતું તેમાંથી દયાનતનેસા બે વાણી કરતી, અરધામાં તરકારી અને અરધું સાદું. કોઈવાર અરધામાંથી કબાબ બનાવતી. દિવસમાં એકવાર દાળ અને દર સાતમે દહાડે પલાવ અથવા મીઠા ચાવલોનો ધારો કીધો હતો. ઘરમાં બે ત્રણ જાતની ચટણી, તેમાં કોઇ ચાશનીદાર, કોઈ ફુદનાની, કોઇ સરકાની હતી. બે ચાર તરેહનો મુરબ્બો બનાવી રાખતી. તે ઉપરાંત અનારનું, લીંબુનું, શીકંજબીનનું શરબત. શરબતે બનફશા, શરબતે નીલોફર, શરબતે ફાલસાની એકેક બાટલી બનાવી મૂકતી. દરએક જાતનો જરૂરી સામાન ઘરમેં હાજર રહેતો હતો. એવા સામાન છતાં દર માસે પંદર રૂપિઆથી વધારે ખરચ નહિ થતો હતો. પાંચ રૂપિઆ જે બચતા હતા તેમાંથી મોટાં મોટાં પાંચસેરીઆં તથા દસસેરીઆં બે તપેલાં, એક કડછો, નાના ચમચા, બે કળસીઆ, થોડાંએક ચાહના પ્યાલાં, એવી ચીજો ખરીદ કીધી. બે પેટી કરાવી તથા બે કબાટ, તેમાંની એક બાવરચીખાનામાં અને એક સામાનની કોટડીમાં મૂકાવી. બેસવાનો બાજટ જૂનો થઇ ગયો હતો તે સમરાવ્યો. બે પલંગ નવા કરાવ્યા. વધુ ખોલાસો એકે, અસગરીએ એ વીસ રૂપિઆમાં ઘરને એવો જલકાટ દીધો કે જોતાં ઘણો ભપકો માલમ પડતો હતો. દરેક ચીજમાં કીફાએત અને દરએક ચીજનો બંદોબસ્ત કરી મૂક્યો. અજમતના વખતમાં હમેશાં મેહમુદાને વાસતે દરરોજ તરણ ચાર પૈસાનો સોદો બજારમાંથી આવતો હતો, કેમકે સુફરા ઉપરથી એક કટકો પણ બચતો નહિ હતો. અમણાં બંને વખત બબે ચચાર રોટીઓ સુફરા ઉપર વધવા લાગી. કોઇવાર ભુજવાનામાંથી બે બોટી મેહમુદાને સારૂં કાઢી મૂકતાં, કદી એક ચમટી ખાંડ મૂકી આપતાં, કદી મુરબ્બાની એક ચીડ કાડી આપતાં. એવી રીતથી રોજનું લાવવું બંધ થયું. કોઇ દહાડે કદીમદી જો મેહમુદાને ભાવી આવ્યું તો કાંઇ મંગાવી આપતાં. એ ઘેરથી ઉમરમાં કોઇ ફકીરને એક ચમટી આટો કે કાંઇ રોટીનો ટુકડો પણ નહિ મળ્યોતો, પણ અમણાંતો બેઉ વખત બબે રોટી ફકીરોને પણ આપ્યામાં આવતી હતી. ઘરમાં જે કાંઇ સરસામાન હતો તે ભાજી મૂળાની પેઠે બેઢપથી અને બેજતનથી પડયો રહેતો હતો. અવે તે દરએક ચીજ ઠેકાણાસર ગોઠવાઇ. કપડાની ગાંસડીઓમાં કપડાં સારી ઘડી વાળીને અછી સંભાળથી બંધાયાં. અનાજ પાણી-

ની કોઠડીમાં હરેક જણસ જરૂર પરમાણે ગોઠવાઇ. વાસણો સાફ સુતરાં પોત પોતાની જગાએ મૂકાયાં, કોરીના જુદાં, તાંબાના જુદાં. ગોયા ઘર એક ઘડીઆળ હતું. જેનાં ખુંટા, ચકર સરવે ઠીક હતાં અને તે ઘડીઆળની કૂંચી અસગરીના હાથમાં હતી, જ્યારે કૂંચી દીધી કે ઘડીઆળ પોતાના રાબેતા મુજબ ચાલવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે બબે ચચાર રૂપિઆનો બચાવ થવા લાગ્યો, અસગરી તેને અમાનત જુદા જમે કરતી ગઇ.

જ્યારથી અસગરીએ ઘરનો કારોબાર પોતાને હાથેં લીધો ત્યારથી કરજ લેવું હરામ થયું. ભૂલથી પણ દમરી દુકાનીની ચીજ બજારમાંથી ઉધાર નહિ આવતી. અસગરી ઘરનો સરવે હિસાબ એક કેતાબમાં લખ્યા કરતી હતી. જ્યારે કોઇ ચીજ ખાલી જવા પર આવતી અને દેઆનતનેસા ખબર આપતી, કે બીબી ઘી બીજા બે દિનજ ચાલશે, તો અસગરી પોતાની ચોપડી કાઢી તપાસતી કે કંઇ તારીખે કેટલું ઘી આવ્યું હતું ને રોજના ખપ મુજબ કેટલા દિવસ ચાલ્યું. અગર હિસાબમાં ફેર દિસતોતો દેઆનતથી તેની પૂછપરછ કરતી. તાકાદ નહિ હતી કે કોઇ ચીજમાં ધારા કરતાં વધારે ખરચાએ ને હિસાબમાં ફરક પડે. દળનારીની દળાઇ અને ધોબીની ધોળાઇ સુદ્ધાં અસગરીની ચોપડીમાં લખાતું હતું. જ્યારે દરએક ચીજનો કાયદો બંધાઇ ગયો, અને ગોઠવણ સંપુરણ થઇ ત્યારે અસગરી બીજાં કામોમાં ધ્યાન આપવા લાગી. મોહોમદ કામેલ લખતો વાંચતોતો હતો પણ તે બેતદબીર અને વગર શોકથી. જેમ છૂટાપણું પામેલા અને આપ મુખતીઆર થએલા છોકરાઓ શીખેછે તેમ હતું. બાપતો બાહેર રહેતા હતા, ને મોહોમદ આકેલ જોકે મોટો ભાઈ હતો તોપણ બંને ભાઇઓમાં નાના મોટાનો ફરક માતર ૨॥ વરસનો હતો, તેથી મોહોમદ કામેલ પર તેનો કાબુ થોડોજ હતો. તે સવાર સાંજ પાઠ કરતો હતો ને પોતાની બરોબરીઆ છોકરાઓ સાથ ગંજીફો, શેતરંજ ને ચોપટ પણ રમ્યા કરતો હતો. કોઇ કોઇ વાર રમતમાં ગુતતો તો પોહોર પોહોર રાત ગુજર્યા પછી ઘરમાં આવતો. અસગરી એ જાણુતીતો હતી પણ કાંઇ લાગ સોધતી હતી, કે એવા ઢપથી કહેવું જોઇએ કે જેથી તેને ફફરાટ નહિ લાગે.

એક દહાડે ઘણી રાત ગયા પછી મોહોમદ કામેલ આવ્યે, અને ધાંધાંમાં બાજી જીતી આવેલો હતો તેથી ખુશીમાં હતો. આવતાંજ ખાણું માગ્યું. દેઆનત ખાણું ગરમ કરવા દોડી. મોહોમદ કામેલ સમજ્યો કે હજુ રાંધ્યા કરેછે. તેથી પૂછ્યું, દાસી હજુતક તમારાં હાંલ્લાં ચૂલેથી ઉતર્યાં નથી કે? અસગરીએ કહ્યું, કેટલીએકવાર ઉતરીને પાછાં ચડી ચકયાંછે. એવે કવખતે તમે ખાણું ખાઓછો કે ખાણું થંડું થઇને ધૂળ થઇ જાએછે. તમે જોઇએતો એવો બંદોબસ્ત કરો કે સકાળેથી ખાઇને

જાઓ યા ખાણું બાહેર મંગાવ્યા કરો. અહીંઆં તમારી ઇનતેજારીમાં સાસુમાને દરરોજ રોકાઇ રહેવું પડેછે. મોહોમદ કામેલ પૂછ્યું, અરે! તમે લોકો શું મારે વાસતે ખોટીન્થઇ રહોછો કે? હું તો જાણતો હતો કે તમે ખાઇ લેતાં હશો. અસગરીએ કહ્યું, મરદોની અગાઉ ઓરતોએ ખાણું ઠાંસવું શું જરૂરછે. મોહોમદ કામેલ કહ્યું, બે ચાર દિવસની વાત હોયતો ચાલી જાય. એમાં જીદ કરવાની શું જરૂરછે. તમે લોકો ખાણું ખાઇ લેયા કરો. અસગરી આ વખતેતો ચૂપ રહી ગઇ. માળા ઉપર ફરી મોહોમદ કામેલ એ વાત છેડી. અસગરીએ કહ્યું, તાજુબની વાતછે કે તમે પોતાનો કાયદો ફેરવી નથી શકતા ને અમો લોકોથી ચાહોછો કે અમે પોતાનો રવઇઓ ફેરવીએ, તમે સકારેથી આવ્યા કરો. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, ખાધા પછે બાહેર નીકલવાને જીવ નથી ચાહાતો, ને મને ઉંઘ મોડેથી આવેછે. ઘરમાં નકામો પડયો પડયો જીવ ઘભરાયછે, એટલા માટે હું હાથે કરી મોડેથી આવુંછું, કે ખાઇને સુઇ રહું. અસગરીએ કહ્યું, કામમાં ગુતવું તો આપણા હાથમાંછે. અગર*આદમી પોતાના વખતનો ઉપીયોગ કરવા માગેતો હંજારો કામોછે, ફકત એક વાંચવામાંજ વખત કાડવો શું કમછે? હું મારા વડા ભાઇને જોતી હતી કે અરધી રાત સુધી ચોપડી વાંચતા ને જે દહાડે ન ધારેલા ઉંધી જાતા તો ઘણો અફસોસ કર્યા કરતા હતા. તમે વાંચવામાં ઓછી મેહેનત કરોછો, એથી કરી વગર કામે તમારો જીવ ઘભરાયછે. મોહોમદ કામેલ કહ્યું, એથી વધારે શું મેહેનત કરૂં? બંન્ને વેળા પાઠ વાંચુંછું, યાદ કરૂંછું. અસગરીએ કહ્યું હું નથી જાણતી કે તમે શું શીખો પઢોછો. જે દહાડે અજમતનો હિસાબ કેતાબ થતો હતો ત્યારે મસરાબાવા તમોને હિસાબ પૂછતા હતા, ને તમે તે કરી નહિ શકતા હતા એ વેળા મને શરમાવું પડતું હતું. મોહોમદ કામેલ કહ્યું, હિસાબ એ જુદી વાતછે. હું અરબી શીખું. તેને ને હિસાબને શું નીસબત. અસગરીએ કહ્યું, વાંચવું લખવું એટલા માટે હોયછે કે દુનિઆનું કોઇ કામ અટકી નહિ રહે. મારા વડા ભાઇ અરબી ફારશી ઘણું પઢયાછે પણ કેયે નોકરી મળતી નથી. બાવા કહ્યા કરેછે કે હિસાબ કેતાબ અને કચેરીનું કામ જ્યાંતલક નહિ શીખો ત્યાંતલક ચાકરીની ઉમેદ ના કરો. અમણાં મારો ભાઇ માજઅંદેશ મદરેસામાં શીખેછે, અને હિસાબ કેતાબમાં વડા ભાઇ થાને વધારે હોશિઆંરછે, અને બાવા તેથી ઘણા ખુશછે, અને કહ્યા કરેછે કે બે વરસ વધારે મદરેસામાં શીખો પછી તમોને ચાકરીએ રખાવીશ. મોહોમદ કામેલ કહ્યું, મદરેસાગાંતો નાની ઉમરના આદમીને દાખલ કરેછે, મારી ઉમર વધારેછે. અસગરીએ કહ્યું, મદરેસામાં દાખલ થવા ઉપરજ શું મદારછે. શું શેહેરમાં બીજા શીખવનારા નથી? જેટલો વખત તમે ખેલમાં ગુમાઓછો તેટલો તેમાં રોકો. મોહોમદ કામેલ

બોલ્યો, રમત શું હું રાત દહાડા રમ્યા કરૂં છું ? કદી ઘડી બે ઘડી બેઠોતો બેઠો. અસગરીએ કહ્યું, રમત એ અફીણીના જેવી આદતછે. થોડામાંથી શરૂ થઈને વધી જાએછે, તે ઈહાંસુધી કે આગળ ચાલતાં લત પડી જાયછે, ને ફરી છૂટવી મુશકેલ હોયછે. પેહેલુંતો રમતજ ગુનોહછે, બીજુંતો આદમીને ફાયદો હાંસલ કરતાં રોકેછે. કામકાજના આદમી કદી રમત નથી એલતાં. નકામા લોકો અલબતાં એવી રીતે દહાડા ગુજારેછે. એ એલોમાં જેમ બાજી જીતવાથી જીવ ખુશી થાયછે તેમ હારવાથી દલગીરિ પણ ઘણી પેદા થાએછે, અને જેમ તે વગર હાંસલની ખુશી હોયછે, તેમ એ દલગીરિ પણ નાહકની હોયછે. વળી ઘણુંકરી રમતાં રમતાં પોતપોતામાં નકામી તકરાર થઈ જાએછે. મારી સલાહ માનોતો એ એલોને બીલકુલ છોડી દો. લોકો તમારા મોઢાપરતો કાંઈ કહેતા નથી પણ પાછળ હસેછે. પરમની વાતછે કે તમોને કોઈ મરદ બોલાવવા આવ્યો હતો. દાસીએ અંદરથી જવાબ દીધો કે બાહેર સીધારેલાછે. તે મરદે પોતાની સાથવાળાને કહ્યું, મીયાં, માસતર હોસેનીના મુકામપર ચાલો, ત્યાં શેતરંજનાં જુમખામાં મળશે. સસરાબાવાનું શેહેરમાં મોટું નામછે, લોકો તેઓને ઘણા ચાહેછે, માટે એવી જગાએ જવાથી નામ હલકું થાએછે. વળી મેં સસરાબાવાને અફસોસ કરતાં સાંભળયા હતા કે, "શું અમારાં નસીબ ! બે છોકરાઓમાં કોઈ પણ એવો નહિ થયો, કે તેને જોઈને જીવ ખુશ થાય. આકેલને કાંઈએક લખવા વાંચવા શીખવ્યો હતો. અવે તે પણ પોતાની ચાકરીની પાછળ એવો પડયોછે, કે લખવા પઢવાનું પણ વીસરી ગયોછે, અને આ નાના સાહેબનેતો એલવા કૂદવાથી ફુરસુદ નથી." બલકે મારા બાવાને પણ કોઈએ ખબર કીધી હશે તેથી મને પૂછતા હતા. મેં કહ્યું સરવે ખોટુંછે, અગર એવી વાત હોતેતો મને ખચીત જણાતે.

અસગરીની આવી નસીહતે મોહમદ કામેલપર ઘણી સારી અસર કીધી, અને તેને રમવું બીલકુલ છોડી દીધું, તથા પેહેલાંની માફક અરબ્બી ઉપર જયાદા મેહેનત કરવા લાગ્યો, અને એક માસતર પાસે મદરેસાની બાહેર હિસાબ કિતાબ ઈત્યાદિ શીખવું પણ શરૂ કીધું. ખોદાએ વકતમાં મોટી બરકત મૂકેલીછે, તેને સંભાળથી વાપરવાથી થોડા દિવસમાં મોહમદ કામેલને અરબ્બી આસાન થઈ ગઈ, અને અંકગણિતની પણ કેટલીએક ચોપડીઓ શીખી ગયો.

મોહમદ કામેલતો એવી રીતે રોકાયો. તે અરસમાં અસગરીએ એક બીજું કારખાનું જારી કીધું. એના મોહોલ્લામાં હકીમ રૂહઅલ્લાખાન નામે મોટા નામીચા આદમી રેહતા હતા. એ હકીમ પોતેતો પંતીઆલામાં માહારાજાના દીવાન હતા. પણ ઘરબાર, બચ્ચાં છોકરાં સરવે એ મોહોલ્લામાં હતાં. ઘર, હવેલી, નોકર, ચાકર, ઈત્યાદિ મોટું કબાર હતું, અને એ ઘર શેહેરના નામીચાં ઘરોમાં ગણાતું હતું. મોટી મોટી જગાએ સગું નાતું, ને પેહેલ

વાંયેના લોકોની માફકની રીતભાત હતી. એ હકીમ સાહેબના નાના ભાઇ ફતે-હઅલ્લાખાન ઘણી મુદત સુધી ધંદોરની સરકારમાં કુલ મોખતાર હતા. પણ જ્યારે તે સરકારમાં મુનશી અમુજાનનો કાબુ વધી પડયો ત્યારે સલામત વખત જોઇને તેઓ ત્યાંથી ખીશી ગયા. ઘરમાં લાખો રૂપિઆની દોલત હતી, ચાકરીની કાંઇ પરવા નહિ હતી. હજારો રૂપિઆની મિલકત શેહેરમાં ખરીદેલી હતી. સેંકડો રૂપિઆ દર મહિને ભાડાના ચાલ્યા આવતા હતા, અને મોટા દબદબાથી રહેતા હતા. દરવાજા ઉપર સીપાઇઓની ચો-કી હતી. અંદર બાહેર મળી ત્રીસ ચાળીસ આદમી ચાકર નોકર. ઘોડા, હાથી, પાલખી, બગી, સવારીને વાસતે તૈયાર હતા. એ ફતેહઅલ્લાખાનની બે દીકરીઓ જમાલઆરા તથા હોસનઆરા કરી હતી. જમાલઆરા તો ન-વાબ અસફંદીયારખાનના દીકરા સાથે પરણેલી હતી પણ તેઓ વચ્ચે એવો અણબનાવ થએલો, કે છેવટે તેઓ વચ્ચેનો વેહેવાર બંધ પડી ગયો; ઓદા ન ખાસતે માત્ર તલાક નહિ થએલા હતા, પણ તેમ થવામાં બાકી પણ કાંઇ રહેલું નહિ હતું. પલ્લાંનો સામાન સુદ્ધાં પાછો ફરી મૂકેલો હતો. બીજી છોકરી હોસનઆરાની માગણી જહજરના નવાબના ખાનદાનમાં થઇ હતી. એ છોક-રીઓની માસી નામે શાહજમાની બેગમ, અસગરીના મહીરાંવાળા મોહો-લ્લામાં રહેતી હતી. તે મોહોલ્લામાંતો અસગરીની લીયાકતનો શોર મચી રહેલો હતો, તેથી શાહજમાની બેગમ અસગરીના હાલથી સારીપેઠે વાકેફ હતી. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીએક વખતે શાદી વીવાહમાં તેને જોએલી હતી.

એક દંને શાહજમાની બેગમ પોતાની નાની બેન સુલતાના બેગમ તે હોસનઆરાની માને મળવાને વાસતે આવી. દુનિઆના દસતુર મુ-જબ કોઇ આદમજાદ દુઃખથી ખાલી નથી અને એ હુકમ ઓદા તરફ-થીજછે, અગર બધાંનેજ ખુશી હોતેતો ઇનસાન ઓદાને ભૂલથી પણ યાદ નહિ કરતે; અને પોતાને બંદો કરી પણ નહિ ગણતે. એજ મુજબ શાહજમાનીની નાની બેન સુલતાનાબેગમને દુનિઆની સરવે મજા હાં-સલ હતી, પણ દીકરીઓની તરફથી તે દુખી દિલથી રહેતી હતી. એક તરફ-થી જમાલઆરા લગન વીવાહ કરાવીને ઘેર બેઠી હતી, ને બીજી તરફથી હો-સનઆરાનો સ્વભાવ એવોતો ખરાબ થઇ ગયો હતો કે પોતાના ઘરમાં સરવે સાથે બીગાડ થએલો હતો. નહિ માનો મલાહજો, કે નહિ વડી બેનનો અ-દબ, કે નહિ બાપની ધાક. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચાકરો રડતા, ને લોનડીઓ ખૂણે ખૂણે નાસતી ભરાતી. મતલબ હોસનઆરા આખા ઘરને માથે ઉઠા-વી રહીતી. શાહાજમાની બેગમના આવવાથી આપણે જાણીએ કે વડી મા-સી જાણીને હોસનઆરા ઘડી બે ઘડી ચૂપ થાઇ બેસશે. પણ શું કહીએ! શાહજમાની બેગમને હજુતો પાલખીમાંથી ઉતરતાં વાર નથી લાગ્યો કે લા-

મળી બે તરણ ફરિઆદો આવી ! નરગેસ દાસી રડતી રડતી આવી, કે બેગમ સાહેબ જુઓ નાની સાહેબજાદીએ મારો દોપટ્ટો ચીરીએચીર્યાં કરી નાંખ્યો ! સુસન ફરિઆદ કરતી આવી, કે બેગમ શાહેબ નાની બાઈએ મારા ગાલપર ચમટા ભર્યા ! ગોલાબ ભભણતી ઉઠી કે મારો કાન લોહીલુવાણ કરી નાંખ્યો ! દાયા ચાલી આવી કે જુઓજી મારી કમબખત છોકરીને એવા જોરથી લાકડી મારી કે બાજુમાં લોહી ઘાઇ આવ્યુંછે ! બબરચીખાનામાંથી દાસીએ પોકાર માર્યો કે જુવો વાણીની તપીલીઓમાં મૂઠીઓ ભરીભરીને રાખ નાંખેછે ! શાહજમાની બેગમે સાદ કીધો, કે હોસના અહીંઆં આવ. માસીનો અવાજ પીછાનીને હોસનઆરા આવીતો ખરી, પણ નહિ સલામ કે નહિ દોઆ. હાથમાં રાખ, પગપર કચરો, એવી હાલતમાં દોડતી માસીને વળગી ગઇ. માસીએ કહ્યું, હોસના તમે ઘણી શોખી કરવા લાગ્યાંછો? હોસનઆરાએ કહ્યું, આએ ચુરેલ નરગેસે રાવ કીધી હશે ? એટલું બોલીને માસીના પાસામાંથી નીકળી ઝડપથી નરગેસનો ચોટલો ધરી રોળવા લાગી. ઘણુંએક માસીએ હેં હેં કીધું પણ કાંઇએ સાંભળ્યું નહિ. શાહજમાની બેગમ પોતાની બેનની તરફ મોઢું કરી બોલી, બેન સુલતાનાં, એ છોકરીને માટેતો વાસ્તે બોદાને કોઇ ઉસતાદની રાખો. સુલતાના બેગમે કહ્યું, મા હું શું કરૂં, ઘણા મહિના થયા ઉસતાદનીની સોધ કરૂંછું પણ કેથી મળતી નથી. શાહજમાની બેગમ બોલી. અરે ! બેન તમારી પણ પેલી કહેવત થઇ "ઘંઢેરા શેહરમેં, લડકા બગલમેં" ખુદ તમારા મોહોલ્લામાં મોહોમદ કામેલની નાની વહુ લાખ ઉસતાદનીઓની એક ઉસતાદનીછે ! સુલતાનાએ કહ્યું, મને આજતક એની ખબર હતી નહિ, જુઓ હું અમણાં આદમી મોકલુંછું. એમ કેહીને પોતાના ઘરની માનીજી નામની કારભારણને બોલાવી ફરમાવ્યું, માનીજી; કોઇ મોલવી સાહેબ આએ મોહોલ્લામાં રેહેછે. બેનજી કેહેછે કે તેની નાની વહુ ઘણી શીખેલી પઢેલીછે, જુઓ અગર ઉસતાદીગરીની ચાકરી રહેતો તેમને બોલાવી લાવો. ખાધાનું, કપડાં, અને દસ રુપિઆ મહિનો, ને પાન સોપારીનો ખરચ હું આપવાને રાજીછું અને જ્યારે છોકરી પેહેલો સેપારો પૂરો કરશે અને અદબ કાએદો શીખી જાશે ત્યારે દરમાહેઆ ઉપરાંત શીખશકજીને હું ખુશી કરીશ.

માનીજી મોલવી સાહેબને ઘેર આવી. મોહમદ કામેલની મા સાથે સાહેબ સલામ થઇ. પછે પૂછ્યું, ભલાં બાઇ, મોલવી સાહેબના ઘણીઆણી તમેજછો? દેઆનત દાસીએ કહ્યું, હા એઓજછે. આવો બેસો, ક્યાંથી આવ્યાં. માનીજીએ કહ્યું, તમારી નાની વહુ ક્યાંછે ? મોહમદ કામેલની માએ કહ્યું. માલાપરછે. માનીજીએ પૂછ્યું, હું તેમની પાસ ઉપર જાઉં ? દેઆનતે કહ્યું, તમે પોતાની નિસાંન બતાવો, વહુ

સાહેબ પોતે અહીંઆંજ આવશે. માનીજી બોલી, હું હકીમ સાહેબના ઘે-રથી આવીછું. આથી મોહમદ કામેલની માએ સરવે નાના મોટાંની નામવાર ખેરઆફીયત પૂછી, અને માનીને પૂછ્યું; ખબરદાર વહુ સાથે શું કામછે ? માનીજીએ કહ્યું, તેઓ આવેતો કહું. ખબરદારને નીચે ઉતરવાનો વખત પણ થએલો હતો. કેમકે વખતની નીમાજ પઢીને અસગરી નીચે ઉતરી આવતી હતી, અને સાંજની તથા રાતની બંધો નીમાજો તે નીચે પઢતી હતી. અસગરીને માનીજીએ જોઇતો શીખશકપણાની નોકરીને વાસતે કહેતાં અચકી, ને વાત ચિત્તમાં એવું કહ્યું કે બેગમ સાહેબને પોતાની દીકરીને કેળવણી અ-પાવાની મરજીછે. મોટાં બેગમ સાહેબે તમારી ભલામણ કીધી તેથી બેગમ સાહેબે મને મોકલીછે. અસગરીએ કહ્યું કે બન્ને બેગમ સાહેબને મારી તરફથી ઘણી ઘણી સલામ કહેવી અને કેહવું કે જે કાંઈ ભાગ્યું તૂટ્યું મને આવડેછે, તે શીખવવાને મને કશી ઓજર નથી. ઇનસાન એટલાજ વાસતે શીખે પઢેછે કે બીજાને ફાયદો પહોંચાડે. વળી મોટાં બેગમ સાહેબને ખબર હશે કે હું મારે મહિરે કેટલી છોકરીઓને શીખવતી હતી. મારો જીવ ઘણો ચાહેછે કે બેગમ સાહેબની દીકરીને શીખવું પણ શું કરૂં, નથી બેગમ સાહેબ દીકરીને અહીંઆં મોકલવાના કે નથી મારૂં તેઓને ત્યાં જવાનું થઇ શકતું. માનીજીએ પગારનું નામતો ખોલ્લું નહિ લીધું, પણ અસેમસે બોલી કે બેગમ સાહેબ સરવે રીતે ખરચ ખુટણ આપવાને તૈયારછે. અસગરીએ કહ્યું, એ સરવે તેમની મેહેરબાનીછે, ને એ વાત એઓના મરતાબાને શોભતીછે. અમે ગરીબ પણ એઓના છાયા તલે પડેલાં છીએ તેથી ઓદા નાગાં ભૂખ્યાં નથી રાખતો. વગર પૈસે દાસી બનીનેતો ચાકરી કરવાને હું હાજરછું, અને જો પગારદાર શીક્ષક જોઇતી હોયતો શેહેરમાં ઘણી મળશે. એ પછી માનીજીએ અસગરીનો અહેવાલ પૂછ્યો અને જ્યારે એવું સાંભળ્યું કે એ તેહસીલદારની દીકરીછે, અને મોલવી મોહોમદ ફાજલ સાહેબબી પચાસ રૂ-પિઆના દરમાહેઆ ઉપરછે. ત્યારે માનીને પસતાવો થયો કે નોકરીનો એ-શારો નાહેક કીધો. પણ અસગરીની વાતચિત સાંભળીને માની ફીદા થઇ ગઇ. જોકે દરરોજ તે નવાબી કારખાનું જોતી હતી તોપણ અસગરીની લી-યાકત ભરેલી વાતચિત્ત સાંભળીને દીંગ થઇ ગઇ, અને માફી ચાહી કે બાઈ મને માફ કરજો. અસગરીએ કહ્યું શાવાસતે તમે મને કાંટા ચોભોછો. પેહે-લાંતો ચાકરી કરવી એમાં કાંઈ પણ એબ નથી તેમ ગુનાહ પણ નથી અને એમ કરતાં પણ તમે અજાણપણાથી પૂછ્યું તો તેનો શું ગુનોકોછે.

એ પછી માનીજી રજા લઇને ગઇ, અને ત્યાં જાઇને કહ્યું કે બેગમ સા-હેબ, ખરૂં જોતાં ઉસતાદનીતો લાખ ઉસતાદનીઓમાં એકછે. જેનો ચેહેરોજ જોતાં બુબખ પણ આદમી બની જાએ; જેની પાસે બેઠાથી ઇનસાનીઅત

હાંસલ થાએ; જેનો છાયો પુડયાથી સલીકો સીખાએ ને હવા લાગવાથી અદબ પકડાએ પણ તેતો નોકરી કરનારી નથી. તેહસીલદારની દીકરીછે, ને લાહોરની હકુમતના મુખ્તારની વહુ થાયછે. ઘરમાં દાસી નોકરછે, ઓરડામા સેતરંજી બીછાવેલીછે. સુજની, અંડીગવાના તકીયા મૂકેલાછે, સારી ખુશ રીતે જીનદગી ગુજારેછે. વારૂં તેને નોકરીની શું પરવા હોય? શાહજમાની બોલ્યાં, ખરૂંછે બેન સુલતાના, તમે માનીજીને મોકલીતો ખરી પણ મને ભરૂસો નહિ હતો કે તે નોકરી રહેશે. માનીજીએ કહ્યું, પણ તેતો એવું સારૂં આદમીછે, કે મુફત શીખવવાને ખુશીથી રાજીછે. શુલતાનાએ પૂછયું શું અહીંઆં આવીને? માનીજીએ જવાબ દીધો, વારૂં બેગમ સાહબ; જે નોકરીની પરવા નથી રાખતી તે અહિં કેમ કરી આવશે! સુલતાનાએ પૂછયું ત્યારે શું છોકરી ત્યાં જયા કરશે? શાહજમાનીએ કહયું તેમા શું અડચણછે. બે ડગલાં ઉપરતો ઘરછે, અને મોલવી સાહેબને તમે શું કાંઈ હલકા પોચા જાણોછો? તે ભાઇઅસી નકીખાનની સગી ફુઇની છોકરીના છોકરા થાએછે. સુલતાનાએ કહ્યું વાહ! ત્યારે તો એક લેખે આપણી સગાઇમાંછે. શાહજમાનીએ કહ્યું, તો બોદા ન કરે કાંઈ જેવા તેવા છે કે. પેહેલાં તેમનું કામ ખૂબ અચ્છું ચાલતું હતું, જ્યારથી હાકેમ બગડયો ત્યારથી બિચારા ગરીબ થઇ પડયાછે; તોપણ હમેશાં દાસીતો રહેલીછે તેમજ દરવાજાપર પણ એક બે માણસો રહેછે. સુલતાનાએ કહ્યું, ઠીક ત્યારે હોશનઆરા ત્યાંજ જયા કરશે.

બીજે દિને શાહજમાની બેગમ તથા સુલતાના બેગમ હોસનઆરાને લઇને અસગરીને ઘેર આવ્યાં. જોકે અસગરીને ત્યાં ગરીબી સામાન હતો પણ તેની અછી ગોઠવણ અને સારા બંદોબસતને લીધે બેગમોની એવી મદારત થઇ કે હરેક જોઇતી ચીજો બેઠાબેઠામાં મોજુદ થઈ ગઈ. બે ચાર જાતનાં અત્તર, એલચી લવંગનો ચોઘરો, ચીકણી સોપારી, ચાએ ઇત્યાદિ; વાતમોને વાતમોં સરવે હાજર થઇ ગયું. સારાં મજાના બીડાં તૈયાર થઇ ગયાં. બંને બેનોએ અસગરીને કહ્યું કે મેહેરબાની કરીને આ છોકરીને ખરે દિલથી સીખવી આપો. અસગરીએ કહ્યું, પેહેલાંતો ખુદ મનેજ શું આવડેછે, મગર જે બે ચાર બોલો મુરબીઓની મેહેરબાનીથી જાણુંછું તે ચાહવું બોદાનુંછે તો મારી શક્તિછે ત્યાંસુધી એમને દેખાડવાને પાછી નહિ રહીશ. આગળ વાતચિત્ થતાં સુલતાના બેગમ એક મોહોર અસગરીને આપવા લાગ્યાં. અસગરીએ કહ્યું, એની કાંઇ જરૂર નથી. કેમ બને કે હું શીખવાઇનું તમારી પાશેથી લઉં! સુલતાનાએ કહ્યું, તોબા શીખવાઇ આપવાને હમારૂં શું મોઢું ધોયુંછે. એતો શરૂઆતની મીઠાઇનુંછે. અસગરીએ કહ્યું, શરૂઆતમાં વધાઇને વાસતે મીઠાઈ વેહેંચી આપવાનો ચાલછે તેટ-

બાને વાસ્તે શું એક મોહોર ! બચ્ચાંઓનું મોઢું મીઠું કરવાને શીર અપશીર મીઠાઇ બસછે. એ કહીને દીયાનતને અસારત કીધી તેથી તે કોટડીમાંથી એક તબક ભરીને ગુંદી કાઢી લાવી. અસગરીએ પોતે ફાતીઓ પઢીને તેમાંથી પેહેલાં હોસનઆરાને થોડી આપી, અને પછી ભરી તબક દીઆનતને આપી કે સરવે છોકરાંઓને વેહેંચી આપો. સુલતાના બોલી ઠીક! તમે મને શરમીનદી કીધી. અસગરીએ કહ્યું અમે બિચારાં ગરીબ કશાને લાએક નથી, અહીંઆં જે કાંઇછે તે પણ તમારૂંજછે. અલબતે મારૂં આપવુંતો ત્યારેજછે કે હોસનઆરા બેગમને શીખવી આપું, ને તે દહાડો ખોદા દેખાડે કે હું તમારી આગળ સોરખરૂ થાઉં. મતલબ, દુનિઆંદારીની વાતચિતો થયાબાદ શાહાજમાની બેગમ તથા સુલતાના બેગમ પાછાં ગયાં, અને હોસનઆરાને અસગરીના હવાલામાં સોંપી ગયાં.

અસગરીએ જે ઢપથી હોસનઆરાને તાલીમ આપી તેની વિગતની એક જુદી ચોપડી બનાવ્યામાં આવશે. * અગર તે સરવે અહેવાલ અહીંઆં લખ્યામાં આવંતેતો આ ચોપડી ઘણી વધી પડતે. આ જગોએ એટલીજ મતલબછે કે હોસનઆરાને મદરેશામાં બેસતાંજ મોહોલ્લાને મોહોલ્લો તૂટી પડયો. જેને જુઓ તે પોતાની છોકરીને લઇ આવેલુંજછે. પણ અસગરીએ તેમાંથી ઘરસથોની છોકરીઓને ચૂંટીને લીધી, અને બાકીનાઓને એવી તદબીરથી ખસાડી મૂકી, કે હું આંતરે આંતરે પોતાની માને ઘેર જયા કરૂંછું ને પઢવું પઢાવવું જ્યાંસુધી ખંતીનું નહિ હોએતો તે નકામુંછે. એમ છતાં પણ ૨૦ છોકરીઓ શીખવા બેઠી હતી. પણ અસગરીને કોઇ છોકરી પાસેથી લેવા લેવાડવાના કસમ હતા. બલકે એક બે રૂપિઆ તેના પોતાની ગીરેના છોકરીઓ ઉપર ખરચાતા હતા.

સવારથી બપોર તલક વાંચવું પઢવું ચાલતું હતું, અને તે પછે ખાધાને વાસ્તે ચાર ઘડીની છૂટી મળતી હતી. તે પછી લખવું, અને પોહોર દહાડો રહ્યો કે સીવવું. સીવવાનું કામ સૌની ગુંજાસ માફક હતું. કેમકે ફકત સીવવાનુંજ શીખવ્યામાં આવતું નહિ હતું, બલકે હરેક તરેહનું ગુંથવાનું, હરેક તરેહની સીવાઇ, હરેક તરેહનું વેતરવું, જોડવું અને ટાંકવું હતું. પેહેલાંતો તેનો સામાન એકઠો કરવામાં અસગરીના દસ રૂપિઆ ખરચાયા. પણ પાછળથીતો તેજ કામમાંથી આવક થવા લાગી. જે કામ છોકરીઓ બનાવતી, તેને દેયાનત છુપી જઈ બજારમાં વેચી આવતી. એ રીતથી નિ-

---

* આ કબૂલત મુજબ મોલવી મોહોમદ નજીર એહમદે સન ૧૮૭૨ માં "બનાતુન નાશ" નામની એક ચોપડી બનાવી બાહેર પાડેલીછે, જેમાં હોસનઆરાને કેવી રીતે કેળવણી મળી તેનું અચ્છી રીતે બયાન કીધેલુંછે.

શાળને હિસાબે એક મોટી રકમ એકઠી થઈ ગઇ. જે જે છોકરીઓ ગરીબ હતી તેઓના એ રકમમાંથી કપડાં કીધામાં આવતાં, તથા ચોપડીઓ વેચાતી લેઈ આપવામાં આવતી હતી. છોકરીઓને પાણી પાવા તથા પંખો ખેંચવાને વાસ્તે ખાસ એક ઓરતને નોકરી રાખી હતી; અને નિશાળના ફંડમાંથી તેને પગાર મળતો હતો.

છોકરીઓની રીત હોયછે કે શીખવનારીઓ આગળ જતાં તેઓનો દમ નીકળી જાએછે પણ અસગરીની નિશાળીઅણોતો પોતાની ઉસતાદની ઉપર મોહીત હતી. હજુતો સુઇને ઉઠે નહિ કે છોકરીઓ પોતાની મેળેજ નિશાળમાં આવતી શરૂ થાતી, અને પોહોર રાત ગયા સુધી ત્યાંજ ભેગી રહેતી હતી, તથા મુસકેલથી ઘેર જાતી હતીઓ, કેમકે અસગરી સૌની ઉપર ખરાં દિલથી પ્યાર કરતી. તણે શીખવવાની રીતી એવી તો સારી રાખી હતી કે વાતચિત્તમાંજ તાલીમ મળતી હતી. તે એવી રીતની તાલીમ નહિ હતી કે સવારથી ટેં ટેં નો ચરખો જો ચાલ્યો તો દિવસ આથમે ત્યાંસુધી બંધ નહિ પડે! જેવી રીતે અસગરીને તેના બાપે શીખવ્યું હતું તેવીજ રીતે અસગરી પોતાનાં શાગેરદોને શીખવતી હતી. તેથી એ છોકરીઓ જાણે શાગેરદની શાગેરદ અને સહીઓની સહીયો હતી. જો કોઈ છોકરીના લગણ થતાં તો નિશાળના ફંડમાંથી તેને થોડીઘણી જણશ કીધામાં આવતી હતી.

અગર અસગરી પોતાની નિશાળને વધારવા માંગતેતો શેહેરમાંની સઘળી નિશાળો ઉજાજડ થઈ જતે; કેમકે સેંકડો ઓરતો પોતાની છોકરીઓને વાસ્તે ખુસામદ કરતી હતી; અને છોકરીઓ પોતેજ દોડી દોડીને ઇહાં આવતી હતી; તેનો સબબ એકે બીજી નિશાળોમાં, સારો દહાડો ઘોંઘાટ રહેવું પડતું હતું. તેઓ ઉપર શીખવનારીઓનો ભારી જાપતો, શીખવું થોડું, માર ખાવો, ને કામ ઘણું કરવું પડતું હતું. આખા દહાડામાં શીખ્યાં તો માત્ર બે બોલ, સવાર સાંજતો ઠેરવેલો માર હોયજ હોય. અને જ્યાં જોઇએ ત્યાં સૌ ચુપાચુપ. ઓસતાદનીજીની નજર પડી ગઇતો જાણે આફત આવી! ત્યાંનાં ઘસડઓરા વિશે પૂછોતો સવારના આવતાંજ ઘરનો કચરો કાઢવો, ઉસતાદનીજી તથા ઉસતાદજી અને દસ બાર માનીટરજી બલકે પડોશિઓ તલકનાં બાલ્હાનાં ઘડી વાળવાં! ચચાર પાંચ પાંચ જણીઓએ મળીને કમબખત ભારી પથ્થર જેવા પલંગો ઉંચકવા, એમાંની બે ચારની કમબખતી જો જલદી આવી હોયતો સેપારા લઇને બેસે, ફક્ત મોઢેથી રાગડા નીકળે, અને ઓસતાદનીજી તરફથી દડી ફેંકવી શરૂ થાએ. વળી બે ચાર જણી જેઓ સવારના કોઇનું સારૂં મોહું જોઇને ઉઠેલી! તેઓ કામે કાજે વળગી જતી. કોઈ ઉસતાદનીજીનાં છોકરાંઓને કેડ લેતી, જેના બોજાથી કમર ભાગી જાએ, તોપણ ધાકને મારે ગરદનપર બચ્ચાને સવાર રાખી મૂકી વખત કાપતી ફરે. રડતી ક્ક-

હતી છોકરીઓનો અવાજ કાનમાં ચાલ્યો આવતોજ હોએ. કોઇનું તો દિલમાંને દિલમાંજ રડવું સમાઇ જાય. એવાં દુઃખ કરતાં કેટલીઓને આ મુસીબત ગનીમત લાગે, કે કોઇ રાતનાં વસીદાં વાસણો માંજવાં માડતું જેમાં અંગ પટકાઇ જતું અને ખાંધો રહી રહી જાતી. એમ છતાં પેલીમેરથી નાની બેન છીર પછાડી અને દિલ ટોડી રહી હોય, કે ભલાં ઉસતાદનીજી હું મરી ગઇ, ભલાં હું તમારી ઉપરથી ઓવરાઇ ગઇ, ભલાં ખોદાને વાસતે, ભલાં રસુલને વાસતે, ભલાં હું માનીટરજીની લોન્ડી થઇ ગઇ, હાએરે, હાએરે, હાએરે, હાએરે, ઉઇ માજી, ઉઇ બાવાજી, ઉઇ બેનોજી !! જો વડી બેનો હોયતો તેઓ આવું સાંભળી જટ જટ વાસણો માંજવા માંડે. એ કામોથી ફારેગ થયાંતો મસાલો પીસવા, આટો ગુંદવા, આતશ સળગાવવા, ને ગોશત વઘારવાનો વખત આવ્યો, વળી બપોરના ઉસતાદનીજી સૂતાંજ છે ને નિરદોસ બરચાં પંખો નાંખી રહેલાં હોયછે, ને કંટાળાથી દિલમાં દુઆ માગેછે કે ખોદા કરેને એવાં ઉંઘાએ કે ફરી કદિ ઉઠેજ નહિ !!!

આવી આવી મુસીબતો બીજી નિશાળોમાં હોએછે. અસગરીને ત્યાં નહિ માર કે નહિ ફાર. મોટામાં મોટો ધાક એજ હતો કે "સાંભળો બાઇ, તમે પાઠ યાદ નથી કરતાં? તમારે લીધે મારી નિશાળનું નામ વાએડું થાએછે, હું તમારાં માજીને બોલાવીને કહી દઇશ, કે બાઇ તમારી છોકરી અહીંઆં તો નથી શીખતી એને તમે કોઇ બીજાં ઉસતાદનીજી પાસે બેસાડો." એટલું કહેતી કે છોકરીનો દંમ નીકળી જતો. પછી જોઇ લ્યો કે પાઠ નોકે જુબાન થએલોજછે. અથવા જેણે પાઠ નહિ કીધો તેને કહેતી કે "બેન આજે તમે પાઠ યાદ નથી કીધો અને છોકરીઓ બપોર પછે સીવવા બેસશે ત્યારે તમારે વાંચવા બેસવું," એટલું કહેવું કે પેલી જલદી જલદી પાઠ યાદ કરી નાંખતી. નિશાળમાં મેહમુદા અને હોસનઆરા એ બે વડી નિશાળીઅણો હતી. અહીંઆં નહિ ઝાડું દેવી પડતી કે નહિ બીછાના ઉચકવાં પડતાં. નહિ પલંગો ઉફરા કરવા પડતા, કે નહિ વાસણો માંજવા પડતાં, કે નહિ માનીટરોની ઉઠવેઠ કરવી પડતી હતી. બલકે ખુદ છોકરીઓપર એક ઓરત ચાકર હતી. માયા અને સુખ સાથે વાંચવા, લખવા અને સીવવા, એ ત્રણ કામની અચ્છા શોકથી છોકરીઓ કેળવણી પાંમતી હતી.

આ જગોએ એ નિશાળની એક વાત લખ્યામાં આવેછે. જેથી અસગરીની શીખવવાની રીત ટૂંકામાં જણાશે. સશીહન નામની એક ઓરત હતી, તેની ફજીલત નામની છોકરી દસ વરસની હતી. એ ફજીલતને જાતી ઉલટથી વાંચવા, લખવા અને સીવવા ભરવાનો શોક હતો. તેની મા સશીહન એમ ચાહાતી કે ફજીલત ઘરમાં રહી ઝાડુ કરે, લીપે, વાસણ માંજે. પણ એવાં કામોપર ફજીલતનું દિલ નહિ લાગતું હતું. માના કહેવાથી કરતી તો

હતી, પણ તે બદિલીથી. એક દહાડે સરીહન ફજીલતપર ઘણી ચીરડાઇ ગઇ, તેથી તેને પોતાની સાથે લઇને અસગરીની નિશાળમાં લાવી બેસાડી, અને કહ્યું કે ઉસતાદનીજી, આ છોકરી નકામીછે, જે કામ કહુંછું તેનો તરતર જવાબ આપેછે, વાસતે એને એવો અદબ શીખવો કે ઘરના કામોમાં એનો જીવ લાગે. અસગરીએ જ્યારે તપાસી તો ફજીલતને પોતાની મરજી મળતી જોઇ, અને આણી તરફ ફજીલતને પોતાની મરજી માફકની ઉસતાની મળી. સવારનાં સૂરજ ઉગતાંજ તે આવતી, ને બપોરના ખાણું ખાવા જતી. ખાણું ખાધું કે પાછી ઉભે પગે આવી નિશાળમાં પાણી પીતી, અને ત્રીજા પોહોરની આવેલી તે ચાર ઘડી રાત થએ જતી હતી. કોઇ કોઇવાર સરીહન તેની ખબર લેવાને મકતબમાં આવતી, તો કેટલીએકવાર તેને છોકરીઓની સાથે ઢીંગલાં રમતાં અને બે ચાર વાર કુલ્લાંઓમાં પકાવતાં જોઇ હતી. એક દહાડો ચાર ઘડી રાત ગુજરી ગઇ અને ફજીલતને જતાં વખત લાગ્યો, તેથી સરીહન તેને બોલાવા આવી તો જોએશું, કે મેહમુદા એક વારતા ચલાવેછે, ને આસપાસ નિશાળની સરવે છોકરીઓ બેઠીછે, તેમજ ખુદ ઉસતાનીજી પણ છોકરીઓની અંદર ભેળાઇ બેસી વારતા સાંભળેછે. આ જોવાથીતો સરીહનનો જીવ બળી જલીને ખાક થઇ ગયો, અને બોલી કે વાહ! ઉસતાનીજી! તમે છોકરીઓનો સારો નાસ કરી રાખ્યોછે! જ્યારે પણ હું ફજીલતને જોવા આવીછું, ત્યારે કોઇવાર પણ મેં તેને પઢતાંતો જોઇજ નથી. આ કાંઇ નિશાળ નથી પણ ફકત રમતખાનુંછે. એમછે તોજ છોકરીઓ દોડી દોડીને આવેછે. અસગરીએ કહ્યું, કે બેન અગર તમારી મરજી મુજબની કેળવણી તમારી છોકરીને નથી મળતી તો તમારી દીકરીને છોડી લઇ જાઓ, પણ નાહક નિશાળને બદનામ ના કરો. વારૂં હું તમોને પૂછુંછું, તમારી ફજીલત માઇજી ઉસતાદનીની નિશાળે કેટલા દિવસ શીખી હતી અને શું શીખી હતી? સરીહને કહ્યું, ત્રણ મહિનામાં પાંચમો સીપારો આખો, અને છેડો અરધો. અસગરીએ કહ્યું, ત્રણ મહિનામાં ૧ા સીપારો, તો મુહિને અરધો સીપારો થયો. અને અમારે ત્યાં તમારી ફજીલત રજબ મહિનાથી બેઠીછે અને અમણાં જીકાદ ચાલેછે એટલે ચાર મહિના થયા, તેમાં તેરમો સીપારો આખો પૂરો થયો, ઇઆને ૭ા સીપારા શીખી. તે હિસાબે મહિને દહાડે નજદીક એક સીપારાની આવરેજ આવેછે. જુઓ, માઇજીની નિશાળ થાણે બમણો! અને જ્યારે ફજીલત અહીંઆં આવી તો એક કાળી લીંટી પણ દોરતાં તેને આવડતી નહિ હતી, અને અમણાં તો નામ લખેછે, વળી શકિત મુજબ એના દસકત પણ કાંઇ ખરાબ નથી. આવી ત્યારે વીસ તલક પણ પાધરી ગણી નહિ જાણતી હતી; અમણાં પંદરએકાનો પાડો યાદ કરેછે. સીવવામાં દોરાટવું પણ પાધરૂં નહિ હતું; અમ-

ણું એના હાથનો બખીયો જુઓ. અઝીઝા, પેલો કંડિઓ લાવીને ફજીલતે કુરતીમાં જે બખીયો ભરેલો છે તે જરા એઓને દેખાડો, અને ફજીલતને હાથનાં ભરેલાં ફૂલો, મમરા, બુટ્ટીઓ, લેહેરો, પોપટા, ખાનેતોડ, ખાડાચાન, કટેરા, સોકટાં, ખાકો, તારશુમાર, ચમએલીની જાલર, તરેપનવેલ, ટીક્ષિકામ ઇત્યાદિ જે પણ કંઇ હોય તે પણ ઉઠાવી લેતી આવ. ફજીલત બોલી, ઉસ્તાનીજી હુંજ જાઇને લાવું? ફજીલત દોડતી દોડતી જઇ પોતાનો નમુનો ઉઠાવી લાવી. સઈહન એક વાતના દસ દસ જવાબ સાંભળીને થથરીજ રહી. અસગરીએ કહ્યું, બેન લ્યો, કાંઇ ઇનસાફ પણ છે! ચાર મહિનામાં તમારી દીકરી એથી વધારે શું શીખતે? સઈહન તો એવી શરમીનદી થઇ ગઇ, કે ઘરા ભરી પાણીથી ભીંજાઇ ગઇ. હવે તો સરમને લીધે ઉસતાનીજીની સામે આંખ પણ ઉંચી કરી નહિ શકતી હતી.

કમબખત સઈહનના આવવા જવાથી મેહમુદાની પેલી મજાની વારતા તો રહી ગઇ, તેથી સઘળી છોકરીઓ એની તરફ ઘોરી ઘોરીને જોવા લાગી. સઈહને કહ્યું, ઉસતાનીજી મને એની શું ખબર, ફજીલત સારો દહાડો તો અહીંઆં રહેછે, રાતના એટલે મોડથી આવેછે કે ખાધું ખાધું કે સુઇ ગઇ. મને એને પૂછવા પરછવાનો કાંઇ જોગ બનતો નથી. બે ચાર વાર હું અહીંઆં આવી તો કોઇવાર ઢીગલાં રમતાં જોઈ, કોઇવાર કુલ્લામાં રાંધતાં, કોઈ વાર કહાણીઓ સાંભળતાં જોઇ. એથી મને વેહેમ આવ્યો, કે એ પોતાનો વખત રમવા કુદવામાં ખુએછે. હવે તો માગ મોઢામાંથી વાત નીકળી ગઈ, મને માફ કરો. અસગરીએ કહ્યું, ખરૂં છે કે તમારો વેહેમ વગર કારણનો નહિ હતો, પણ હું એવી રમતની વાતોમાં એઓને કામની વાત શીખવુંછું. કુલ્લાંથી છોકરીઓ હરેક તરેહના ખાણાની બનાવટ શીખેછે. એથી મસાલાનો અંદાજો, નીમકની અટકળ, સવાદની પીછાણ, વાસની સમજણ તેઓને આવડેછે. કેમ ફજીલત! પરમદીને સુકરવાર હતો ત્યારે તમે સરવે છોકરીઓએ મળીને કેટલો જરદો પકાવ્યો હતો? તેની બનાવટ અને તે પાછળ થએલો સરવે હિસાબ કીતાબતો અમોને સંભળાવ. ફજીલતે કહ્યું, હિસાબતો મેહમુદા બેગમે પોતાની ચોપડીમાં લખી રાખ્યોછે, પણ તેની બનાવટતો મેં તમારા ફરમાવ્યા મુજબ સારાં ધ્યાનથી જોઇ લીધોછે, અને તે મારી સમજમાં સારી રીતે આવી ગઇછે. એક સેર ચોખા હતા તેને પેહેલાંતો એક બધાનામાં ભીજવી કાઢયા, અને એક અરધીની પીળી દાંખણી મંગાવી તે પૈસાભાર મળી હતી. તેને દોઢશેર પાણીમાં જોશ આપ્યો, જ્યારે પાણી ઉકળયું ને તેમાં રંગ પીગળી ગયો એટલે તેને ગાળી કાઢી તેમાં પેલા ચોખાને નીતારીને નાંખ્યા. જ્યારે ચાવલ અધકચરા થયા ત્યારે ચાવલને એક કપડાં ઉપર વીખરી નાંખ્યા, કે તેમાં જેટલું પાણી

હોય તે નીકળી જાય. પછી નવટાંક ઘીને તપેલાંમાં નાંખી લવંગનો વઘાર આપીને કરકડાવ્યું અને તે ઉપર ચાવલ નાંખ્યા. ઉપરથી ચાવલના બરોબર વજનની કાચી ખાંડ નાંખી અને અટકળથી એટલું પાણી નાખ્યું કે ચાવલની જે કણી બાકી રહી હતી તે પગળી જાય. પછી છ ટાંક કીસમીસને ઘીમાં કકડાવીને જ્યારે તે ફૂલી ગઈ એટલે ચાવલમાં નાંખી અને ઉપર તથા નીચે અંગારા મૂકીને દમપર મૂક્યું. અસગરીએ કહ્યું બનાવટતો ઠીક કહી પણ જ્યારે મેં ચાવલને જોયા હતા ત્યારે તે બેસી ગએલા હતા, એથી જણાયછે કે તમે કપડાંપર ફેલાવીને થંડા પાણીથી તેને ધોયાતા નહિ.

પછી અસગરી સકીહનની તરફ મોઢું કરીને બોલી—કેમ બેન જરદોતો તમારી દીકરીએ ઠીક પકાવ્યો ? એ સરવે હાંલાં કુલાંની દોલતથીછે. બેન મેહમુદા તમે તમારા જરદાનો હિસાબ સંભળાવો. મેહમુદા જઇને હિસાબની ચોપડી લઈ આવી અને બોલી, ઉસતાનીજી રૂપિઆના છ સેર ચોખા લએ એક સેર પોણાત્રણ આનાના થયા, અને એક પૈસાની હલદ તથા લવંગ. બસેર લબેનું ઘી હતું તે પોણો પા મંગાવ્યું, તેમાંથી અરધો પા વઘારતી વખતે નાંખ્યું અને છ ટાંક જેટલું કીસમીસ કકરાવી દમ આપતી વખતે લાગ્યું, મળી ૧॥ આનાનું ઘી થયું. અને ચાર સેર લબેની ખાંડ તેનાં એક સેરનાં ૪ આના, અને એક પૈસાની કીસમીસ મળી કૂલ પોણા અગિઆર આનાના પૈસા ખરચ થયો. હમો દસ છોકરીઓનો ઉધરાટ હતો તેમાં પોણાબે આના મારા હતા, તથા એક ફજીલત, બીજી અકીલા, ત્રીજી હોસનઆરા, ચોથી અમતલ્લા, પાંચમી આલીયા, છઠી સલમા, સાતમી અલબની, અને શકીલા તથા જમીલા બે બેનો મળી ૯ એ સરવેનો એકેક આનો. અસગરીએ કહ્યું, મેહમુદા તમે હિસાબમાં ભૂલ ખાધીછે. મેહમુદાએ તપાસી જોઇને કહ્યું, હા, ઉસતાનીજી ચોખામાં ઉપરની કોડીઓ બચી તે વાંજીઆ કણીઆએ હજમ કીધી. આહા ! દાંખડાઓ અને લવંગ તેટલામાં આવી જતેતો એક પૈસો બચતે. દેઆનત જાતો, કણીઆ પાસેથી તે કોડીયો લાવ. અસગરીએ કહ્યું, હેં હેં એ શું કરોછો, કોડીની મામલત ને પરમ દહાડાની વાત, હવે કાંઈ બોલોના. તમારી ભૂલની સજા એછે કે તમે એટલું સેહેવો. અસગરી હોસનઆરા તરફ જોઇને બોલી, જરદાની બનાવટ અને લાગટતો જણાઇ પણ વારૂં તપેલું ભરી કીધેલા સેરભર જરદાનું તમે સઘળીઓએ મળી શું કીધું ? હોસનઆરાએ જવાબ દીધો, કાનવાળી બે રકાબીઓ ભરીનેતો ખોદાને નામે મસજીદમાં મોકલી હતી. બાકીનામાંથી ૧૩ ખુમચીઓ ભરી હતી. નિશાળમાં અમે બધી મળી ૨૫ છોકરીઓ છીએ, તે બબે વચ્ચે એકેકી ખુમચી આવી. તેરમી ખુમચીમાં હું એકલીજ હતી. અસગરીએ પૂછ્યું, ત્યારે શું તમે બમણો હિસ્સો લીધો ? હોસનઆરા બોલી નહિ.

મારી ખુમચી અરધી હતી, સૌને પૂછી જુઓ. અસગરીએ પૂછ્યું, ત્યારે તમે બાઇબંદીમાંથી જુદાં કેમ પડયાં ? હોસનઆરા તો ચૂપ થઇ ગઇ પણ અમતલ્લાએ કહ્યું, ઉસતાનીજી એઓને સૌની સાથ ખાતાં ઘેન આવેછે. હોસનઆરા બોલી, નહિ ઉસતાનીજી ઘેનની વાત નથી. હું સોફરા ઉપર સરવેથી છેલી આવી તેથી એકલી પડી ગઇ. આપ મેહમુદાને પૂછી વાકેફ થાઓ. અમતલ્લાએ કહ્યું, કેમ તમે અમણાં થોડાજ વખત થયો મારૂં કુચેલું પાણી પીવા માટે વઢયાંતાં નહિ? હોસનઆરાએ જવાબ દીધો, હું વઢીતી કે ફકત એટલી વાત કહીથી, કે જેટલી તરસ હોએ તે મુજબ પાણી લેઆ કરો ? ગલાસમાં કુચેલું પાણી રાખવું એબ ભરેલુંછે.

પછી અસગરીએ મેહમુદાને પૂછ્યું, કે પેલું ચોપાનીઉં "અલવાને નેયામત" નું મેં જે તમોને આપ્યું હતું તેમાનાં સરવે જાતનાં ખાણાં તમે રાંધીને તપાસી ચૂકયાં કે હજુ નહિ ? મેહમુદાએ થોડો વિચાર કરીને કહ્યું, હું પોતાના મનમાં સરવે પકાવી ચૂકી છું, બલકે કોઇ કોઇવાર બનાવી પણ ચૂકી છું. જેટલી મોટી છોકરીઓછે તેઓ સૌને સાધારણ રોજના ખાણાની રીતિ ખબરછે અને તે ઉપરાંત પણ હરેક જાતના શીખના, મસાલાના, ચણાના આટા સાથના કબાબ, કુફતા, પલાવ, જરદો, મતનજન, દહીંની ખીરીયાની, નુરમહલી, કુરમા પલાવ, સમુસા, મીઠો સલુનો, સીંગર, દહીથરાં, સોહાલ, ઘીની સેવ, તળેલી દાળ, પૂરી, પાપડ, ખુરીયાની, ફેરીની, સુકો હલવો, નરમ હલવો, અંદરાની ગોળી એ સરવે ચીજો વારેવાર પકાવી ચૂકયાંછે અને સરવે છોકરીઓએ રાંધતાં જોયુંછે, બલકે પોતાને હાથે પણ પકાવ્યુંછે અને તમે જાણોછો કે આપણી મકતબમાં હાલ્લાં કુલ્લાંનું તો ફકત નામછે, જે ચીજ રાંધેછે તે ખાસા એક કુટંબને લાએક પકેછે, અને હોસનઆરાને તો ચટણીઓ તથા મુરબાઓનો ઘણો શોકછે. એ ચીજો એઓના સિવાએ બીજી છોકરીઓ કમ જાણેછે. એ પછી અસગરીએ સફીહનને કહ્યું, કે બેન હવે તમોને અહીંઆંના કુલ્લાંઓના ફાયદા તો જણાઇ ગયા હશે ? આજે મોડી રાત થઇછે. કેટલીએક છોકરીઓનાં ઘર દૂરછે, માટે જો કાલે આવશો તો ઢીંગલાં ગુડીયાંની રમત તમોને બતાવીશું, અને સાંજ તલક રહેશો તો કહાણીઓ પણ સંભળાવીશું. સરવે લોકો રૂખસદ થયાં. સફીહન જતાં જતાં અસગરી આગળ હાથ જોડીને કહેવા લાગી, કે ઉસતાનીજી આ મારો કસુર માફ કરશો.

બીજે દિને જ્યારે સફીહન પાછી આવી, ત્યારે છોકરીઓના નમુના અને છોકરીઓના વણેલા ગોટા, છોકરીઓના ગુંથેલાં ગોખરૂં, છોકરીઓની બનાવેલી તુઇઓ અને ચાંપાં, છોકરીઓના વેતરેલાં તથા સીવેલાં મરદાની તથા જનાની કપડાં, એ સરવે અસગરીએ તેને દેખાડયાં, જેના જોવાથી સફીહનને અતિશે અચંબો ઉપજ્યો. તે પછી છોકરીઓના ઢીંગલાંઓનું ઘર દેખાડયું.

એ જગોએ ઘર ચલાવવાનો સરવે અસબાબ, બીછાનાં, તકીયા, તસ, ચલમ, કમસીયા, રકાબી, પરદા, ચક, ચંદરવા, પંખા, ફુરતીન પલંગ, દરેક જાતનાં વાસણ, હરેક જાતનો સામાન, ને સણગાર પોતપોતાને ઘટતે ઠેકાણે મૂકેલા હતો. તથા ઢીંગલીઓને એવીતો સણગારેલી હતી કે જાણે લગનના ઘરમાં મેહેમાનો ભેગાં મળયાં હતાં, જ્યારે ઢીંગલાંનાં ઘર જોઇ ચૂકી ત્યારે અસગરીએ સફીહ-નને કહ્યું, કે છોકરીઓની સરવે રમતમાં મને ઢીંગલાંનો ખેલ ઘણો પસંદછે. એની મારફતે છોકરીઓ, સીવવું, ગુંથવું, કપડાં વેતરવાં, અને ઘરની ગોઠવણ, તથા હરેક તરેહની રસમો જેવીકે છટ્ઠી, ખીર ચટાઇ, દૂધ છોરાઇ, નિશાળે બેસાડવાનું મૂરત, રોજા, માગણી, દીવાળી, બજેત, મોહોરમની મીઠાઇ અને મોટાં તીરથ, તહેવાર, પેરામણી, વરણી, વધાવો, વીવાહ, ચાલીશું, ચોથી એ સરવેની રીતભાતથી માહીતી મેળવેછે. બેન સફીહન, તમારી છોકરીતો અમણાં થોડાજ દિવસ થયાં આવેલીછે પણ જે છોકરીઓ મારી નિશાળમાં ઘણા દિવસથીછે, જેવીકે આએ બેઠેલીઓછે. અમલબનીન, ઇઆ મારી નણંદ મેહમુદા, ઇઆ હોસનઆરા, એઓ વિશે વગર હેંકારથી કહુંછું કે અ-ગર તેઓને કોઇ મોટાં ભર્યાં પૂર્યાં ઘરનો કારોબાર આજે સોંપ્યો હોયતો ઇનસાલ્લા તે એવો ચલાવશે કે, જેવો કોઇ ઘણી કસાએલી, અને અનુભ-વી કરતી હોએ. હુંતો ફકત શીખવવા ઉપરજ તાકીદ નથી કરતી. એઓને દુનિઆને કામની બનાવૂંછું. જે કામ હવે પછે એઓને માથે પડનારછે.

એટલું કહીને અસગરીએ હોસનઆરાને બોલાવી અને કહ્યું કે, બાઇ તમારી ઢીંગલીનું ઘરતો અચ્છું સણગારેલુંછે, ફકત એક ખામીછે કે તમારાં ઢીગલાંની પાસ રંગીન વાગા જણાતા નથી. કદાચ તમોને રંગતાં નહિ આવડતું હશે? હોસનઆરાએ ક્હ્યું, રંગતો મને મેહમુદા બેગમે સારીપેઠે શીખવ્યોછે, પણ મેં અમસ્તાં નથી રંગ્યાં. અસગરીએ કહ્યું, વારૂં જા-ણોચતો બતાવોની? હોસનઆરા બોલી, ઉસતાનીજી વરસાદના દહાડામાં પે-હેરવાનો રંગ રાતો, નારંગીઓ, ગોલેઅનાર, ગોલેશફતાલુ, ખરબુજીઓ, ધા-નીજ કાળોધેરો, તથા થંડીની મોસમનો રંગ સદબરગી, ગેરૂઓ, ઉન્નાબી, ઘાસીયો, તેલિયો, જાંબુઓ, કાળો, બુલુ, ગોલાબી, જાફરાની, કોકમી, કરન-જીઓ, અને ગરમીનો પીપાજી, આબી, ચાંપાઇ, કપાસી, બદામી, કપૂરીયો, દૂધીયો, ખશખશી, ફાલસાઇ, સંદલી, સીંદુરીયોછે. એ સિવાએ બીજા રંગોતો ઘણા હોયછે પણ મેંતો તેજ કહ્યાછે કે જે ઘણુંકરી પેહેરવામાં આવેછે— અસગરીએ પૂછ્યું, રંગોના નામતો તમે ઘણાં ગણાવ્યાં, પણ બતાવો કે એ સઘળા રંગો તમોને રંગતાં આવડેછે? હોસનઆરા બોલી, મેં તેજ રંગો-નાં નામ દીધાછે જે મને પોતાને રંગતાં આવડેછે. અસગરીએ કહ્યું, વારૂં ત્યારે બતાવો કે ખરબુજીઓ કેવી રીતે રંગેછે? હોશનઆરાએ કહ્યું, સારા

ઘેરા રંગની અરધો ગજ મલમલ મંગાવવી, પાણીને ખૂબ જોશ દઇને તેમાં ફટકી નાંખવી ને ઉપરથી ગોળનો કટકો નાંખીને હલાવવો, ફટકીની અસરથી ગોળનો રંગ જમી જશે પછે તેમાં કપડું રંગી લેવું. અસગરીએ કહ્યું, વારૂ જો ગોળ નહિ હોયતો? હોસનઆરાએ કહ્યું, ત્યારે તીસુના ફૂલોને જોશ દઇને ફટકી વાટીને મેળવવી એટલે ખરબુજી થઇ જશે. લેકીન તે હલકો કપાસી થશે. સારો ખરબુજી વગર ગોળે રંગાઇ નથી શકતો. પણ ખોદાની મેહેરબાનીથી આ દહાડાઓમાં, મજેનટા એવો ચાલ્યોછે કે સરવે રંગોને તેને માત કરી નાંખ્યોછે. કપડાંતો કપડાં પણ મીઠાઇના ચાકાંઓને પણ મજેનટાથી ઘણો અચ્છો રંગ આપ્યામાં આવેછે. મારી વડી બેને મજેનટાના રંગનો જરદો રાંધીને મોકલ્યો હતો, તેનો કેસરથી પણ સરસ રંગ થયો હતો. અસગરીએ ઘભરાઇને પૂછ્યું, હોસનઆરા! તમે તો તે મજનટાથી રંગેલા ચાવલ નથી ખાધા? હોસનઆરાએ કહ્યું, મેં ખાધા તો નથી. પણ ઉસતાનીજી વારૂ કેમ તે ખાધામાં કાંઇ નરસછે? અસગરી બોલી, ઓહો! મજનટામાં તો સોમલ આવેછે. ખબરદાર મજનટાની કોઇ ચીજ જબાંપર મૂકવી નહિ. હોસનઆરાએ કહ્યું, મેંતો મજનટાનાં રંગેલાં ચાકાં મોહરમમાં ઘણા ખાધાંછે. અસગરી બોલી, તેનું કાંઇ નહિ. નબ જેટલાં મજનટામાંથી તો પુષ્કળ ચાકાં રંગાયછે તેથી તમોને કાંઇ નુકશાન નથી થયું પણ યાદ રાખજો કે એમાં ઝેરછે. હોસનઆરા બોલી, મજનટાથી રંગાએલી મીઠાઇ લોકો હમેશાં ખાએછે. અસગરીએ કહ્યું, તેઓ ઘણું નરશ કરેછે. ઝેર જ્યારે પોતાના વજન કરતાં વધી જશે ત્યારે ખચીત કરી તેની માઠી અસર થશે.

સાંજ પડી તેથી છોકરીઓ પોતાના દોબીસ્તાન અને ચોપડીઓ ઠેકાણે મૂકી કાએદા મુજબ રમવા તથા વારતાઓ અને ઉખાણા કહેવા તથા સાંભળવા આવી બેઠાં. અસગરીએ સફીહનને કહ્યું, કે અહીંઆં કાંઇ ચલ્લી ચલ્લાની કહાણીઓ નથી થતી. વારતાઓની એક ઘણી સારી ચોપડીછે, જેમાં ઘણી સારી સારી વાતોછે, અને તેમાંની દરએક વાતોથી એકી નસીહત કાડેલીછે. વળી એ ચોપડીમાંની ભાષા પણ ઘણી સાદીછે. અમણાં આ છોકરીઓ તે ચોપડીમાંની વાતોથી જીવ બહેલાવશે. કહાણીઓ બોલવાથી તેઓને બોલવાની ઢપ સાફ આવેછે, તથા મકશુદની મતલબે પહોંચવામાં વધારો થાયછે. જ્યારે કોઇવાર મને ફુરસત હોએછે ત્યારે હું પણ કહાણીઓની વચમાં એઓને સવાલ કરતી જાઉંછું, અને જેવી એઓને સમજ હોએ તેવો મને જવાબ આપતાં જાએછે. અગર તે જવાબ ખોટો હોએછે તો હું તેઓને સમજાવુંછું. ઉખાણા પારખવાથી એઓના ગ્નાનને મજબૂતી અને એઓના જેહનને તેજી મળેછે, પણ તમે એઓમાં બેસીને તમાસો જુઓ, મને આજે આલીયાની માએ તેડાવેલીછે માટે હું ત્યાં જાઉંછું. તેના બચ્ચાંના

જીવને સારૂં નથી. તેણે ઘણી ઘણી આજીજીથી કહેવાડયુંછે તેથી નહિ જાઉં તો તેને માઠું લાગશે. વળી મારો જીવ પણ માનતો નથી.

સફીહુન—હા, મેં પણ સાંભળયુંછે કે તેનો છોકરો કેટલા દહાડા થયા ધાવતો નથી. બિચારી ઘણી ઘભરાઇ રહીછે. આહા! ખોદા કરે બિચારો જીવતો રહે. ખોદાની મેહેરબાનીથી બચેલોછે. દસ વરસે ધમ દઇને ખોદાએ એ સુરત દેખાડીછે. આગલીયા પછીનો ફકત એજ એક બચેલોછે. ઉસતાનીજી, તમોને એલાજ કરવા માટે બોલાવ્યાં હશે?

અસગરી—એલાજ બેલાજતો મને કાંઇ આવડતો નથી. આગળ એક વેળાએ છોકરાને સસણી થઇ ગઇ હતી, મેં ઝેરમોહરો, વસલોચન, ગોલાબનો જીરો, નાની એલચી, સફેદ જીરૂ, કબાબચીની, કુલફા, એવી તરેહની બે ચાર દવાઓ બતાવી હતી. ખોદાના કરવાથી છોકરો સારો થયો.

સફીહન—ઉસતાનીજી તમે સરવે ગુણમાં પૂરાંછો.

અસગરી—એમાં ગુણની શું વાતછે! મારા મહીરામાં દવા દારૂનો ઘણો અભ્યાસછે. જ્યારે હું નાની હતી ને જે દવા આવતી તે હુંજ કૂટતી, ચાળતી, બનાવતી ને યાદ રાખતી હતી, એવી રીતે સુનીસુનાઇ બે ચાર દવાઓ યાદછે. જેને અગતની જણાએછે તેને આપુંછું અને બચ્ચાંઓનો એલાજતો ઓરતોજ કરી કરાવી લેછે. જ્યારે કાંઇ મુશકેલ આવી પડેછે ત્યારેજ વઇદની પાસે લઇ જાએછે.

સફીહન—ઉસતાનીજી તમે મેહેરબાની કરીને મને તમારી નિશાળની સરવે ગોઠવણતો દેખાડો. હવે જરા ઠેરોતો હું જોઉં કે છોકરીઓ કેવી રીતે કહાણીઓ કહેછે, અને કહાણીઓમાં તમે કેવી રીતે તાલીમ આપોછો.

અસગરી—આઇ મનેતો વાર લાગેછે, પણ ખેર તમારી ખાતર કરવી પડેછે. વારૂં છોકરીઓ આજે કેની વારણછે?

મેહમુદા—વારણતો અમતલ્લાનીછે પણ ફજીલત પાસે બોલાવો.

અસગરી—ઠીકછે. ફજીલત, કોઇ ઘણી ટૂંકી વારતા કહો.

ફજીલત—(વારતા શરૂ કીધી) એક પાદશાહ હતો.

અસગરી—પાદશાહ કોને કહેછે?

ફજીલત—જેમકે દિલ્લીમાં બાહાદરશાહ હતો.

અસગરી—એતો તમે એવી વાત કહી કે, જે કોઇ દિલ્લી તથા પાદશાહને જાણતું હોએ તેજ સમજે.

ફજીલત—પાદશાહ, હાકેમને કહેછે.

અસગરી—ત્યારે કોટવાળ, થાણદાર એ પણ પાદશાહછે?

ફજીલત—નહિ, કોટવાળ, થાણદારતો પાદશાહ નથી. એતો પાદશાહના નોકરછે.

અસગરી—શું ત્યારે કોટવાળ હાકેમ નથી?

ફજીલત—હાકેમતો ખરો, પણ પાદશાહ સૌથી વડો હાકેમ હોયછે, અને સૌપર હોકમ ચલાવેછે.

અસગરી—આપણો પાદશાહ કોણછે?

ફજીલત—જ્યારથી બાહાદરશાહને અંગરેજ પકડીને કાળાં પાણીએ લઇ ગયો ત્યારથીતો કોઇ પાદશાહ નથી.

એ સાંભળીને સઘળી છોકરીઓ હસી પડી.

અસગરી—ફજીલત! તમે ઘણાં બેવકૂફછો, તમે પોતેજ કહ્યું કે જે સૌથી મોટો હાકેમ હોય, ને સરવે પર હકમ ચલાવે તે પાદશાહ હોય! અને આ પણ જાણોછો કે બાદરશાહને અંગરેજ પકડીને કાળાં પાણીએ લઇ ગયો, ત્યારે અંગરેજ પાદશાહ થયો, યા નહિ?

ફજીલત—હા થયો ખરો.

અસગરી—વારૂં ત્યારે બતાવો, અમણાં આપણો કોણ પાદશાહછે?

ફજીલત—અંગરેજ.

અસગરી—શું અંગરેજ કોઇ ચોકસ ધણીનું નામછે?

ફજીલત—નહિ—સેંકડો, હજારો અંગરેજછે.

અસગરી—શું બધાજ અંગરેજ પાદશાહછે?

ફજીલત—હાજતો.

એ સાંભળી વળી છોકરીઓ હશી પડી—અસગરીએ હોસનઆરાની તરફ અસારત કીધી કે તમે જવાબ દો.

હોસનઆરા—ઉસતાનીજી, આપણો પાદશાહ રાણી વિક્ટોરિઆછે.

અસગરી—તે મરદછે કે ઓરત?

હોસનઆરા—ઓરતછે.

અસગરી—તે કયાં રહેછે?

હોસનઆરા—લંડનમાં.

અસગરી—લંડન કયાંછે?

હોસનઆરા—અંગરેજોની વિલાયતમાં એક ઘણું મોટું શહેરછે.

અસગરી—તે કેટલું દૂર હશે?

હોસનઆરા—મેં એક ચોપડીમાં પાંચ હજાર કોસ લખેલું વાંચ્યુંછે.

અસગરી—કોસ કેટલો લાંબો હોયછે?

હોસનઆરા—ઉસતાનીજી-સુલતાન નેજામુદદિનને અહિંથી જ કોસ કહેછે.

એ સાંભળીને મેહમુદા હસી અને બોલી કે ૧૭૬૦ ગજનો એક કોસ હોયછે. અસગરીએ મેહમુદાને પૂછ્યું કે તે દહાડે હું જ્યારે કુતબ સાહેબ ગઇ હતી અને તમે પણ મારી સાથે હતાં. તમે પણ જોયું હતું કે થોડે થોડે દૂર

રસતા ઉપર પથ્થરો દાટેલા હતા અને પથ્થરો ઉપર લખેલું હતું, તે પથ્થર શાના હતા ?

મેહમુદા—હું અટકળથી એજ સમજી હતી; કે કોસની નિશાનીના પથ્થરોછે, પણ ગાડી એટલા જોરથી જતી હતી, કે પથ્થરો પર નજર ઠરતીતી નહિ, તેથી હું સારીપેઠે વાંચી શકી નહિ કે તે ઉપર શું લખેલું હતું.

અસગરી—તે કોસના પથ્થર નહિ હતા પણ માઇલોના પથ્થર હતા. અરધા કોસનો માઈલ થાએછે, અને દર માઇલે પથ્થર ડાટેલોછે, તેમાં એવું લખેલું હોયછે કે અહીંઆંથી દિલ્લી આટલા માઇલછે; ને કુતબ સાહેબ આટલા માઈલ.

એ પછી અસગરીએ વળી હોસનઆરાની તરફ મોઢું કરીને પૂછ્યું. હેં બેન લંડન કઈ તરફછે ?

હોસનઆરા—ઉત્તર તરફ.

અસગરી—તે મૂલક ગરમછે કે ઠંડો ?

હોસનઆરા—એતો હું નથી જાણતી.

મેહમુદા—ઘણું ઠંડુંછે. જેટલાં ઉત્તરે જઈએ તેટલી ગરમી કમછે, અને જેટલાં દક્ષિણ તરફ ચાલીએ તેમ ગરમી વધારે થતી જાએછે.

સફીહન—ભલાં ઉસતાનીજી, શું ઓરત પાદશાહછે !

અસગરી—એમાં અજબ થવા જેવું શું છે ?

સફીહન—અજબ થવા જોગ કેમ નહિ ? ઓરત જાત તે શું કરતી હશે ?

અસગરી—જેમ મરદ પાદશાહ કરેછે, તેમજ ઓરત પણ કરેછે. મૂલકનો બંદોબસ્ત ને રૈયતને પાળવું.

સફીહન—ઓરત તો શું કરતી હશે ! કરતાતો સૌ અંગરેજ હશે. નામને વાસતે ઓરતને પાદશાહ બનાવી રાખી હશે ?

અસગરી—એ સઘળા અંગરેજો રાણીના નોકરોછે. તે દરેકનું કામ જુદું જુદું, ને દરેકનો એખતીઆર જુદોછે. સરવે પોતપોતાના કામ ઉપર મજબૂત રહેછે. જ્યારે મરદ પાદશાહ થાએછે, ત્યારે પણ વજીર અમીરોજ સરવે કામ કર્યા કરેછે.

સફીહન—મારો જીવતો માનતો નથી, કે ઓરત જાત પાદશાહી કરી શકે !

અસગરી—ભોપાળની બેગમનું નામ તમે સાંભળયુંછે ?

સફીહન—કાંઈ સાંભળયુંછે, કાંઇ નહિ પણ, ખુદ મારો સસરો ભોપાળમાં નોકરછે.

અસગરી—બસ એજ રીતે સમજી લ્યો. ભોપાળ નાનોસરખો દેશછે અને રાણી વિક્ટોરિઆની પાસ મોટી પાદશાહતછે. જેવી રીતે ભોપાળની બેગમ પોતાના નાના દેસની બંદોબસતી કરેછે, તેમજ રાણી વિક્ટોરિઆ

પોતાની મોટી હકુમતની ગોઠવણ કરેછે. ભોપાળ નાનું રાજછે, નોકર ચાકર થોડાછે, ને તેઓ થોડાજ દરમાયો પામેછે. રાણી વિક્ટોરિઆનું રાજ ઘણું મોટું ને દબદબાવાળુંછે. ભારી કારખાનું ને મોટે પગારે લાખો નોકરો ચાકરીએછે.

સફીહન—એ ભલાં રાણીનો કોઈ વરછે કે?

અસગરી—હા, પણ મોતપર કોઈનું જોર નથી ચાલતું. ચાંદને પણ ખોદાએ ડાગ લગાડી દીધેલોછે. કેટલાએક વરસ થયાં રાણી વિધવા થયાંછે.

સફીહન—રાણીને ફરજંદછે?

અસગરી—હા, ખોદા રાખે, છોકરાં, પુતરાં, સરવે કાંઈછે.

સફીહન—ત્યારે રાણીજી આ મૂલકમાં કેમ નથી આવતાં?

અસગરી—ત્યાં પણ મોટો મૂલકછે. ત્યાંના કામોથી ફુરસત નહિ મળતી, પણ અમણાં રાણીજીનો દીકરો આવનારછે, તેની ભારે તૈયારીઓ થાએછે, એવું મેં અખબારમાં વાંચ્યુંછે.

સફીહન—વારું રાણીજી હજારો કોસ દૂર બેઠેલાં તેમને અહીંઆંની ખબર કેમ થતી હશે?

અસગરી—કેમ નહિ, જરાએ જરા ખબર થાએછે. ડાકથી અને વિજળીના તારથી રાત દહાડો ખબરો જાએછે ને આવેછે. હજારો ન્યુઝ પેપરો વિલાયત જાએછે.

સફીહન—વારું રાણીને કેમ કરી જોવાએ?

અસગરી—તે કેવી રીતે બતાવું? પણ તેની તસવીરથી અસલબતાં જોઈ શકાએછે.

સફીહન—ખેર તસવીરતો જોઇ લેતે.

અસગરી—બેન તમે પણ રમુજની વાતો કરોછો. શું તમે રૂપિઓ નથી જોયો?

સફીહન—કેમ નથી જોયો!

અસગરી—તે ઉપર જે ઓરતનો ચેહેરો પાડેલોછે તે રાણીની તસવીરછે. તેમજ વળી કાગજોપર ચોંટાડવાની ટીકીટો ઉપર પણ રાણીની તસવીરછે, અને એ ઉપરાંત મારી પાસ રાણીની એક મોટી અને નામીચી તસવીર પણ છે, જે મારા બાવાને કોઈ અંગરેજે આપી હતી, તે તેમણે મારી ઉપર મોકલાવેલીછે. મેહમુદા, મારી ઇસકોતરી ઉચકી લાવ.

ઇસકોતરીમાંથી અસગરીએ રાણીની તસવીર કાઢીને બતાવી અને સઘળી છોકરીઓએ ભારે ઉલટથી તે તસવીરને જોઇ.

સફીહન—શું મજાની તસવીરછે! જાણે ખરેખર રાણી ઉભાંજછે.

અસગરી—ખરેખર એ તસવીર આબેહુબ રાણીનીછે. રૂપિઆ ઉપર-

ના ચેહેરા સાથે એને મેળવીને જુઓ કેટલો ફેરછે. એ તસવીર હાથની ચીતારેલી નથી, પણ એક આરસી આવેછે તે ઉપર કાંઈ મસાલો લગાડીને સામે મૂકેછે એટલે પોતાની મેળે ખેંચીનેતેવી છાંયા પડેછે.

સફીહન—હોસનઆરાએ લંડનને પાંચ હજાર કોસ દૂર બતાવ્યું, તો અહીંઆંથી ત્યાં આવવા જવાને વર્ષો લાગતાં હશે ?

અસગરી—નહિ, દરિઆમાં ને દરિઆમાં એક મહિનામાં વગર હરકતે પહોંચાયછે.

સફીહન—ઓહો ! શું દરિઆમાં થઇને જવું પડેછે ? અંગરેજોનાં પણ કેવાં દિલછે ! તેઓને દરીઆથી બીક નથી લાગતી ? દરિયાનું નામ સાંભળતાંજ મારાં તો રૂએરૂઆં ઉભાં થાએછે !

અસગરી—દરિઆથી બીહીવાનું શું કારણછે ? કરારથી વાહાણ ઉપર બેસવું. ખાસુ મજાનું જાણે ચાલતું ઘર.

સફીહન—ઓહો ! ઉસતાનીજી, ડુબવાની કેવી ભારે ધાસ્તીછે. જુવો પરારને વરસની વાતછે કે નવાબ કુતબુદ્દિનખાનની સાથે મારી માસીસાસુ હજ કરવાને ગયાં હતાં. કોઈ એવે ચોઘડીએ ગયાં કે પાછાં ફરી શકયાંજ નહિ !

અસગરી—હા—એ સંજોગની વાતછે. વાહાણ કોઇ કદાચ ડુબી પણ જાએછે. પણ જો તેમ દરરોજ ડુબ્યા કરે તો દરિઆની મુસાફરીનું કોઈ નામ પણ નહિ લે. હવે તો દરિઆનો રસતો ખુશકીની સડકો કરતાં વધારે આબાદ થઇ ગયોછે. હજારો વાહાણો રાત દહાડો આવતાં જતાં રહેછે. અંગરેજ અને તેઓની બાનુ, બચ્ચાં, તેમજ કુલ્લે અંગરેજી સરસામાન એ સંધુ વાહાણોની મારફતે અહીંઆં આવેછે.

સફીહન—અંગરેજોની ઓરતોની શું વાત થાએ ? તેઓ તો કોઈ ઓરજ તરેહની સ્ત્રીઓછે. આપણથી તેઓની બરાબરી કયાંથી થાએ ! તેઓ તો બાહેર ફરેછે. મેં સાંભળયુંછે કે નાના નાના બચ્ચાંઓને વિલાયત મોકલી દેછે, ને તેમ કરતાં તેઓનું દિલ કુહુરતું નથી. નથી સમજાતું કે એ કેવી જાતની માઓછે ! કેવી રીતે તેઓનાં દિલને ધીરજ આવતી હશે ! એવી રીતે બાહેરની ફરનારી ને લોઢાં સરીખાં દિલની તેઓને દરિઆથી શું થાએ. તેઓને તો હવા પર ઉડવું પણ ભારી નથી.

અસગરી—બાહેર ફરનારી તમે જે કહ્યું તો એઓના દેશમાં પરદાની ચાલ નથી. બળવાના વખતમાં અમે એક ગામમાં નાસી ગયાં હતાં, ત્યાં પણ પરદાનો રેવાજ નહિ હતો. સૌની વહુ દીકરીઓ બાહેર નીકળતી હતીઓ. હુંતો ચાર મહિના ત્યાં રહી, તેમા બાહેરની ફરનારીઓમાં એવો શરમ ને મલાહજો જોયો કે ખોદા અમો સરવે પરદા વાળીઓને તેવું નસીબ આપે, અને બચ્ચાંઓને વિલાયત મોકલી દેવાથી તમે એમ કેમ સમજ્યાં કે તેમને

ફરજંદોની માયા નથી. અલબત એ લોકોની મોહોબત અકલની સાથેછે. અહીંઆંની માઓની પઠે બાહાવરી મોહોબત નથી, કે ફરજંદોને શીખવાથી રોકે ને હુનર હાંસલ કરવાંથી અટકાવી રાખે. ઇહાં નામતો મોહોબત પણ બારીકીથી જોઇએતો બચ્ચાંના હકમાં કાંટા રોપેછે, બચ્ચાંને એઢપથી ઉછેરેછે ને મોહબતનું નામ બદનામ કરેછે.

એટલી વાતચિત્ત થયા પછે સરવે કોઇ ચૂપ થઇ ગયાં, અને ફજીલતે પોતાની વારતા પાછી શરૂ કીધી.

ફજીલત—અને તે પાદશાહને પેટે કોઇ છોકરો નહિ હતો, એકલી એકજ છોકરી હતી. મારી પછી એજ છોકરી ગાદીની વારસ થશે એવું સમજીને પાદશાહે તે છોકરીને સારીપઠે વાંચવા લખવા શીખાવી, અને રાજપાટનો કાનુન કાએદો સરવે તેને અછી રીતે પાઠ કરાવ્યો, તથા પોતાના જીવતાં-જીવત તેને દેશનો કારોબાર સોંપી દીધો.

ફજીલતે એટલી વાત ચલાવી કે અસગરી બાનુએ કહ્યું, બાઇ તમેતો જપ જપ કાહાણી બોલી જાઓછો, ને મારા દિલમાં હજારો સવાલો ભરેલાછે, પણ શું કરૂં દિવસતો ભરાવા આવ્યોછે, ને મને આલીયાને ઘર જવું જરૂરછે, સાંજની વખતે કોઈને ઘેર ભેટવા જવું પણ સારૂ નથી, માટે હુંતો હવે રહી શકતી નથી, તમે છોકરીઓ પોતપોતામાં બોલો અને સાંભળો. પછે સફીહનને કહ્યું, લ્યો બેન અલ્લા બેલી હુંતો જાઉંછું. તમારી મરજી હોએતો તમે બેસીને સાંભળો, નહિતો કાલે વળી આવજો. અહીં-આંતો રોજ એમજ થયા કરેછે. ટૂંકામાં, અસગરી બાનુતો આલીયાને ઘેર ગયાં અને સફીહનતો એવી પ્રસન થઈ કે પોહોર રાત સુધી છોકરીઓમાં બેસી રહી. અસગરી ગયા પછે મેહમુદા અને હોસનઆરાએ કાહાણીઓમાં ઘણી મજેહ મજેહની વાતો કાઢી.

આ બયાનથી અસગરીની નિશાળની ગોઠવણ અને તેની તાલીમ તથા સીખવવાની રીતિ સારીપઠે સમજાએછે. અસગરી વગર શકે હોસનઆરાને ઘણી ચાહાતી હતી, અને તેથી વધારે પોતાની નણંદ મેહમુદાને ચાહાતી. હોસનઆરાને એવીતો ખુબીથી શીખવી, કે બે વરસમા ફારસી વાંચવા લાગી, અને ઉરદુમાં કાગજ પત્ર લખી શકતી હતી. હવે પેલો નઠારો મીજાજ હોસન આરામાં બાકી રહ્યોતો નહિ, તેમજ ચવીતરાપણું નીકળી જઇ ઘણી ગરીબ, શીએલી, પઢેલી, હુનરમંદ, પ્યારી દીકરી બની ગઇ. તેમજ એની બેન જમાલઆરાનું વરસોનું ઉજાડ પડેલું ઘર અસગરીની દોલતથી ઓદાએ પાછું આબાદ કીધું; જેનો તમામ કીસ્સો બીજી ચોપડીમાં લખ્યામાં આવશે. મતલબ એકે આથી કરી હકીમજીનું તમામ ઘર, નાનાં મોટાં સરવે અસ-ગરીના પગ ધોઈ ધોઇને પીતાં હતાં. સુલતાના બેગમે લાખો તદબીર કીધી

કે અસગરી કાંઇ લે, પણ આ ઓદાની બંદીએ કાંઇજ નહિ લીધું. જ્યારે હોસુનઆરાના લગન થવા લાગ્યાં, ત્યારે મોટા હકીમ સાહેબે મોલવી મોહોમદ કાજેલનો વગ લગાડીને, અસગરીને હજાર રૂપિઆનાં જડાવદાર કડાં આપ્યાં અને કહ્યું, "સાંભળો તમે મારી પુત્રી અને દીકરીઓની બરાબરછો, હું તમોને ઉસતાનીગીરી તરીકે નથી આપતો, બલકે પોતાનું ખરચું સમજીને આપુંછું." આએ તરફથી મોલવી સાહેબે સમજાવી ત્યારે અસગરીએ કડાં લીધાં.

મોહોમદ કામેલનો અહેવાલ.

આ તરફતો અસગરી પોતાની નિસાળમાં ગૂથેલી હતી, પણ બીજી તરફ મોહોમદ કામેલ બેરોજગારીથી ઘભરાતો હતો. એક દહાડે અસગરીને કહેવા લાગ્યો કે હવે મારો જીવ ઘણો ઘભરાયછે. અગર તમારી સલાહ હોયતો, હું તેહસીલદાર સાહેબ પાસે પાહાડપર જાઉં અને તેઓની મારફતથી ચાકરીની તલાસ કરૂં. અસગરીએ વિચાર કરીને કહ્યું, ચાકરી કરવી તો ઘણી જરૂરછે કેમકે તમે જુઓછો કે ઘરમાં કેવી તંગી ચાલેછે. સસરાબાવા અવે જઇફ થયાછે. વાજબી તો એ છે કે તેઓ ઘરમાં બેસે, અને તમે કમાઇને તેઓની ચાકરી કરો. વળી મેહમુદા મોટી થતી જાએછે, હું તેમને અદરાવાની ફિકરમાં છું, અને એવો વિચારછે કે કોઇ ઘણે સારે ઠેકાણે તે પરણે, તેની હું તદબીર કરૂંછું, ઓદા કરેચ તો આએજ વરસમાં એનું ઠરી જશે, પણ તેને વાસતે ઘણો સરસામાન જોઇશે, અને અમણાં સુધી કોઇ પણ જાતની કસી ચીજ તૈયાર નથી. એકતો જેઠભાઇ જુદાછે, તે છતાં વળી તેઓ એવી નાની ચાકરીમાં પોતાનો ગુજારો કરી નથી શકતા, તો બીજાને કયાંથી આપી શકે, માટે તમે નોકરી કરો ત્યાં તલક કોઇ બીજી તદબીર નથી, પણ પાહાડ પર જવાની તો મારી સલાહ નથી. મારા બાવા તો તમારે વાસતે કોશિશ કરશે અને બનવા જોગછે કે જલદી તમોને સારી નોકરી પણ મળી જશે, પણ કોઇની મદદ પકડીને નોકરી કરવી ઠીક નથી. ભલા મારતી ચાકરી નાની હોએ પણ પોતાની બાજુની કઉઅતથી મેળવેલી હોએ. મારા બાવા કાંઇ પારકા નથી. સગાઇમાં પણ તમારા કરતાં તેઓનો હાથ ઉંચોછે. તેઓથી મદદ લેવી તો શું પણ માગવાની પણ એબ નથી. તોપણ ઓદા કોઇનો હેશાનમંદ નહિ કરે. એથી સદા આંખ નીચી રહેછે. તેઓ મનમાં નહિ લાવે તોપણ કબીલામાં ઓદા રાખે સો આદમીછે. તેઓ મોંપર તો નહિ બોલે પણ પીઠ પાછળ જરૂર કહેશે કે જુઓ સસરાની મદદથી ચાકરી રહ્યા. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, ત્યારે શું કરૂં, લાહોર જાઉં? અસગરીએ કહ્યું, લાહોરમાં શું છે.

સરદારની શરકાર પોતેજ પરૂપરૂ થઈ રહીછે. સસરાબાવાનેબી કોણ જાણે કેવી રીતે અગાઉની કદર બુજીને પચાશ રૂપિઆ આપેછે, તો નવા આદમીની ગુંજાશ એ શરકારમાં કયાંથી? મોહોમદ કામેલે કહ્યું, બીજી ઘણી સરકારોછે. અસગરીએ કહ્યું, જ્યારથી અંગરેજી થઇ ત્યારથી સઘળા સરદારો એવી રીતે ખરાબ થએલાછે. માત્ર આગલાં નામને સરવે નિભાવેછે, ને તેટલા ખાતર દસ પાંચ જણાઓ તેઓને ત્યાં વળગી રહેલાછે, તે પણ શું ખાક, વરસો સુધી પગાર નથી મળતો. મોહોમદ કામેલે પૂછયું ત્યારે શું એલાજ?—અસગરીએ કહ્યું, અંગરેજી નોકરી સોધો. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, અંગરેજી નોકરીતો સીફારસ અને કોસેસ સિવાએ નથી મળતી, હજારો આદમી મારા કરતાં સરસ ભટકતા ફરેછે, તેઓને કોઈ પૂછતું નથી. અસગરી બોલી, હા એ ખરૂંછે, પણ જો આદમી કોઇ વાતનો ઇરાદો કરેતો તેને ખોદાપર તવકુલ કરીને નાઉમેદીનો વિચાર મનમાં નહિ લાવવો. જોકે હજારોજન નોકરી સોધવામાં રજડતા ફરેછે, પણ જેઓ નોકરી પામેલાછે તે પણ તમારા સરખાજ આદમીછે. સો વાતની એક વાતતો એછે કે નોકરી તકદીરથી મળેછે. મોટા લાએકો જોતાજ રહી જાએછે, અને અગર ખોદાને આપવી મંજૂર હોએછેતો, નહિ વસીલો જોઇતો કે નહિ લાએકી, છાપરૂં ફાડીને આપેછે, ઘરમાંથી બોલાવીને નોકરી રાખેછે.

મોહોમદ કામેલ—ત્યારે પૂછુંછું કે ઘરમાં બેસી રહું?

અસગરી—મારી મતલબ હરગેજ એવી નથી. જયાંસુધી પોતાથી બની શકે ત્યાં તલક જરૂર કોશેશ કરવી જોઇએ.

મોહોમદ કામેલ—મુશકેલતો એજછે કે શું કોશેશ કરૂં?

અસગરી—જે લોકો નોકરીનો ધંધો કરેછે તેઓ સાથ મુલાકાતનો વહેવાર પાડો, તેઓ સાથ દોસતી માંડો, તેઓની મારફતથી તમોને નોકરીની ખબર મળતી રહેશે, અને તેઓનાજ વસીલાથી તમે કોઈહાકેમ સુધી પહોંચી જશો.

મોહોમદ કામેલે એમજ કીધું, કે નોકરીવાળાઓ સાથ મુલાકાત કરવા માંડી. તે અહીં તલક કે શિરશતેદાર, તેહસીલદાર એવા લોકોમાં પણ આવવા જવા લાગ્યો. રોજના આવવા જવાથી સૌને જણાયું કે, એ નોકરી સોધેછે, તે અહીં તલક કે બંદેઅલીબેગ જેઓ કચેરીમાં નોટીસ લખનાર હતા તેઓએ મોહોમદ કામેલને કહ્યું, કે મીયાં નોકરી સોધતા હોતો મારી સાથ કચેરીમાં આવ્યા કરો, ને ઉમેદવાર રહો, ને સરેશતાના કામમાં માહીતી મેલવો, હાકમોને સુરત દેખાડો, એમ કરતાં કોઇને કોઇવાર ટીકો લાગી જશે. આથી મોહોમદ કામેલ કચેરીમાં જવા લાગ્યો અને બંદેઅલીબેગના હાથ નીચે કામ કરવા લાગ્યો, તે અહીંસુધી કે હાકેમના હાથની સહીયો કરાવી લાવતો, આથી અમલદારો એને પીછાણવા લાગ્યા. એ દરમીઆન નાના

નાના ઓધેદારોની બે ચાર બદલી પણ મોહોમદ કામેલને મળી ગઈ. કોઈ ઓધેદારને રજાની જરૂર પડી તો અરધા પગારપર મોહમદ કામેલને બદલી મૂકી જાતો હતો. એવી રીતે સંજોગથી એક દસ રૂપિઆના પગારવાળો રોજમેળ લખનાર ત્રણ મહિનાની રજા ઉપર ગયો હતો. ત્રણ મહિના પછી તેને રાજીનામું મોકલી દીધું, અને મોલવી મોહોમદ કામેલ સાહેબ તેની જગોએ મુકરર થઈ ગયા. કોઈ કોઈવાર અસગરી સાથ નોકરીની વાત નીકળતીતો મોહોમદ કામેલ ધીક્કારથી કહેતો કે "શું વગર જીવની નોકરીછે. સારો દહાડો દળવું ને માત્ર દસ રૂપિઆ! નથી ઉપરની કાંઈ પેદાશ કે નથી આવતા વખતે વધવાની ઉમેદ; હું તો એ છોડી દેઇશ." અસગરી હમેશાં એવા તેના બબાલોપર ઠપકો દેતી કે તમે ઘણાજ નાશોકર છો. પેલો દહાડો ભૂલી ગયા કે ઉમેદવારીનું પણ ઠેકાણું નહિ હતું? અમણાં સરકારમાં ઠરીઠામ છો ત્યારે તેની કદર નથી કરતા. ઘરમાંને ઘરમાં દસ રૂપિઆ શું થોડાછે! તમારા વડા ભાઇને જુઓ કે કેટલાં વર્ષો સુધી વેપારીને ત્યાં દસ રૂપિઆની નોકરી કિઆ કીધી. વળી જ્યારે તમે નોકરીથી એમ બેદિલ છો તો તમારાથી કામ પણ શું ધૂળ થતું હોશે! છેવટે નોકરી ખોઈ બેસશો, વળી એમજ થોડામાંથી ઘણું પણ થાએછે. મારા બાવા પેહેલાં આઠ રૂપિઆને પગારે નકલ કરનાર હતા, અમણાં ખોદાના ફજલથી તેહસીલદારછે, અને ખોદા ચાહાસે તો હજુ પણ વધશે. ઉપરની પેદાએશમાં કદી ભૂલીને પણ નજર નહિ કરવી. હરામના માલમાં હરગેજ બરકત નથી હોતી. જ્યારે તકદીર કરતાં વધારે મળી નથી શકતું, ત્યારે આદમીએ નઇઅતને ડામાડોલ શું કરવા કરવી. અગર એથી વધારે મળવાનું હશે તો ખોદા હલાલની રીતે પણ પહોંચાડશે.

ટૂંકામાં, અસગરી હમેશાં મોહોમદ કામેલને સમજાવ્યા કરતી હતી. એવું બન્યું કે જે અમલદાર પાસે મોહોમદ કામેલ નોકર હતો તેની બદલી સીયાલકોટમાં થઈ. એ અમલદાર મોહોમદ કામેલ પર ઘણી મેહેરબાની કરતો હતો. દિવસના કચેરીમાં એ વાત જણાઇ તેથી સાંજનાં મોહોમદ કામેલ ઘરમાં આવ્યો તો ઘણોજ ઉદાસ થએલો હતો. અસગરીએ પૂછ્યું, ખેરીયતતોછે, આજે ઉદાસ કેમ છો? મોહોમદ કામેલે કહ્યું, શું કહું, જેમસ સાહેબની બદલી સીયાલકોટ થઇ, તેજ મારો એક મેહેરબાન હતો. હવે કચેરીમાં રહેવામાં સવાદ નથી. અસગરીએ ઘણો વાર સુધી ખામોશી કીધી, પછી બોલી, ખરૂંછે કે જેમસ સાહેબનું બદલાવવું અફસોસ જેવુંછે, પણ તે એટલું નથી કે જેટલું તમો દેખાડોછો. બીજો તેમની જગાએ આવશે તેના દિલમાં પણ ખોદા રેહેમ મૂકશે. આદમીએ આદમી પર ભરૂસો નહિ રાખવો જોઇએ. પછી અસગરીએ પૂછ્યું, જેમસ સાહેબ કયારે જનારછે.

મોહોમદ કામેલે કહ્યું, કાલે સાંજનાં ડાકની ગાડીમાં સવાર થશે. અમગરીએ પૂછ્યું, તમે તેઓને બંગલે નહિ ગયા? મોહોમદ કામેલે જવાબ દીધો, હવે શું જવું. અમગરીએ કહ્યું, વાહ મળવાનો વખત તો એજછે. કાંઇ નહિ થશે તો એક ચાકી કે સરટીફીકેટ તમોને આપી જશે. મોહોમદ કામેલ બોલ્યો, ઠીક ત્યારે સવારના જઇશ. પછે ઘણે સફાળેથી મોહોમદ કામેલ કપડાં પેહેરીને જેમસ સાહેબને બંગલે ગયો. જેમસ સાહેબે કહ્યું, મોહોમદ કામેલ, હું હવે સીયાલકોટ જાઉંછું, અને હું તમારાથી ઘણો રાજી હતો, હવે જો તમોને ગમેતો મારી સાથ સીયાલકોટ ચાલો, ત્યાં હું તમોને નોકરી આપીશ અથવા પોતાની પાસેથી પંદર રૂપિઆ આપીશ. મોહોમદ કામેલે વિચારીને કહ્યું કે એનો જવાબ હું તમો સાહેબને એક પોહોરમાં હાજર થઇને દેઇશ, મારી માને પૂછી જોઉં.

મોહોમદ કામેલ ઝડપમાં ઘર આવ્યો ને કહ્યું કે, જેમસ સાહેબ મને પોતાની સાથ લઇ જાએછે. એ સાંભળતાંજ મોહોમદ કામેલની માએ ઘભરાટ કરી મૂકયો. અમગરી પણ ડઘાઇ ગઇ. છેવટે મોહોમદ કામેલે પૂછ્યું, સાહેબો કહોની, કે હું જઇને શું જવાબ દેઉં? મોહોમદ કામેલના મા બોલ્યાં, કે વળી જવાબ શાંનો દેવો, શું તે તમારે માટે બેસી રહેવાનોછે, ઇઆ તમારે વાસતે સિપાઇ મોકલવાનોછે! મોહોમદ કામેલે કહ્યું, નહિજી હું તેને વાએદો દઇ આવ્યોછું, તે પોતાના જીવમાં કહેશે કે હિંદુસ્થાની લોકો કેવા પોતાની મતલબના હોયછે કે જતી વખતે મને જૂઠું કહી ગયો. મોહોમદ કામેલની મા બોલી, સારૂ જઇને કહી આવો કે સાહેબ મારાથી જવાને નથી બનતું. મોહોમદ કામેલે અમગરીને પૂછ્યું, કેમજી તમારી શું સલાહ છે? અમગરીએ કહ્યું, સલાહ જુદી થાએછે અને દિલની ખાહેશ જુદી થાએ છે. દિલની ખાહેશતો એકે તમે અહીંઆં રહો. ઘરનો બંદોબસત ફકત તમારા દમથીછે, ને વળી ઘરમાં કોઇ મરદ પણતો જોઇએ, હવે સલાહ પૂછોતો જવું બેહતરછે. જયારે એક હાકેમ પોતેજ વગર કહેવે તમોને સાથે લઇ જાએછે, તો ખચીત પોતાને ઠેકાણે પહોંચીને તમારી સાથ ઘણાં સલુક કરશે. મોહોમદ કામેલ બોલ્યો, પાંચ રૂપિઆ વધારેને વાસતે શું બસો ત્રણસો કોશની સફર? મારૂંતો દિલ જવા નથી ચાહાતું, પેલી કહેવતછે કે "ઘરકી આધી ન બાહેરકી સારી" અમગરીએ કહ્યું, એમ કરવામાં તમે મુખતીઆર છો, પણ તકદીરથી આવું ટાંકણું મળયુ છે તે ફરીથી હાથ નથી આવવાનું, અને વળી સફર કોણ નથી કરતું? મારા અને તમારા બાવા તરફ જુઓ તેઓએ સારી ઉમર સફરમાં ગુજારી, અને અવે પેનસન લેશે. અવે જોશો કે તેઓના પાંચ પાંચ કરતાં કેટલા થયાછે! અગરજો નહિ જાઓ ત્યારેતો હાલની દસ રૂપિઆની ચાકરીથી બેદિલ ના થાઓ. મોહોમદ કામેલે કહ્યું,

અહીંઆંની નોકરીનું રાજીનામું આપીને જાઉં, ને અગર ત્યાં કાંઈ બંધ નહિ બેઠું તો ત્યાંથી પણ જાઉં ને અહીંથી પણ જાઉં ? અસગરીએ કહ્યું, પેહેલાંતો ત્યાં કાંઈ બંધ નહિ બેસે એવું વિચારવું એજ અકલથી ઉલટુંછે. જેમસ સાહેબ આવો મોટો હાકેમ જ્યારે તમોને કામ આપવા ચાહે, ને તે બંધ નહિ બેસે એ મારી સમજમાંતો નથી આવતું, અને વળી રાજીનામું શા માટે આપવું, મહિના બે મહિનાની રજા લો. મોહોમદ કામેલે જવાબ દીધો, હા ! રજા કબૂલ થઇને પડી રેહેલીછે ! અસગરીએ કહ્યું, કબૂલ થવાને શું છે. એજ જેમસ સાહેબને કહો તે ચીઠી લખી આપશે. પછી અસગરીએ જોર જબરદસ્તી કરીને મોહોમદ કામેલને જવા ઉપર રાજી કીધો, અને પોતાની પાસેથી ૫૦) રૂપિઆ રોકડા કાઢી આપ્યા, તથા છ જોડ નવાં કપડાં બનાવી આપ્યાં. દેયાનતના છોકરા રફીકને તેની સાથે કરી આપ્યો. એવી રીતે માલવી મોહોમદ કામેલ સીઆલકોટ રવાના થયા.

આ તરફથી અસગરીએ પોતાના સસરા માલવી માહમદ ફાજેલ સાહેબને એ તમામ વાત કાગળમાં લખી, અને એમ પણ લખ્યું કે જેમસ સાહેબ સીઆલકોટ જતાં જરૂર લાહોર થઇને જશે. અગરજો એમ બની શકેકે આપ ત્યાં તેઓની મુલાકાત કરીને તેમની કાંઇ સીફારશ સરદારની મારફતથી કરાવશો તો ઘણો ફાયદો થશે. આ ઉપરથી માલવી સાહેબે જેમસ સાહેબની પૂછપરછ કીધી. વળી સરદારના કેટલાંએક ગામડાં સીઆલકોટ પરગણામાં પણ હતાં, તેથી માલવી સાહેબે સરદારની તરફથી, જેમસ સાહેબની પરોણાગત કીધી અને સરદારના બાગમાં ઉતારો આપ્યો. જમ્યા પછે સાહેબ અને સરદાર બેસીને વાતો કરતા હતા, તેમાં માલવી સાહેબે જેમસ સાહેબને કહ્યું, "દિલ્લીની રૈયતને આપની જુદાઇથી ઘણું લાગ્યુંછે. અગરચે આપ ફકત બે વરસ દિલ્લીમાં હાકેમ રહ્યા, મગર આપના ઇનસાફ અને આપની શરફાપરવરીથી ત્યાંના લોક ઘણા ખુશી હતા. એક શેવકજાદો પણ આપની ખીદમતમાં હાજર હતો, તેના લખવાથી સરવે અહેવાલ જણાતો હતો." સાહેબે પૂછયું, શું કોઈ તમારો છોકરો મારી કચેરીમાં હતો ? માલવી સાહેબે કહ્યું, "હા મોહોમદ કામેલ." સાહેબ બોલ્યા, તેતો હાલ મારી સાથે આવેછે, તે તમારો છોકરોછે ? માલવી સાહેબે કહ્યું, આપનો ગોલામછે. એ વાતચિત્તમાં સરદારે સાહેબને કહ્યું કે, આ માલવી સાહેબ ઘણા પુરાંના વખતથી અમારી હકુમતની ખીદમતમાંછે, અને મને હરેક રીતે એઓનું કામકાજ પસંદછે, લેકીન આપતો જાણોછો, કે અમણાં ગુંજાશ નથી, વાસતે અગર આપ એઓના દીકરાની પરવરસી ફરમાવશો તો હું આપનો હેસાનમંદ થઇશ. જેમસ સાહેબ પેહેલાંથીજ મોહોમદ કામેલ ઉપર મેહેરબાનતો હતાજ, તેમાં આ સાંટક

સર વાત થઈ ગઇ તેથી જેમસ સાહેબનું ઉંચું મત થઇ ગયું. એકતો થોડી ઉમરનો નવજવાન, બીજુંતો સારા ખાનદાનનો, ત્રીજું સરદારની શીફારશ, ચોથું ખુદ સાહેબનો સાથીર્યો, પાંચમું લાએક, એટલાનો ફાયદો મોહોમદ કામેલને મળી ગયો.

સાહેબે પેહેલે દિને કચેરી ભરતાંજ મોહોમદ કામેલને પચાસ રૂપિઆનો નાએબ સરેશતેદાર કીધો, અને મોલવી મોહોમદ ફાજેલ સાહેબને કાગજ લખ્યો, કે અમણાં મેં તમારા દીકરાને પચાસની નોકરી આપીછે, અને વળી જલદીથી તેને વધારીશ, તમોએ સરદારની ખીદમતમો એ જાહેર કરવું. મોલવી સાહેબે ઘટતી રીતે સાહેબના શોકર અદા કીધા. આ મોહોમદ કામેલ કે જે એકવાર ઉમેદવારીનો મોહતાજ હતો, અને નાના નાના ઓવેદારોની બદલીએ રહેતો હતો, તથા ફકત દસ રૂપિઆનો રોજમેળ લખવાપર હતો, અને પંદરના વાએદા પર અસગરીની હુજતથી જેમસ સાહેબની સાથે સીયાલકોટ આવ્યો હતો, તે હવે એકદમ પચાસનો ઓવેદાર થઇ ગયો. મોહોમદ કામેલની મા જો કે તેને જતી વખતે ઘણી નાખુશ થઇ હતી, પણ અમણાં પચાસનું નામ સાંભળીને તેની ચ્રુપ ઉઘડી. અવેતો ઘરમા ચોગણી બરકત થઇ ગઈ. એકતો અસગરીનો કારોબાર, અને વીસની જગાએ હવે સાઠ રૂપિઆનો મહિનો ઘરમાં આવવા લાગ્યો તો શું પૂછવું. આખરે મોહોમદ કામેલ એકજ વરસમાં શિરસતેદાર થઈ ગયો, પણ શિરસતેદાર થયા તલક સૌ ઠીકાઠીક ચાલ્યું હતું. ખરચ પણ બરાબર આવતો હતો. કાગજ પતર પણ એક પછી એક ચાલ્યાં આવતાં હતાં. પણ તે જવાન આદમી હતો, છેવટે આપમુખતીઆર થઇ રહ્યો. નઠારી સોહોબત મળી, તેથી બેહેકતો ચાલ્યો. કાગજ પતરો કંમતી થવા લાગ્યાં. અસગરીતો ઘણી અકલમંદ હતીજ, તે સમજી ગઇ કે ઘોલાં ઉપર કંઇ કાળુંછે. ઘણા દહાડા સુધી અસગરી ચીંતામાં રહી કે અવે શું તદબીર કરૂં. આખરે એ સિવાએ બીજું કાંઈ સમજમાં નહિ આવ્યું કે પોતે સીયાલકોટ જવું જોઈએ.

અસગરીનું સીયાલકોટ જવું.

જો કે અસગરીએ સીયાલકોટ જાવાનો એરાદો નક્કી કીધો હતો, તોપણ તમાશાખાનમને સલાહને વાસતે તેડાવી, અને સરવે અહેવાલ તેને કહ્યો. તમાશાખાનમ બોલી, બેન તમે કાંઇ દેવાના થયાંછો, શેહેર છોડીને ક્યાં સીયાલકોટ ધકેલા ખાશો. અસગરીએ કહ્યું, મને શેહેર સાથેજ શું મતલબ

છે, હુંતો જેની સાથ જોડાએલા છેઉં તેજ મારૂં શેહેરછે. તમાશાખાનમ બોલી, એંહેં ! કબીલામાં શું કહેવાશે? આપણા કબીલામાંથી આજસુધી કોઇ બાહેર ગયું નથી. અસગરીએ કહ્યું, એમાં નરશ લાગવાનું શુંછે, ઘણુંતો એટલુંજ કહેશે કની, કે મીયાંની પાસે ચાલી ગઇ, તો તેમાં નરશ શું કીધું, અને વળી કબીલાની રસમ જો પૂછોતો આગલા દહાડાઓમાં નહિ દાક હતો, કે નહિ રેલવે, કે નહિ આબાદ રસતા હતા. તેવી વેળાએ ઓરતોએ મુશાફરી કરવી ઘણી મુશકેલ હતી, ને એજ સબબથી લોકો જતાં નહિ હતાં. હવે તે મુશકેલી કાંઈ રહી નથી. જો આજે ડાકની ગાડીમાં બેઠાં ને ખોદા ખેર કરે તો પરમ દિને સીયાલકોટમાં પહોંચી ચૂકયાં; ગોયા મીરથ ગયાં ! તમાશાખાનમે પૂછયું, શું બોલાવાનું કાગજ આવ્યુંછે? અસગરીએ કહ્યું, કાગજ તો નથી આવ્યું. તમાશાખાનમ બોલી, વગર બોલાવવે જવું તો મુનાસેબ નથી. અસગરીએ કહ્યું, તમે મુનાસેબ નામુનાસેબ જુઓછો, અને હું કહું છું કે અગર હું નહિજ જઇશ તો ઉમર સુધી ઘર ભાગી જવાનું. તમાશાખાનમ બોલી, ઓ બેહન એમ કેમ તમે તૂટી પડોછો, તમોને તેની શું પરવાછે. ખોદા તમારી નિશાળને સલામત રાખે, તમે દસને રોટી ખવાડયા કરો તેવાં છો. અસગરીએ કહ્યું, વાહ ! તમારી પણ શું શમજછે ! એ નિશાળતો મેં પોતાનો જીવ બેહલાવા સારૂ બેસાડીછે, કાંઇ એમાંથી મારે કમાઈ કરવી નથી. ખોદા જાણે તમોને એકીન આવે યા નહિ આવે. આજ સુધી મેં નિશાળની પૂંજીમાંથી એક પૈસો પણ પોતાની ઉપર ખરચ નથી કીધો. ફકત પચાસ રૂપિઆ રોકડા અને કપડાંને વાસતે વીશ રૂપિઆ, તમારા બનેવી ભાઇને સીયાલકોટ જતી વેળા આપવા જરૂર હતા તે, પણ કરજ દાખલ લીધાછે, અને બાકી તો કોરીએ કોરીનો હિસાબ લખેલો મોજુદછે તે જુઓ. ઓરતોની કમાઇ પણ વળી કાંઇ કમાઈમાંછે ! અગર ઓરતોની કમાઇમાંથી ઘર વસાતુ હોયતો મરદ શું કરવા જોઇએ. મારૂં ઘર અખંડ રેહેતું હોએતો હું એવી એવી દસ નિશાળોને ઉજાડ થવાની પરવા નથી કરતી. તમાશાખાનમે કહ્યું, આવા ભર્યા વરસાદમાં કયાં જશો. થંડી આવવા દો, તે વખતે ખોલ્લી મોસમમાં જોઇ લેજો. અસગરીએ કહ્યું, ઓહો ! ઢીલ કરવી તો મોહોકાણ જેવુંછે. અમણાં જે કામ સમજાવ્યાથી થશે તે પાછળથી મોટી લડાઇથી પણ થવાનું નથી. તમાશાખાનમે કહ્યું, અરે ! બેન ઘર મૂકતાં તમારો જીવ મુહુજાતો નથી. અસગરી બોલી, કેમ નહિ મુહુજાએ. હું શું આદમી નથી? પણ આખી ઉમરના જલાપા થાને એ થોડા વખતનું મુહુજાવવું બેહતર. તમાશાખાનમે કહ્યું, તમે તમારી સાસુની પણ રજા લીધી? અસગરીએ કહ્યું, વાહ તેઓ રજા કેમ આપશે? તોપણ મારાં સાસુ બિચારાં સમજુ માણસછે. હું સમજાવીસ તો ખાતરીછે કે અટકાવશે નહિ.

ટૂંકામાં—અસગરીએ પોતાનો એરાદો અને તેના કારણ પોતાની સાસુને એક દહાડો જણાવ્યાં. વાત અગતની હતી તેમાં કોણ તકરાર કરી શકતું, તેથી અસગરીનું જવું નક્કી થયું. એક દહાડો જઇને અસગરી સરવે અહેવાલ પોતાની માને પણ કહી આવી, તથા રજા લઇ આવી. નિશાળને વાસતે છોકરીઓને સમજાવી કે, મેહમુદા તમો સરવેને શીખવવાને બસછે. હું ફક્ત બે મહિનાની મુદતે જાઉંછું, માટે સરવે છોકરીઓએ હમેશની પેઠે આવ્યા કરવું. જવાની રજા લેવાને બાહાને પોતાની વડી બેન પાસે ગઈ. મોહમદ આકેલે પૂછ્યું, કેમ બાઈ ખબરદાર વહુ, તમે જાઓછોતો નિશાળનું શું કરી જાઓછો ? અસગરીએ કહ્યું, નિશાળ અને ઘેર સરવે તમારે હવાલે કરીને જાઉંછું. મોહમદ આકેલ બોલ્યો, વાહ ! કેવી મજાની વાત ! નથી મને ઘેર સાથે તાલૂકો, કે નથી નિશાળ સાથે સબંધ, ત્યારે હું શું કરી શકવાનો ? અસગરીએ કહ્યું,સબંધ રાખવો યા નહિ રાખવો એ સરવે તમારા અખતીઆરમાંછે. મોહમદ આકેલે કહ્યું, ખબરદાર વહુ ! એ વાત તમારાં મોઢામાંથી સોભતી નથી. વારૂં મારો શું અખતીઆરછે ? ઘેર તમારી બેને છોડાવ્યું, અને નિશાળતો છોકરીઓનીછે. છોકરાઓની હતેતો હું ખુશીથી સરવેને શીખવ્યો જતે. અસગરીએ કહ્યું, હવે તમો તથા મારા બેન બંનેવો જણ ઘેર આવીને રહો, સાસુમા એકલાછે. મોહમદ આકેલ બોલ્યો; તમારી બેનને સમજાવો. અસગરીએ કહ્યું, સમજાવાની શું જરૂરછે. બેનતો પોતે જાણેછે અને સમજેછે. અહીંઆં એકલાં તમોને શોસવું પડેછે. નથી કોઇ બચ્ચાંને સંભાળનારૂં, કે નથી ઘરમાં કોઇ જોનારૂં, દુઃખ સુખ આદમીની સાથેછે. વાસતે વગર કારણે જુદું રહેવું મુનાસેબ નથી. આગલી વાતો હવે ગઈ ગુજરી થઇ ગઈ. પોતપોતામાં અણબનાવ કેવો ને જઘડો કેવો ? અકબરી તો જુદુ ઘર કરવાની મજાહ સારીપેઠે ચાખી ચૂકી હતી અને બહાનું સોધતી હતી કે પાછું સાથે રહેવાનું કોઇ કહે, તેથી તેતો તરત રાજી થઈ ગઇ. પછી અસગરી બંનેવોને પોતાની સાથે લઇને આવી. મોહોમદ કામેલની માને અસગરીના જવાની ખબરી બેચેની હતી. હવે તેને પણ ધીરજ આવી, કે એર એક વહુ જાએછે તો બીજી મોજુદછે. મેહમુદાને અનબતાં ઘણી ફિકર હતી કે હવે શું થશે. પણ અસગરીએ એક તરફ મેહમુદાની ખાતરી કરી સમજાવી, કે હવે આગલી વાત નથી, અને બીજી તરફ પોતાની બેનને સમજાવી કે મેહમુદા હવે મોટી થએલીછે તેને કાંઇ કડણ વાત કહેવી નહિ. નિશાળને માટે મોહોમદ આકેલને એટલું કહ્યું કે, ભણાવવું પઢાવવું સરવે મેહમુદા કર્યા કરશે. તમે માત્ર ઉપરથી ચોકસી રાખ્યા કરજો, અને નિશાળના ફંડનો હિસાબ કેતાબ મેહમુદાને લખી આપ્યા કરજો.

હવે અસગરી રજા લઇ ડાકમાં સ્વાર થઇ પાધરી સીયાલકોટ પહોંચી.

અહીંઆં મોહોમદ કામેલ અસગરીના ઉચાઉચ પહોંચવાથી ઘણોજ અચરત થયો, અને પૂછયું કે એરીયતતોછે? કાંઇ માએ સાથે તો લડી વઢી નથી આવ્યાં? અસગરીએ કહ્યું, તોબાહ કરો, શું સાસુ મા મારી બરોબરી આંછે, કે હું તેઓ સાથે લડવા જાઉં? આ ચાર વરસમાં કદી તમે મને તેઓ સાથ યા કોઇ બીજાં સાથ વઢતાં જોઇછે?

અહીંઆં તો મોહોમદ કામેલે સારીપેઠે હાથ પગ બાહેર કાઢેલા હતા અને બૂરી સોહબતમાં પડેલો હતો. આસપાસ ખુશામદીયા લોકો ભેગા થયલા હતા. તેઓ એને ઉલ્લુ બનાવતા હતા. વળી લાંચ રૂસવત ધૂમ ચાલતી હતી. નાચ રંગ તલક પણ છુટથી ચાલુ હતો. સરવે અમીરી ઠાઠમાઠ હતો. પગાર કરતાં ચોગણો ખરચ! અગર એવોજ હાલ વધારે વખત રહેતેતો બચીત જેમસ સાહેબને શક ઉપજતે અને આખરે ચાકરી જતે, પણ સારે વખતે અસગરી જઈ પહોંચી. તરત તેણે હરેક તરફથી ફીસાદ બંધ કીધો, અને ખાવંદને સમજાવ્યો કે તમોને ખોદાએ સોના નોકર કીધા તેના શોકરાંના એજછે, કે તેટલા ઉપર તમોને સંતોષ નથી? મોહોમદ કામેલે કહ્યું, કે જે કોઇ ખુશીથી આપે તેમાં વાંધો શું છે? અસગરીએ કહ્યું, સુબહાંનઅલ્લાહ—શું રૂપિઆ પણ એવી ચીજછે, કે કોઈ તેને વગર અરથે ખુશીથી આપે? આ વખતે લોકો રૂપિઆના એટલા મોહોતાજ છે કે આબરૂ વટીકની પરવા નહિ કરતા, પણ રૂપિઆ નથી છોડતા, તમે પોતેજ વિચારો કે વગર કારણે તમે કોણને આપોછો? ફકત એક ધરમનો લવાજમો જે વરસ દહાડે શેંકડે ૨।। રૂપિઆ તેટલો પણ આપતાં લોકોનો જીવ જાયછે, ત્યારે લોકોની પાસ એવોતે કયાંથી કારૂનનો ખજાનો ભરેલો પડયોછે કે તે તમોને વગર કારણે આપી જાએછે! પણ જ્યારે જુએછે કે કામ બગડેછે, નહિ આપશુંતો મુકદમો ખરાબ થશે. પછી નાચાર થઈને કરજે કાઢીને ઈઆ ઘરવાળીઓની જણસો વેચીને લાંચ આપેછે. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, હું કાંઈ પોતે નથી લેતો એટલે તેની શું બીકછે. અસગરી બોલી, પેહેલુંતો લાંચ છુપાઈ નથી શકતી, તે ઉપરાંત કબૂલ કરીએ કે આદમીને ખબર નથી પડવાની, પણ ખોદા જે છુપો જુએછે તેતો જાણેછે કે? બંદાઓનો ધુનો એકઠો કરવો તથા છેવટે જવાબ દેવા માથે ઉભો કરવો એ જબરી બેફીકરાઇની વાતછે.

ટૂંકામાં—એમ તેમ સમજાવીને અસગરીએ મોહોમદ કામેલ પાસે તોબા કરાવ્યા. કેટલાએક દહાડા રહીને અસગરીએ પૂછયું કે, આ ચાર આદમી જેઓને વાસતે બાહેર ખાવાનું મોકલોછો તેઓ કોણછે? મોહોમદ કામેલે કહ્યું, તેઓ ચાકરીના ઉમેદવારછે, બિચારા વતનથી દૂર પડેલાછે, તેથી મેં કહ્યું કે વારૂ જ્યાંતલક તમોને ચાકરી મળે ત્યાં તલક મારે ત્યાં રહો. અસગરીએ પૂછયું, ત્યારે શું હજુ તલક એઓને નોકરી નથી મળતી? મોહોમદ કામેલ

કહ્યું, નોકરીતો મળેછે પણ એઓના દરજ્જા કરતાં ઉતરતીછે. અસગરીએ કહ્યું, જ્યારે એઓની હાલત એટલે સુધીની થઇછે કે બીજાંને માથે પડી રો-ટીઓ ખાએછે ત્યારે હવે દરજ્જાને વળગી રહેવું બાકી શા માટે રહ્યુંછે, થોડી ઘણી જે મળે તે કરે. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, ખોદા જાણે તમે એ શું કહોછો, આબરૂથી ઉતરતું તે કેમ કરે? અસગરીએ કહ્યું, કે ઉતરતા દરજાની નોકરી કરતાં આબરૂ ઘટેછે, ત્યારે બીજાને માથે પડવામાં આબરૂ કેમ નથી જતી? જ્યારે એ લોકોમાં એટલી શરમ નહિતો બીજી ખાસીયતો પણ એઓમાં ખચીત બૂરી હશે. એવાઓની સોહબત ઠીક નથી, જરૂર તમારા નામે લોકો પાસેથી કાંઈ લેતા પણ હશે. એઓને કહો કે જોઇએતો નોકરી કરે નહિતો જાએ. મોહોમદ કામેલે કહ્યું, મારેથી મુરવતતો તોડાતી નથી, કે હું તેઓને કહું. અસગરી બોલી, જ્યારે તેઓમાં મુરવત નથી તો તમે મુરવતનો અં-દાજો સા વાસતે રાખોછ? અગર આપણેથી કાંઈ બચેતો કુટંબમાં ઘણાએક ગરીબોછે, ને તેઓને આપવાનો આપણો હકછે. પારકાઓને અને પારકા-ઓમાંથી મેળવીને એવાઓને આપવામાં શું ફાએદો? વળી એટલી કાંઈ જરૂર નથી કે તમારે તેઓને કઠણાઈથી જવાબ દેવો. કાંઈ તદબીરથી તેઓને સમજાવીને કહો.

મતલબ, કે આ લોકોજ મોહોમદ કામેલના શેતાન હતા. અસગરીએ તદબીરથી તેઓને કઢાવી મૂકયા. ચાકરોમાં જે જે આડી ચાલના હતા તેઓને ચુંટી ચુંટીને કાઢયા. દોઢ વરસ અસગરીએ રહીને અંદર બાહારનો સરવે કારોબાર દરોસત કરી આપ્યો. હવે પોતાની માસીના દીકરા મીયાં મુસ્લઅંમની શાદી થનાર હતી, તેથી અસગરીને કાગજથી તેડું આવ્યું, અને તમાશાખાનમે ઘણીજ આજેજીથી લખ્યું, તેમજ ઘણા દિવસ પણ થએલા હતા, તેથી અસગરીએ દિલ્હી આવવાનો એરાદો કીધો, પણ પોતાના દિલમાં વિચાર્યું કે મોહોમદ કામેલને એકલો મૂકી જવું દરૂસત નથી, તેથી મોહો-મદ કામેલને કહ્યું, કે મુસાફરીમાં એકલું રહેવું ઘટતું નથી, કોઇ પોતાના ઘરનાએ સાથે રહેવું જરૂરછે, માટે મારા વિચાર પ્રમાણે તમે તમારી મા-સીના છોકરા મોહમદ સાલેહને બોલાવી રાખો. તે અહીં તમારી પાસે કચેરીનું કામ શીખશે અને વળી પોતાનું પણ શીખશે. કદાચ કોઇ જગાએ ચાકરી પણ લાગી જશે. એ ઉપરથી અમીર બેગમને કાગજ લખ્યું અને અસગરી છતાં મોહોમદ સાલેહ આવી પહોંચ્યો. આ છોકરો સરવે વાતે સારો હતો અને મોહોમદ કામેલ થાણે માતર બે વરસ નાનો હતો. હવે અસગરી નચીંત થઈ અને સીયાલકોટથી નીકળીને લાહોર પહોંચી.

અહીંઆં પોતાના સસરા મોલવી મોહમદ ફાજેલ સાહેબ આગળ એક હફતા સુધી ઠરી. મોલવી મોહોમદ ફાજેલની ઉમર નજદીક સાઠ વરસની

હતી અને મુખ્તારીની નોકરીમાં ઘણી મેહેનત હતી. દરરોજ સવાર પડતાં સરવે હાકેમોની કચેરીમાં જાઇને સરદારના મુકદમાઓની ખબર લેવી તથા સાંજ સવાર પોતાના તાલૂકાઓમાં જવું. બિચારા મોલવી સાહેબ રાતના આવતા તો ઘણા થાકી જાતા હતા. અસગરીએ કહ્યું, સસરા બાવા, હવે તમારી ઉમર આવી મેહનતને લાએક નથી. હવે ઘટતુંછે કે તમારે ઘેર બેસવાની ફિકર કરવી. એક ચોપડીમાં મેં વાંચ્યુંછે કે, ઇનસાને ઉમરના ૩ હીસ્સા કરવા. પેહેલો હીસ્સો બચ્ચપણનો, બીજો દુનિઆના કામોના બંદોબસ્તનો, ત્રીજો આરામ અને ખોદાની ભક્તિનો. માટે હવે તમારે ઘેર આવીને આરામથી બેસવું. મોલવી સાહેબે કહ્યું, પેહેલાં તો સરદાર છોડતા નથી. બીજું તો મારી જગાએ કોઇ બીજું કામ કરનાર તો જોઇએ. અસગરીએ કહ્યું, જ્યારે સરદાર આગળ તમો તમારી જઇફીનું કારણ જણાવશો તો બેશક તેવો કબૂલ રાખશે, અને કામ ચલાવવામાં જેઠભાઈ શું કમછે. મોલવી સાહેબે કહ્યું, તે કચેરી દરબારનો કાએદો કાનુન શું જાણે? અસગરીએ જવાબ દીધો કે, થોડાએક દહાડા તેઓને બોલાવીને સાથે રાખો, જોવા ભાલવાથી સરવે તેઓને આવડી જશે. ફકત હિંદુ લોકતો બે ચાર ફારસીની ચોપડીઓ શીખીને કચેરીની નોકરીપર લાગી જાએછે, ને એઓતો મોલવી આદમીછે. મોલવી સાહેબને અસગરીની વાત પસંદ આવી. આ તરફતો અસગરી દિલ્લી જઈ પહોંચી અને મોલવી સાહેબે મોહમદ આકેલને તેડું મોકલ્યું. થોડાએક દહાડામાં મોહોમદ આકેલે બાપનું સરવે કામ ઉઠાવી લીધું, અને સરદારને પોતાની ચાકરીથી ઘણો ખુશ કીધો. પછી મોલવી સાહેબે સરદારને કહ્યું કે, હવે આએ છોકરો હજૂરમાં હાજર રેહેશે ને મને છૂટકારો બખશો, કહ્યુંછે કે,

"રસમ્સ્ત કે માલિકાંને તેહરીર,
આજાદ કોનંદ બંદએ પીર."

"મોટા દિલના ધણીઓની એવી રીત છે કે બુઢા ગોલામોને છૂટાપણું આપેછે."

સરદાર દિલનો ઘણો સખી હતો. તેણે ૨૦ રૂપિઆનું પેનસન મોલવી સાહેબની હયાતી સુધી કરી આપ્યું, અને મોલવી સાહેબની જગાએ મોહોમદ આકેલને પૂરા પગારે રાખ્યો.

મેહમુદાને અદરાવવાની ચારવણી.

અસગરી દિલ્લીમાં આંવી પહોંચીઆ પછી, તેણે મેહમુદાને અદરાવાની ચારવણી કરવા ધારી. હોસનઆરા જહજર ગામ સાસરે ગએલી હતી, ત્યાંથી પોતાને ઘર આવેલી હતી. તેમજ જમાલઆરા પણ સાસરેથી નાની બેનને મળવા આવી હતી. હકીમજીનું તો તમામ ઘર અસગરીનાં ચેલાં હતાં. બંન્ને બેનો અસગરીના આવવાની ખબર સાંભળી તેને મળવા દોડી આવી. બંન્ને વચ્ચે તરેહ તરેહની વાતો ચાલી. જમાલઆરાએ કહ્યું, ઉસતાનીજી! કેવો જીવ તમારામાં ભરાયો હતો, કે તેનું બયાન નથી થઈ શકતું. વારૂં હોસનઆરાતો તમારી શાગેરદછે પણ હુંતો શાગેરદથી પણ જ્યાદેછું. મારૂં ઉજાડ ઘર તમે વસાવ્યું. અસગરીએ કહ્યું, હું કોઇ વાતે લાએક નથી. જમાલઆરાએ કહ્યું, વાહ ઉસ્તાનીજી, હુંતો જીવતાંજીવત તમારાં સલૂક ભૂલવાની નથી, અને શું કરૂં તમે હમો લોકોની ખીદમત કોઇ રીતથી કબૂલ નથી રાખતાં, નહિતો અમારા ચામડાંના જોડા તમોને કરાવી આપતે, તોપણ તમારો હક અદા નહિ થતે. અસગરીએ કહ્યું, પેહેલાં તો મારાથી કશી ખીદમત બની નથી, અને અગરજો મારા ઉપરીપણાથી કોઈ કામ તમોને પસંદ પડયું હોયતો બેગમ સાહેબો, તમોને ખોદાએ સરવે વાતે લાએક બનાવ્યાંછે, તો અમે ગરીબોને ખુશી કરી નાખવાં શું મોટી વાતછે. હોસનઆરા બોલી, ઓહો! ઉસતાનીજી તમે એ શું વાત બોલોછો! અસગરીએ કહ્યું, સાંભળો બેન હોસનઆરા, ઉસતાનીગરી અને શાગેરદી તો હવે બાકી રહી નથી, તેતો નિશાળ શાથે ગઇ. હવે ખોદા રાએ તમે પરણી ગયાં. ત્યાં તમે પૂતરોના વડાં અને અમીરોની સરતાજ થયાંછો. અહીંઆં જમાલઆરા સરદાર અને સરદારોનાં બેટી વહુછે. અમણાં આ શેહરમાં તમારાથી મોટા તો કોઇ બીજા અમીર નથી. તમારા સરખાના સંબંધમાં આવીને કોઈ આદમી નાઉમેદ રેહ, તો તે તેના ભાગ્યનો વાંકછે. હોસનઆરાએ કહ્યું, ભલાં ઉસતાનીજી તે શું બાબતછે? અસગરીએ કહ્યું, બેન એક મોટું મુશકેલીનું કામછે. તમે કબૂલત આપો કે મને નાઉમેદ નહિ કરશો તો હું કહું. હોસનઆરા, ને જમાલઆરાએ જાણ્યું કે કોઇની નોકરી ચાકરીને વાસતે કહેશે. તેથી બંન્નેએ કહ્યું, ઉસતાનીજી ખોદાના કસમ, તમારે વાસતે અમો બંન્ને જણા દિલોજાનથી હાજર છીએ. વારૂં અમોને તો મોટી હોંસછે કે તમે અમોને કાંઇ પણ ફરમાએશ કરો. અસગરીએ કહ્યું, તે કામ મારી નજદીકતો મોટુંછે, પણ તમો બંન્ને સાહેબો દિલથી ચાહાશો તો કાંઇ મોટું નથી. બંન્ને બેનોએ કહ્યું, ઉસતાનીજી ખોદા શાહેદછે કે અમારીથી થઇ શકે તેવું કામ હશે તો અમો હરગેજ પાછાં હઠવાનાં નથી.

જ્યારે પક્કો વાએદો કરાવી લીધો ત્યારે અસગરીએ કહ્યું, મારી એવી ઇચ્છાછે કે મેહમુદાને તમારા ફરજંદોમાં કબૂલ કરો (એટલે વહુ કરો.) એ સાંભળી બન્ને બેનો ચૂપ થઇ ગઇ.• પછે અહિં તહિંની વાતો થવા લાગી. જ્યારે બન્ને ઉઠવા લાગી ત્યારે અસગરીએ એક હાથથી હોસન-આરાનો, અને બીજે હાથે જમાલઆરાનો ડુપટ્ટો પકડયો અને કહ્યું કે, હું પોતાનો હક હવે લડી વઢીને લેવાની. ખોદાના કસમથી કહું છું કે જ્યાં-સુધી મારો સવાલ પૂરો નહિ થશે, ત્યાંસુધી તમોને જવા નહિ દેઉશ. હોસનઆરાએ કહ્યું, વારૂં એમાં અમારો શું અખતીઆરછે! હજુતો અ-રજમંદખાન છોકરોછે. બાજુંતો એવી વાતોમાં માબાપ છતાં બેનોનું શું ચાલે? અસગરી બોલી, મોટી અને પરણેલી બેનો પણ માની બરોબર હો-યછે. સગાઇ નાતું સરવેની સલાહ વગર થતું નથી. એવું કાંઇ નથી કે મા તમારી સાથે મસલત નહિ કરે. હોસનઆરાએ કહ્યું, અમણાં સુધી અમારે ત્યાંતો એ વાતની કઇ ભાંજગડ થએલીજ નથી. અસગરી બોલી, તમોને ખબર નહિ હશે, ઓલવીખાનને ત્યાં ટપકો ગયો હતો તે પાછો મં-ગાવ્યો. જમાલઆરાએ કહ્યું, ઉસતાનીજી તમે સાંભળયું હોશે, પણ એ વિશે અમારી સાથે કશી વાત થઇ નથી. ઓલવીખાનમાં શું એબ હતી! ખોદા જાણે રૂક્કો પાછો કેમ મંગાવી લીધો.

એવી રીતની વાતમાં બીજી વાતો થવા લાગી. અસગરી બોલી, સાહેબો મારી મતલબ રહી જાએછે. હા નાનો જવાબ મને આપો. જમાલઆ-રાએ કહ્યું, ઉસતાનીજી વારૂં અમે કેમ કરીને હામી ભીડી શકીએ! અસ-ગરી બોલી, એ કામને માટે પૈસો, ખસલત અને રૂપ એ ત્રણ ચીજ જો-વામાં આવેછે. દોલતતો અમે ગરીબોની પાસે નામની પણ રહી નથી. ખ-સલત વિશેતો બેન હોસનઆરા, તમે મેહમુદાથી સારીપઠે વાકેફ છો. બે વરસ સુધી તમે તથા તેનું સાથે રહેવું હતું. સાચું બોલો, શરમ, મલાહજો, અદબ, કાયદો, નેકબખતી, હરેક કામનો સલીકો, અને હરેક તરેહનો હુનર— લખવું, વાંચવું, સીવવું, ભરવું, રાંધવું એ સરવે વાતો મેહમુદામાંછે કે નહિ? કાંઇ એટલાં ઉપરથી નહિ કે મેહેમુદા મારી નરણ્યા શાગેરદછે. નહિ—તે છોકરીને ખોદાએ સરવે સીફતોથી ભરેલી પેદા કીધીછે. કેમ બેન હોસનઆરા, જો હું ખોટું કેહેતી હોઉંતો તમે બોલો. હોસનઆરાએ કહ્યું, ઉસતાનીજી વારૂં ચાંદ પર કોઇ ધૂળ નાંખી શકે? મેહમુદા બેગમની જોડ ખોદા રાખે મોટાં ઘરોમાં પણ નથી. વારૂં કોઇ મેહમુદા બેગમનાં તળીઆં જેવી પણતો હોએ! અસગરી બોલી, સુરત શીકલ જેવી કે નાક, કાન, આંખ જેમ આ-દમીમાં હોએછે તેમજ મેહમુદામાં પણ છે, તે પણ આદમીનું બચ્ચુંછે. જવાન થતાં એથી પણ વધારે ખીલી નીકળશે. જમાલઆરા બોલી, અરે

ઉસતાનીજી, મેહમુદા બેગમને આદમીનું બચ્ચું કહોછો! ખોદાના કસમ, પરીનું બચ્ચુંછે. મોટાં ઘરોમાં "ઉંચી દુકાન ને ફીકાં પકવાન" તેમ અમેતો કોઇને દેખાવડાં નથી જોયાં. અમે બંન્ને બેનો હાજર છીએ. ખોદાના કસમ, બાજી લોંડીઓ અમારે થાશેતો સારીછે. મેહમુદાતો આફતાબ અને માહાતાબજછે. એવી સુરતના આદમી કયાં દેખાએછે! અસગરીએ કહ્યું, બેન ત્યારે ગરીબી સિવાએ અમારામાં બીજી શું બુરાઇછે? જો કે નાનું મોડું ને વાતતો મોટી. પણ મરનાર અલી નકીખાનની એ ચાર પેહેડીતો નથી ગુજરી. અમે પણ તો તેઓનાજ ઘરાણામાં છીએ. બંન્ને બેનો બોલી ઉઠી, ઉસતાનીજી તમે અમારાં સરતાજ છો, અમે અને તમે કાંઇ જુદાં નથી, એકજ લોહીના ને એકજ જાતનાં છીએ. અસગરીએ કહ્યું, તારે ઢીલ શાનીછે? મારી દરખાસતને કબૂલ કરો. હોસનઆરાએ કહ્યું, ઠીકછે ઉસતાનીજી, આજે અમે એ વાત માજી આગળ કરીશું. અસગરી બોલી, વાત નહિ વાતતો હું પણ કરી શકુંછું. ખરેખર દિલથી એમાં મદદ કરો, અને અબ એ વાત છેડીછે તો એવું કરો કે તે પૂરી થાય. બંન્ને બેનોએ વાયદો કીધો કે ઉસતાનીજી જેમ તમારો વિચારછે તેમજ ખોદાનું ચાહાવુંછેતો થશે.

પછે બંન્ને બેનો અહીંઆંથી રવાના થાઇ. બીજે દિને અસગરી પોતે સુલતાના બેગમને મળવા ગઇ. બસો રૂપિઆનો ઘણો ઉમદા એક શીઆળી રૂમાલ, જે સીયાલકોટથી લાવી હતી તે સુલતાના બેગમને ભેટ કીધો. સુલતાના બેગમે કહ્યું, ઉસતાનીજી તમે મને ઘણી શરમીનદી કરોછો. અમારે તમારી ખીદમત કરવી જોઇએ, નહિ કે ઉલટું તમારી પાસેથી લઇએ! અસગરી બોલી, એ રૂમાલ મેં ખાસ તમારે વાસતે ફરમાશ કરીને કરાવેલોછે, એ તમારે કબૂલ રાખવો. દોઢ વરસ થયું એવી ઉમેદથી મારી ગાંસડીમાં બાંધી રાખ્યો હતો કે દિલ્લી પહોંચીને હું પોતે તમોને નજર કરીશ. સુલતાનાં બેગમ બોલ્યાં, હું એને એક નવાઇ દાખલ લેઉંછું. પણ ખોદાના કસમ કે મને શરમ આવેછે. કોઇવાર તમે પણ કાંઇ મને ફરમાશ કરો કે મારો જીવ ખુશ થાય. આટલો ટેહો મળતાંજ અસગરી હાથ જોડીને ઉભી થઇ, અને પોતાની મતલબ કહી જણાવી. સુલતાના બેગમે કહ્યું, સારૂં, ઉસતાનીજી તમો બેસોતો ખરાં. અસગરી બોલી, હું પોતાની મુરાદ પામીને બેસીશ. સુલતાના બેગમે હાથ પકડીને અસગરીને બેસાડી દીધી, અને કહ્યું કે, દીકરા દીકરીયોનું કારજ મુશકેલ કામછે. કુમારને ત્યાંથી દમડીનું વાસણ લઇએ છીએતો તે પણ ઠોકી વગાડીને લઇએ છીએ, અને આતો ઉમર તમકની કમાઇનો વેહેવારછે. સુજી સમજી, સલાહ મસલહત કરીને કરવું જોઇએ. તમે કહ્યું તે બાબે હવે હું એના બાપની તથા મારાં મોટાં બેનની

તથા કુટંબનાં બીજાં બે ચાર આદમીઓની સલાહ લેઉં પછી જે થશે તે જોઇશું. વળી હજુતો અરજમંદ બાળકછે, તેના લગનની શું ઉતાવળછે? અસગરીએ કહ્યું, ગજા કરતાં વધીને મેં એ સવાલ કીધોછે. જેમ મીસર શેહેરમાં કોઈ બુઢીબા ઓરત સુતરની આંટી લઇને હજરત યસુફની ખરીદદાર થઈ હતી તેવીજ રીતે મારી પાસે ગરીબી અને આજીજી સિવાએ કાંઈ આપવા લેવાનું નથી. ફકત તમારી મેહેરબાની જોઇએ છીએ.

જોકે સુલતાના બેગમે મોઢથીતો કાંઈ નહિ કહ્યું, પણ તેની ટપથી જણાયું કે એ વાત તેને અણગમતી નહિ લાગી. જતી વેળા અસગરી જમાલઆરા તથા હોસનઆરાને ચેતાવતી ગઇ, કે હવે એની ઉમેદેરણી તમારા હાથમાંછે. અસગરીના જવા બાદ બન્ને બેનોએ મેહમુદાની હદથી જ્યાદે વખાણ કીધી. સુલતાનાતો અરધી રાજી થઇ ગઈ, પણ શાહજમાની બેગમની પણ દિલદારે જાંહાન નામની એક છોકરી હતી. શાહજમાનીનો એવો ઈરાદો હતો કે અરજમંદ સાથે પોતાની છોકરીનું કારજ કરે, પણ એટલું ઠીક હતું કે હજુ સુધી શાહજમાનીએ પોતાની બેન સાથ એ વિશે કશી વાત કીધી નહિ હતી. જ્યારે અસગરીએ મેહમુદાની માગણી વિશે વાતચિત કીધી, ત્યારે સુલતાના બેગમે શાહજમાનીને પૂછાવ્યું, કે તમારી નજરમાં એ વાત કેવી લાગેછે? શાહજમાની એ વાત સાંભળીને ઘણી ઘબરાઇ અને એવા વિચારમાં પડી કે મેહમુદાની વાત દબાઇ જાએતો, દેલદારે જાંહાનની વાત ઠરાવી નાખું. તેથી તરતનો કહેવરાવ્યું કે હું વિચારીને જવાબ કહેવરાવીશ. બીજે દિને પોતેજ આવી હાજર થયાં, અને જ્યારે વાત ચાલી ત્યારે સુલતાનાને કહ્યું, ક્યાં તમે ને ક્યાં મોલવી સાહેબ! જમીન આસમાનની બરાબરી કેમ થાએ! એ વાત અહીંઆં કોણ લાવ્યું? સુલતાનાએ જવાબ દીધો, ઉસતાનીજી લાવ્યાં. શાહજમાનીએ કહ્યું, હું પોતે ઉસતાનીજી પાસે જાઉંછું. એમ કહી હોસનઆરાને સાથે લઈ અસગરીની પાસે ગયાં, અને કહ્યું કે, ઉસતાનીજી તમે એટલાં મોટાં અકલમંદ છતાં એટલું નહિ સમજ્યાં કે સગાઈ નાતું બરાબરીઆની સાથે થાએછે. ઓલવીખાનને ઘરથી એટલા માટે ટપકો પાછો ફર્યો કે તેઓએ સોનાનો ઢાલીયો રીતમાં આપવા ના પાડયો. વારુ ત્યારે તમે મેહમુદાને શું આપશો? અસગરીએ કહ્યું, બેગમ સાહેબ! મેંતો છોકરીના વીવાહને માટે એક વાત કહી હતી, કાંઇ છોકરીનાં મૂલ તોલનો પેગામ નથી કીધો. જો કે અમણાં શેહેરની તમામ રસમો બગડી ગઇછે, પણ લેવા દેવાની પરઠણતો કોયે નથી સાંભળી. જે છોકરી આપશે તે શું ઉચકીનેજ આપશે? અવે બરાબરી વિશે એજ કહેવાનું કે આતો જાણીતુંછે કે દોલતતો અમારી પાસે નથી. ઓલવીખાનને ચોથે હીસ્સે પણ અહીંઆં નથી. પણ તમારેતો છોકરો પરણાવવોછે, તમોને રીતભાતની શું ફિકરછે. છોકરી

આપવી હોયતો ઇનસાન તેપણ વિચાર કરે કે બાઇ છોકરીનો ગુજારો જોજો. અથવા કોઈ ગરીબ હોય, ને વહુના પઇસાને આધારે ઉધાર બાઇ બેસી રહી હોય, ને તે તેની ફિકર કરેતો વાજબીછે. તમારેતો છોકરી લેવીછે, અને સરવે કાંઇ ખોદાનું આપેલું તમારે ત્યાં મોજુદછે. ફક્ત તમોને છોકરી જોઇએ અને તે છોકરીતો તમારી જોએલીછે, તેની કોઈ બાબદ તમારેથી છૂપી નથી. અમારી જાત જે કાંઈ સારી માઠીછે તેપણ તમોને માલમછે. શાહજમાની બોલી, તોબી બરાબરી જોઈને વાત કીધામાં આવેછે. અસગરીએ કહ્યું, બેગમ સાહેબ ખતા માફ કરવી. અમણાં બરાબરી નથી! બરાબરીતો તે દહાડે હતી જ્યારે અલી નકીખાને આએ ઘરમાં બેનને પરણાવી હતી! આજે આ તેજ ઘર છોકરી લેવાને વાસતે પણ બરોબરીઉ નથી! તો અમણાં શું આ ઘરમાં કપડું પડી ગયુંછે? દોલત નથી એનો અહંકાર ખોદાને પસંદ નથી.

અસગરીએ શાહજમાનીને એવીતો આડે હાથે લીધી, કે વાત કાંઇ બની નહિ, શાહજમાનીએ કહ્યું, ઉસતાનીજી તમેતો ગોસ્સો કરોછો. અસગરીએ જવાબ દીધો, બેગમ સાહેબ, મારી શું મકદૂરછે, મનેનો ઉમેદ હતી કે તમે એ વાતમાં મદદ કરસો; નહિકે ખુદ તમોજ તોડી પાડશો. શાહજમાનીએ કહ્યું, ઉસતાનીજી ખુદ માનો કે ભલું, બરોબરીઆપણુંતો નથીજ. અસગરીએ કહ્યું, દોલતમાં અમે બરોબરીમાંતો નથી, પણ જાતમાંતો બરાબરીનો દાવો રાખીએ છીએ. હુનરમાં ખોદાની મેહરબાનીથી તમો અમારીની બરોબરી નહિ ઉતરસો. શું સુજાડોછો કે એક વાતમાં તમારી તરફ કમી અને એક વાતમાં અમે ઓછાં. અમારી જેવી વહુ દુનિઆમાં દીવો લેઇને શોધતાં ફરશોતો નથી મળવાની. શાહજમાનીએ પૂછયું, ઉસતાનીજી એકબાલમંદખાંનના છોકરાનો ટપકો કેમ નથી મંગાવતાં? અસગરીએ કહ્યું, મેં સાંભળ્યું હતું કે તેઓની તમારે ઘેર વાત થઇ રહેલીછે, તેથી મેં તે વિશે કશો વિચાર કીધો નથી. વળી ટપકાઓની શું કમીછે, છોકરીઓને છોકરા ઘણા અને છોકરાઓને છોકરી ઘણી. મેંતો એવું ધાર્યું હતું કે હુનર અને દોલતનો સંજોગછે. હુનર અમીરોને લાએકછે અને અમીર તેને સોભાવનારછે. વાત ઠરી જાએતો બન્નેને વાસતે ઠીકછે. પણ જો પસંદ નથી તો તમો દેલદારજહાંન સાથે સગાઇ કરો. શાહજમાનીએ કહ્યું, દિલદાર બચ્ચુંછે, અને મારો એરાદોછે કે તેને પારકી જગોએ આપું. સગાઇમાં સગાઇ કરવી કંકાસ ભરેલું હોએછે. શાહજમાનીતો એટલું કહી રૂખસદ થયાં, હોસનઆરા ત્યાંજ બેશી રહી. માસીએ કહ્યું, કે બેટા ચાલો. હોસનઆરા બોલી, તમો સીધારો હું ઉસતાનીજીને ઘણી મુદતે મળી છું, તે વાતો કરીને આવીશ.

શાહજમાની ગઇ, પછી હોસનઆરા બોલી, ઉસતાનીજી માજીતો રાજીછે.

પણ એઓજ વાતને બગાડેછે. મોઢથી ના પાડેછે તો ભાખવા દેઓ પણ એઓની અંદરખાનેની મતલબ એજછે, કે દિલદાર સાથે ઠરી જાએ. અ-સગરીએ કહ્યું, હવે તકદીરની વાતછે. જ્યારે એઓ વરએછે તો અમારૂં શું બોલવાનું? લેકીન બેન હોમનબારા મેંતો કાંઇ ખોટો વિચાર નહિ કીધો હતો. પેવંદ પેવંદ મળતી જોઇ લીધીતી. તમારૂં આટલું મોટું ઘર અને ખોદા રાખે એક છોકરો. જે કાંઇ માલ મતાછે તે સરવે તેનોછે, ત્યારે એ-વાં મોટાં કારખાનાને સંભાળવાને વાસતે મોટી અકલની પણ જ-રૂરછે, ને મોટો હોશલો પણ જોઇએ. મેહમુદા ગરીબ ઘરનીછે તો શું થયું, ખોદારાખે હોશ અને સલીકો અમીરોના જેવોછે. તમારા ઘરમાં અગર કોઇ વગર સલીકાની આવી અને રીતના ઢગલા લાવી તો શું કામનાં? તેને પોતાનું પલ્લુ સાચવવું, સંભાળવુંજ મુશકેલ પડવાનું, તો તમારા ઘરનો વહીવટ તે શું કરશે? મેહમુદાતો ખોદા રાખે આખા મૂલકનો કારોબાર ચલાવી શકનારીછે. વળી બેન હોમનબારા આ વાત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ કે સગાઇ નાતું શું મતલબથી કીધામાં આવેછે? દુનિયામાં જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી મેળ મેળાપને વધારવો જોઇએ. ઘરમાંને ઘરમાંજ સગાઇ નાતું કરી લીધુંતો તેમાં શું? તેતો સગાઇ છેજ. શાદી વીહવા કરીએ તો પારકી જગાએ કે જેથી સગાઇ વધે. હોમનબારા બોલી, ઉસતાનીજી, મેં અને બેને ઘણી ઘણી તરેહથી માજીને કહેલું છે અને હવે આ સરવે વાતો હું માને ફરીથી કહીશ, ઉમેદતો છે કે એજ વાત ઠરશે.

અસગરીએ એવી રીતે સરવે પાટી પઢાવીને હોમનબારાને રવાને કીધી. પેલી તરફ શાહજમાનીએ જાઇને સુલતાનાને કહ્યું, બેન મેંતો ઉસતાનીજીના મોઢાપર બોલ્લું કહી દીધું કે, "તમારી અને એઓની બરાબરી નથી, આદમીએ સમજીને મોઢથી વાત કાઢવી જોઇએ." હવે આ વાતોની વચ-માં એ આવી પડયું હતું કે શાહજમાની પોતાને મોઢથી પોતાની છોકરીને વાસતે કહી નહિ શકતી હતી. શાહજમાનીના દિલમાંતો એ વાત હતી પણ તે ધ્યારી રહી હતી કે, મરદ મરદોમાં વાત થઇ જશે. મેહમુદાની વાતમાં માત્ર ગરીબીપર ઇતરાજી હતી. આખરે શાહજમાનીના ગયા પછી સુલ-તાના બેગમે પોતાની બંને બેટીઓ સાથે મનસુબો કીધો, તો હોમનબારાએ કહ્યું, માજી બોલ્લી વાતતો એછે કે માસીમાએ દિલદારને વાસતે તજવીજ કરેછે, સુલતાના બોલી, વારૂ અરજમંદનેતો હસતાં હસતાં હું પૂછી જોઉં. જમાલ-આરાએ ભાઇને બોલાવીયો અને કહ્યું, કેમ ભાઇ તમારી શાદી વીહવાની ચારવણી થાએછે, તમે પણ તો કાંઇ કહો. તમે દિલદારેજાંહાન સાથે રાજી છો? માના મોઢાપરતો શરમને લીધે અરજમંદ કાંઇ બોલ્યો નહિ પણ પોતાની બેનોને ઇશારત કરીને નાખુશી જણાવી. તેનું ના કહેવું જમાલઆરા અને હો-

સનઆરાની મતલબને મળતું થયું. હોસનઆરાએ કહ્યું, સુરત, સીકલ, હુનર, સલાકો એ ગુણોતો મેહમુદાના તળીઆં જેટલી પણ કોઈ છોકરીમાં નથી, એનો જુમોતો હું લેઉંછું. હાં ! ચાહો કે સોનાનો ઢાલીયો મળે પણ તેતો એ બિચારાં ગરીબો પાસે નથી. સુલતાના બોલી, બેન મુખ્યતો છોકરીને જોવાનુંછે, ખોદાના ફજલથી આપણા ઘરમાં કોઈ ચીજની કમી નથી, આપણને ભારી રીત લઈને શું કરવુંછે. જમાલઆરા બોલી, તારે શાની ઢીલછે ? બનામે ઇજદ કરો. હોસનઆરાએ કહ્યું, એકવાર ગરીબાછે પણ ઉસતાનીજી જબરાં ચાલાક આદમીછે, મોઢથી નથી કહેતાંતો શું પણ જરૂરને ટાંકણે જોગવાઇ થાણે બચીને કરશે. સુલતાનાએ કહ્યું, ઠીકછે તમારા બાવા આવેને તેઓને પણ સલાહ પૂછીએ.

જ્યારે નાના હકીમ સાહેબ આવ્યા ત્યારે જમાલઆરા અને હોસનઆરાએ મેહમુદાનો મુકદમો એવી રીતે ઉઘાડયો, કે જેમ અદાલતમાં વકીલ પોતાના કૂળનો મુકદમો ઉઘાડેછે તેમ. ટૂંકામાં નાના હકીમ સાહેબે પણ મેહમુદાની વાતને પસંદ કીધી. હવેતો બંન્નો બેનો બેધડક અસગરીની પાસે દોડી ગઈ. મોહમદ કામેલની માને આ ચારવણીની મુતલક ખબર નહિ હતી, તેથી તેણે પૂછ્યું, અરે શુંછે બેગમ સાહેબ, એટલાં કેમ દોડાછો ? પાએજાતો ઉચકીને ચાલો. હોસનઆરાએ કહ્યું, કાંઇ નહિ, ઉસતાનીજી પાસ જઇએ છીએ. અસગરીની પાસે જતાંજ હોસનઆરા બોલી, લો ઉસતાનીજી મુબારકબાદી, અમારૂં ઇનામ લાવો. અસગરીએ કહ્યું, ખોદા તમો સરવે સાહેબોનેભી મોબારક કરે, ઇનામ આપવાનું મારૂં શું મોઢું થોડુંછે, મારૂં ઇનામજ દોઆછે, અને રાત દહાડો હુંતો તમારી દોઆગોજ છું. હોસનઆરાએ કહ્યું, નહિ ઉસતાનીજી આજતો અમે અમારાં મોઢાં જરૂર કરી મીઠાં કરીશું. અસગરી બોલી, બેઠા બેઠામાં મિઠાઇ ખાશો. પછી દેઆનતને બોલાવી અને પાંચ રૂપિઆ કાઢી તેના હાથમાં આપ્યા, અને કહ્યું, ઘંટા વાળાની દુકાનેથી ઘણા સારાં કલાકંદ અને દરીબેને નાકેથી ચણાની મીઠાઇ તથા શાહતારાની ગલીમાંથી મોતીપાક તથા ચાંદની ચોકમાંથી કોપરાંપાક તથા નીલનાકરાથી ઘીની તળેલી દાળ અને ખાનમના બજારમાથી સુતરફેણી અમણાંજ જાઇને લાવો. એટલામાં બન્નોને બીડાં બનાવીને આપ્યાં. જારે મીઠાઇની ટોપલીઓ આવી પહોંચી તો અકબરી, અસગરી, હોસનઆરા અને જમાલઆરા એ સરવે જણીઓએ મળીને સારી પેઠે ખાધી અને જે કાંઈ વધી તે નિશાળમાં મોકલી દીધી. એઓને જતી વેળાએ અસગરીએ કહ્યું, અમણાં તલક મેં સાસુમાને ખબર નથી કીધી. હવે તેઓ સાથે વાત કરીને ચાહાવું ખોદાનુંછે તો પરમ દહાડે સપરમો દહાડો ને સારો રોજછે તે દિને ચાલુ રસમ મુજબ રીતભાત થશે.

એ બંને જણીઓ તો રૂખસદ થઈ. અસગરીએ લાગ જોઈ સાસુને જઈ કહ્યું, સાસુમા કાંઈ મેહમુદાની પણ તમોને ફિકરછે?

સાસુ—શું ફિકર કરૂં? ક્હીંથી એ વાત આવે ત્યારે કની? હું એક જગાએ ધારી બેઠેલી છેઉં કે મોહમદ સાલેહની સાથ મેહમુદાના વીહવા કરી આવીશ.

અસગરી—ક્યાં મોહમદ સાલેહ ને ક્યાં મેહમુદા! મોહમદ સાલેહભાઈની ઉમર જેઠભાઈથી કાંઈ ઓછી નહિ હશે.

સાસુ—હા મારો આકેલ છ મહિના મોહમદ સાલેહથી વડોછે. એકજ વરસમાં બન્નેનો જનમ થએલોછે.

અસગરી—વારૂં ત્યારે એ શું થોડો ફેરછે!

સાસુ—એ ઉપરાંત તો કૈયે લાગવગ નથી.

અસગરી—મેં એક વાત ધારીછે અગર તમોને પસંદ હોએતો જીકર ચલાઉં.

સાસુ—તે શું?

અસગરી—હકીમ ફતેહ અલ્લાખાનનાં છોકરા સાથે?

સાસુ—વારૂં દીકરી "ઝૂપડાના રહેનાર ને મેહલોનો ખ્આબ" ક્યાં હકીમજીનું ઘર! આજે તેઓને ત્યાં એટલી દોલતછે, કે શેહેરમાં તેઓની બરોબરીઉં કોઈ નથી, અને ક્યાં આપણે ગરીબ, કે પાસે રહેવા જોગનું ઝૂપડું પણ દરૂસત નથી! અહીંઆંની વાત તેઓની ખાતરમાં શું આવવાની? કહીને ફોકટમાં પસેમાન થવાનુંછે.

અસગરી—તેઓ દોલતમંદછે તો પોતાને માટેછે. આપણે શું ના કરે ઓદા તેઓના ઓસીઆળા છીએ. તેઓ પોતાના પલાવ, જરદામાં મસતછે તો આપણે આપણી દાળ રોટીમાં મઘન છીએ. જાતમાં આપણે કાંઈ તેઓથી ઉતરતાં નથી. આપણી મેહમુદામાં ઓદા રાએ હુનરછે, તેવો તેઓના વડવાઓના નસીબમાં પણ નહિ હતો.

સાસુ—બેન દોલતની આગળ હુનર હાથ જોડી ઉભા રહેછે. પેહલે સોનાનો ઢાળીયો કરાવી લેઉં ત્યારપછી તેઓ સાથ વાત કરવા જાંઉં! હરગેજ તમે એનો ખ્યાલ નો કરતાં. અરે જુઓ ઓલવીખાનમાં શું ખામી હતી કે ટપકો મોકલીને તેઓએ પાછો મંગાવી લીધો? બેન, ગરીબોનો બપ ગરીબોમાંજ થઈ શકેછે.

અસગરી—હજાર દોલતની એક દોલતતો ખૂબસૂરતીછે. ભૂંડી આંખ દૂર હોજો, આપણી મેહમુદા કરતાં સારી પોતાના કબીલામાંથીતો સોધી લાવે?

સાસુ—બેન તમે શું બચ્ચાંના જેવી વાતો કરો છેઓ! બરાબરીઆની હાલતમાં ખૂબસૂરતીબી વળી પૂછાએ? અને વળી એ વાત મોઢેથી બોલવા જેવીછે, કે અમારી છોકરી ખૂબસૂરતછે! હુંતો નથી સમજતી કે ખૂબસૂરતી

શું બનાછે. મોટી મોટી ખૂબસૂરતોને જોઇછે કે ખાસડાંની બરાબર તેઓની કદર નથી, અને બદસૂરતો લાલોની લાસ બની બેઠીછે.

અસગરી—ખૂબસૂરતી પણ એવી ચીજછે કે આદમી તે ઉપર ફીદા થાએ. મગર અકસર સ્ત્રી જેમનીની સૂરત રૂપાળી હોએછે તે ખસલતની ખરાબ અને મીજાજની ઘંધીલી હોએછે. તેઓ પોતાના ચેહરા ઉપર ઘતરાએછે એથી કરી તેઓની દાળ કેથે ગળવા નથી પામતી. તેઓનો મીજાજ તેઓની કીમત ઘટાડી નાંખેછે. એની મીસાલ એવીછે કે એક ઘોડો સારા રંગનો હાથે પગે સારો, વાળ ભમરા વગરનો, સાંધા બાંધાનો દરૂસત, પણ નઠારી ચાલનો, કડકનો અને પછાડી જાડનારો, સવારીમાં અડીને ઉલટઇ જનારો હોયતો એવા નામુરાદ ઘોડાને ફકત બાહારના દેખાવ પરથી લઇને કોઇ શું કરે! પણ જો અછા દેખાવ સાથે સાએશતા કદમનો અને અસીલ હોયતો તે એક કમયાબ ચીજછે, જેમ આપણી મેહમુદા સૂરત તેમજ ખસલતમાં એક થાને એક ચઢતી છે તેમ.

સાસુ—આખરે કાંઇ આપવું પડતો જોઇએ? અમણાં થોડાજ વખત ઉપર તમારી નિશાળની છોકરી એક નસીહત વાંચતી હતી કે "તું હાથીખાન સાથ દોસતી ના કર અને જો કરેતો તારા ઘરનો દરવાજો હાથીને આવવા જવાને લાએકનો ઉંચો બનાવ." આપણ ગરીબોની પાસે તેઓની સાન લાએક આપવા લેવાનું કયાંછે? નાહક બેઠાં બેસાડેલાં આપણી હાંસી કરાવવી શું જરૂરછે? વળી કબુલ કીધું કે જાણે બની ગયું પણ છોકરી ત્યાં આંખમાં હલકી રહી તો એક નુકસાન ને બીજી જગ હસી.

અસગરી—આબરૂ અથવા હલકાઈ કાંઈ રીતભાત પર વળગેલી નથી, માઠી બેઅરના એખલાસ ઉપરછે. જમાલઆરા શું કમ રીત લઇને ગઇ હતી? તોપણ તે એક દિવસ પણ સાસરામા સુખે રહી નહિ. દૂર કયાં જાઓછ, મારી બેનને પણ મારી બરોબરજ મળયું હતું તોપણ દરરોજ લડાઈ કેમ થાએછે? એતો સૌ સૌનો મીજાજ ને સૌ સૌની ચાલચલણછે.

સાસુ—એતો મેં માનીઉં કે માઠી બેઅરનો એખલાસ રીત પરનાં પર નથી. પણ કુટંબ કબીલાના લોકો મેહેણાં માર્યા વગર કેમ રહે. અગર છોકરાએ ધ્યાન નહિ આપ્યુંતો શું. સાસુ નણંદો લાગ જોઇને તાણો માર્યા વગર રહે નહિ, જેથી આખરે માઠુંતો લાગે. એકતો દીકરી વાળીનું સદા માથું નીચું હોયછે, તેમા રીતભાત થોડી એતો ગજબજછે. નહિ બેન એ વેલો માંડવે ચઢતો નજર નથી આવતો.

અસગરી—કુટંબદારોથી શું બીવું, કુટંબીઓ દરરોજ થોડાજ વખત પાસે બેસેછે. હા, સાસુ નણંદોના રાત દહાડાના તાણા બેશક દુઃખ ભરેલા હોયછે, પણ હોસનઆરા અને જમાલઆરાના તાણાનીતો ઘાસતી

નથી, એઓતો મેહમુદાના પગ ધોઇ ધોઇને પિયા કરવાની. એવું પણ શું અંધેરછે, કે શું વીહવા થયાની સાથે આંખોપર ઠીકરાં મુકી લેશે? હોસન-આરાને મેહમુદા સાથે કેવી મોહબતછે તે તમેતો જુઓ છેઓ, હવે રહી જમાલઆરા તેના દિલની વાતતો ખોદા જાણે. જાહેરમાંતો જ્યારે મળેછે ત્યારે ઢળી ઢળી જાએછે, અને આખરે હુંપણ તો જીવતી બેઠેલીછું. મેહમુ-દાને માઠી રીતે રાખશે તો મને શું મોહડું દેખાડશે? વળી સો વાતની એક વાતતો હું એ જાણુંછું કે સાસુ નણંદો પણ હવા જોતી રહેછે. છોકરાને રીઝેલો જોશેતો કોઇની તાકાદ નથી કે મેહમુદાને આંખ ભરીને જોઇ લે.

સાસુ—ત્યારે તમારી મરજી શું છે? શરખતના પ્યાલાંપર નેકા પઢાવી આપું!

અમગરી—મારી કાંઇ એવી મતલબ નથી. વળી નાચારીમાં શરબત પણ નહિ મળતું તો શું છોકરા છોકરીના કારજો નથી થતાં? આપવું અપા-વવું પણ દુનિઆ દેશની એક રસમછે. જેટલું પાથરણું જુએ તેટલો પગ લંબાએ. મકદુર માફક જો બની આવ્યું તો આપ્યું; નહિ બની આવ્યું તો નહિ આપ્યું. ફુલણજી થઇને પછે ઘરનું દિવાળું કાઢી બેસવું કાંઇ દાનાઇ-નું કામ નથી. મારી નિશાળમાં જે સલમાં નામની છોકરી સીખેછે તેના બાપને હિંદુસ્થાનના બળવા પછી—કોઇ સાહેબનો જીવ બચાવ્યો હતો તેના બદલામાં—દસ હજાર રુપિયાનું ઇનામ મળ્યું હતું. એ દસ હજાર રુપિઆ તેને એટ-લાતો હતા કે ઉમર સુધી આબરૂથી રહેતે. પણ એક છોકરો ને છોકરી પરણા-વવામાં પતરાજીમાં આવીને સરકારથી મળેલા દસ હજાર ખોઇ બેઠો અને સામો હજાર પાનસોનું કરજ કરી નાખ્યું. તે વખતે તો અછી તરેહથી વા-હાવાહ થઇ, ને અમણાં ઘરમાં એવતો તંગી ચાલેછે કે ખાવાને વાસતે હેરાન હેરાનછે. લગનમાં મને પણ તેડું આવ્યું હતું. સર સામાન જો-ઇને મારાતો હોશ ઉડી ગયા. બલકે કદાચ સલમાની માએ મનમાં ગો-રસો પણ કીધો હશે, કાંકે મેંતો કહી દીધું હતું, કે બેન બેટા બેટીઓનું આપવું આંખોને સુખ, ને કલેજે થંડકછે—ઘી ક્યાં ગયું તો ખીચડીમાં, પણ પોતા-નાં હાંલ્લાંઓની ખેર માનવી પણ જરૂરછે. કહેવામાંતો મેં એટલું કહી દીધું પણ પછી મને પસતાવો થયો, કે સલમાની બેન સમજી હશે કે ઉસતાનીજી લેના એક ને દેના દો, નાહક ભાંજી મારેછે.

સાસુ—હા ખરૂંછે, પણ કમબખત દુનિઆમાં રહેવુંછે, શું કરે ને કયાં જા-એ. હોએ યા નહિ હોએ પણ કરવુંતો પડેછેજ. દુનિઆની રીત નહિ કરે તો રૂશવા કોણ બને અને લોકોના આંગળાં કેમ સુંખાએ? મેં મોલવી અ-સહાક સાહેબનાં ભાષણમાં સાંભળ્યું હતું, કે આગલા વખતમાં અરબ લોકો છોકરીઓને જનમતાંજ મારી નાંખતા હતા.

અસગરી—સાસુ મા દૂર કયાં જાઓછો. આપણા દેશના રજપૂતો પણ એવોજ ગજબ કરતા હતા. અમણાં અંગરેજોની રોકતોકથી બંધી થઇછે. તે ઉપરાંત પણ કેટલીએકવાર સંભળાયુંછે કે ચોરી છૂપીથી ખૂન થયાંછે.

સાસુ—અકલ શું કરે, દેખાદેખી છંડાતી નથી.

અસગરી—ગરીબીમાં દેખાદેખી સાને જોઇએ. દુનિઆમાં ગરીબ લોક ઘણાછે. અમીરી, ગરીબી સૌ પોતપોતાના કીસમતપ્રછે. સરવે એકસરખાં કેવી રીતે થઇ જાએ ?

સાસુ—આહા ! બલાથી શાદી વેહામાં જાદા ખરચ કરવાનું અંગરેજ સરકારથી મનાઇ થઇ જાએતો પંચાતી મટે.

અસગરી—વરતમાન પત્રોથીતો જણાએછે, કે અંગરેજ લોક એ બાબે કાંઇ બંદોબસ્ત કરનારછે. આપણા શેહેરના સરવે વડાઓને પણ એકવાર બોલાવ્યા હતા, અને સાંભળયામાં આવ્યુંછે કે ખરચની એક હદ બાંધીછે, ને પલ્લાંની રકમ મુકરર થએલીછે, પણ એ કામ આપણા લોકોએ કરવાનુંછે. સરવેએ એકડા કરીને જેટલો ખરચ વડાઇનોછે તે બંધ કરવો.

સાસુ—વડાઇના ખરચ વિશે જે તમે કહ્યું, તો જેને ખોદાએ આપ્યું હોએ ને ખરચે તે કાંઇ જ્યાદે નથી. હા જેને પલ્લે કોડી પણ નથી તેને તો સરવે જ્યાદેછે.

અસગરી—એમ ના કહો. શાદી વેહામાં જરૂર જોગો જે ખરચછે તેતો કમજછે. વડાઇની વાતોમાં ઘણા રૂપિઆ ઉડી જાએછે. આપણા ખાનદાનમાં તો નાચ, તમાશા, ઢોલ, વાગ્રુ, આતશબાજી, નિશાન, નગારાં કાંઇ હોતું નથી, પણ જેઓને ત્યાં થાએછે તો એમાં સેંકડો હજારોપર પાણી ફરેછે.

સાસુ—એતો જેઓને ત્યાં નાચ તમાસો થતો હોએ તેઓ જાણે, પણ વારૂં આપણે ત્યાં શું વડાઇનો ખરચછે ?

અસગરી—કાંએ નહિ ? દીવો, તીરથ, આદરણી, વરણી, ફુલેસરી, ફૂલફુકું, ચોથી અને વારોવારના ઘણા ભારી ભારી કપડાં, જડાવ સાથના ઘરેણાં એ સૌ વડાઇનુંછે.

સાસુ—ત્યારે બોલવું એમજ કેમ નથી કહેતાં, કે મુખ્ય લગન પોતેજ વડાઇછે !

અસગરી હસવા લાગી અને કહ્યું કે, ખુદ વીવાહ તો વડાઇ નથી પણ તેને લગતું જે થાએછે તેતો ખરેખર ધકોસલાછે.

સાસુ—વારૂં રસમ તો રસમ, પણ તમે તો કપડાં અને ઘરેણાંને પણ પતરાજીનું કહોછો ?

અસગરી—સાદાં કપડાં અને ખાલેસ ઘરેણું તો કામની ચીજછે, મગર ભારી ભારી વાગો તમેજ કહો કે શું કામ લાગેછે? ખુદ મારાજ વાગા પ-

ડીને સડેછે. ઘરમાં પેહેરવાને તો કમબખ્ત દિલ કચવાએછે. કદી કબાર શાદી વિવાહમાં પેહેરી ગયાં, કે ઈદ, બકરી ઈદને દહાડે જરાવાર કાઢયાં. બાકી બારે મહિના ગાંસડીમાં બાંધી રાખેલાંછે. આવતે દહાડે ધૂપમાં નાખવાની મફ્દમાં જેહમતછે અને જો વેચવા ગયાં તો માલની કીમત નથી મળતી બલકે કસબની કીમત જેટલી પણ નથી ઉપજતી. વળી એવોજ હાલ જરાવદાર જણસોનોછે. મોલવી કફાએતઅલ્લાની દીકરીના લગન તમે સાંભળયાં હશે. બસ તેવાંજ લગન મને પસંદછે.

સાસુ—કીયા મોલવી કફાયતઅલ્લા?

અસગરી—છોકરીઓની નિશાળોના વડા.

સાસુ—તેતો ધાર્યામાં આ શેહેરના રહેનાર નથી.

અસગરી—હા—નહિ, આગરાની તરફના રહેનારછે. બીબી બચ્ચાંને પોતાની પાસે બોલાવી રાખેલાંછે. દીકરીની માગણી આ શેહેરમાં કીધી હતી. બીબીની મરજી એવી હતી કે પોતાને શેહેર જઇને દીકરીનાં લગન કરે, અને અહીંઆંથી જાન આવે. પણ મોલવી સાહેબે બીબીને સમજાવી પટાવીને અહીંઆંજ રાજી કીધી. એક દહાડો બે ચાર ઓળખાણ પીછાણવાળાંઓને બોલાવી મંગાવ્યાં. મેહમાનો જ્યારે ઘરમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે સાંભળયું કે છોકરીનાં લગનછે! થોડા વખત પછી વેહેવાઇ છોકરાને લઇને આવી પહોંચ્યા. કાએદા પ્રમાણે નેકાહ પઢાવી દીધા. અલ્લા અલ્લા ને ખેરસલ્લા. રીતભાત રોકડે રોકડી આપી. નેકાહ થયા પછી મોલવી સાહેબે રોકડા પાંચસો રૂપિઆ લાવી દીકરી જમાઈ આગળ મૂકયા, ને બોલ્યા કે બસ ભાઈ મારી કમાઇમાં તમારી તકદીરનું એટલુંજ હતું. અગર હું ચાહાતેતો એટલામાંથી ખાણું પીનું પણ કરતે, અને દુનિઆની રીત મુજબ એક બે ભારી વાગા પણ કરી આપતે. પણ મેં વિચાર્યું તો એજ દરૂસત લાગ્યું કે રોકડા રૂપિઆ તમોને આપવા બેહતરછે, હવે તમે ચાહો તે રીતે એને કામમાં લાવો.

સાસુ—હા. પરદેશમાં એ મોલવી સાહેબ જેમ ચાહે તેમ કરે. કહેનારે સાંભળનાર કોણ હતું.

અસગરી—કેમ? કહેનાર સાંભળનાર ઘરવાળી બીબી શું નહિ હતી? વળી પરદેશપર શું મૂકરરછે, હીમ્મત જોઇએ. કરનાર હોયતો શેહેરમાં પણ કરી નાખે. બોલનારાઓને બકવા દીધા, આપણને આપણા કામ સાથે કામ.

સાસુ—ત્યારે શું તમે મેહમુદાના એવી રીતના ઉઘતા, જુફતા નેકાહ કરવા ઠરાવ્યાછે?

અસગરી—બેશક હુંતો લોકોના કહેવા સાંભળવાની કાંઇ પરવા નથી કરતી. મારૂંજ જો ચાલે તો મેહમુદાના નેકાહ કફાએતઅલ્લાની બેટીનો જો-

ડા થાએ. તેઓએ તો બે ચાર મેહમાનોને પણ બોલાવ્યા હતા, પણ મારી નજદીક તો એટલાની પણ જરૂર નથી.

સાસુ—નહિરે બેન, ખોદાને વાસતે એવો ગજબ તો ના કરશો. આખા ભવમાં મારી તો એજ એક દીકરી પરણવાનીછે. બે શું હું કબરમાંથી કોઇના વીવાહ વાજન કરવાને ફરી આવવાનીછું?

અસગરી—નહિ—એવો તો મારો પણ ઇરાદો નથી, પણ અલબતાં આએ વાત બચીત મેં પોતાના દિલમાં ધારી રાખીછે, કે એક પૈસો કરજે નહિ લેવો, કે નહિ કોઈ ઘરસામાન ગીરવી મૂકવો. જે કાંઇ કપડાં ચપડાં એના નામથી રાખેલાંછે તે, અને જે કાંઇ એના કીમતથી છેલી વખતે મળી જાએ તેટલાંથી બસછે.

સાસુ—સુબહાનઅલ્લાહ—એમ હોયતો પછે શું જોઇએ. પણ સામી તરફ વાળાં પણ હાંમી ભરે તારે કે?

અસગરી—પણ જો તેઓની રાજી થઈ જાએ તો?

સાસુ—તેઓનું રાજી થવું શું હસી મસખરીછે. ખોદા રાખે એકપૂરો છોકરો. નહિ જાણતાં કે તેઓના દિલમાં શું શું હોંશ હશે. તેઓ તો બરાબરીઆનું ઘર જોઇને વાત કરશે ને સરવે અરમાન પૂરા પાડશે.

અસગરી—જ્યારથી હું સીયાલકોટથી આવીછું ત્યારથી એજ વાતની તદબીર કરૂંછું. ત્યાંતો સૌ નક્કી થઇ ચુક્યુંછે. અમણાં જમાલઆરા અને હોસનઆરા દોડતી દોડતી આવી હતી તેઓ કહી ગઈ કે એ વાત નાના હકીમ સાહેબની પસંદ કીધીછે. શાહજમાની બેગમે પોતાની દીકરીને વાસતે ઘણીએક તદબીરો કીધી પણ ખોદાના ફજલથી કોઇ કારગર નહિ લાગી. હવે ઢીલ નહિ કરવી જોઇએ. પરમનો દિવસ પણ સારોછે, ત્યાંથી મીઠાઈ આવી જાએ એટલે વાત પક્કી થઈ જાએ, પછી લગનનું જોઈ લઇશું.

સાસુતો એ સાંભળીને અજબ થઇ ગઇ, અને બોલી કે વાતતો ઘણી સારીછે, અને આપણી લાએકી કરતાં વધારેછે, પણ તેઓને લાએકનો સામાન આપણાથી બનવો મુશકેલછે.

અસગરી—હરેક સબબને ઉભો કરનાર ખોદાછે અને તેજ તેનો અસબાબ પહોંચાડનારછે. જ્યારે મેહમુદાનું નસીબ આવાં ઉંચાં ઘરમાં લડયુંછે ત્યારે ખોદા પોતાની કુદરતથી તેના વખતપર કાંઇ સામાન પણ કરી આપશે.

સાસુ—તમારા સસરાને આવવા દો, તો મીઠાઇને વાસતે તેઓથી પૂછી લેઉં.

મેહમુદાનાં લગનની તઈયારી.

થોડા વખતમાં મોલવી સાહેબ આવ્યા, અને માંગણીનો અહેવાલ સાંભળી ઘણા ખુશી થઈ ગયા અને કહ્યું, કે વગર ટીલે પરમ દિને મીઠાઈ આવે. તેમજ અસગરીએ હોસનઆરાને કહેવરાવ્યું. મુકરર કીધેલે દહાડે પાંચ મણ મીઠાઈ અને ૧૦૦ રૂપિઆ રોકડા આવ્યા. આ તરફથી સવામણ મીઠાઈ અને સવાસો રૂપિયા ગયા. બંન્નો તરફથી ભલીભલાઇ થઇ ગઇ. માગણી થઈ રહ્યા પછી નાના હકીમ સાહેબે લગનની તાંતલ કરવા માંડી અને મોલવી સાહેબને કહેવાડયું કે મુદત થઇ મારો ઇરાદો હજ કરવાને જવાનોછે, ફકત આટલીજ વાતની ખોટીછે, જીંદગીનો ભરૂસો નથી, વાસતે હું ચાહુછું કે "રજબ" મહિનામાં લગન થઈ જાએ. મોલવી સાહેબે અસગરીને પૂછ્યું. અસગરીએ કહ્યું, અમણાંતો એમ જવાબ દેવાડવો જોઇએ કે અમે ગોઠવણમાં છીએ, ને જ્યાંસુધી બની આવે ત્યાં તલક તદબીર કરીએછે. સેજસાજ સામાન જે આપવા જોગછે તે જો એ અરસામાં એકઠો થઇ જાએછે તો અમારે પણ એ ફરજ આખરે અદા કરવીછે, જેમ જલદી થાએ તેમ બેહતર. એના જવાબમા હકીમ સાહેબે પાછું કહેવરાવ્યું કે મેં કાંઈ રીતભાત અને સામાનની ઉમેદથી તમારે ત્યાં સગાઈ નથી કીધી, મને તો છોકરી જોઇએ. તમારે સામાનની ચીંતા કાંઇ કરવી નહિ. અહીંઆંથી જવાબ મોકલ્યો કે ઘણું બેહતર, અમારે પણ રજબ મહિનામાં લગન કરવાં કબૂલછે. રજબની ૨૭ મી તારીખ મુકરર થઇ અને બન્ને તરફ સરસામાનની તૈયારીઓ થવા લાગી.

સામાનની તૈયારી થતાં મોલવી સાહેબને ફિકર પડી. કદી વિચારતા કે હજારીમલ પાસે કરજે નાણું લેઉં અને કદી ધારતા હતા કે ધી બજાર વેચી નાખું યા ગીરવી મૂકું. અસગરીએ મોલવી સાહેબને ચીંતાતુર જોઇને પૂછ્યું કે આપે શું તદબીર કીધીછે? મોલવી સાહેબે કહ્યું, શું બતવું. શાદીના દિવસ તો માથાપર આવ્યા આવેછે અને રૂપિઆની તદબીર તો કેયેથી બનતી નથી. હજારીમલ પાસેથી મેં રૂપિઆ માંગ્યા હતા, તે પણ બાહાના કાડેછે. ધી બજારને વેચવાનો ઇરાદો કીધો હતો તેનો કોઇ ખરીદદાર નહિ નીકળતો. અસગરીએ કહ્યું, હરગેજ થાઈ તગોએ કરજે કાઢવું નહિ, તેમજ જાગીર વેચવી નહિ. કરજ કરતાં બૂંડી ચીજ કોઈ બીજી નથી, અને જાગીર ખપાવવી કાંઈ મુશકેલ નથી પણ તે મેળવવી ઘણું કઠણ કામછે. મોલવી સાહેબે કહ્યું, કરજતો લેઉં નહિ અને જાગીરને વેચું નહિ ત્યારે શું હું કીમિઆગરછું યા ગેબી હાથ જાણુંછું! રૂપિઆ કયાંથી આવે? અસગરીએ કહ્યું, પેહેલાં ઘરનો હિસાબ જોઇ લેવો જોઇએ. કપડાંતો કાંઇએક આગાઉથી તૈયાર કીધેલાંછે.

ફકત થોડાંએક પરચુરણની જરૂર પડશે તે મારા વાગામાં કેટલાંએક ઘણા ભારીછે તેમાંથી ઓછાં કરતાં એટલું પુરચણ નીકળી આવશે કે મેહમુદાના વાગાને બસ થશે. વાસણો મોજુદછે, કાંઇ વેચાતાં લેવાં નથી. ફર ફાનીચર અને દિવાનખાનાનો સામાન એ સરવે હું પોતાનો આપીશ. નકામો પડયો પડયો ખરાબ થાએછે, અને મને કાંઈ કામનો પણ નથી. વળી તમારી પાસે પણ કાંઇ નગદ રૂપિઆતો હોશેજ! મોલવી સાહેબે કહયું માત્ર ૫૦૦) રૂપિઆછે. અસગરીએ કહયું બસ ઘણાછે. જયારે હું સીયાલકોટ જવા લાગી ત્યારે નિશાળની રકમના ૪૦૦ રૂપિઆ હતા, તે અમાનત રાખેલાછે. મારી પછી ૨૦૦) રૂપિઆ થયા તેમાં અરધો મારી વડી બેનનો હકછે, અને ૧૦૦) રૂપિઆ મેહમુદાનો. એ છેલી રકમ ઉમેરતાં મકતબની રકમ પાંચસોની થઇ જશે. મેહમુદાના નાના ભાઈને મેં કાગજ લખ્યુંછે, અને ત્રણસો રૂપિઆ મંગાવ્યાછે. બસો રૂપિઆ જેઠ ભાઈએ મોકલવાને લખ્યુંછે. એવી રીતે દોઢ હજાર રૂપિઆ નગદ હાલ તરત મોજુદછે. હજારનાં કડાં જે હોસનઆરાના વીવામાં મને મળયાં હતાં તે મને કાંમના નથી. મારો ઇરાદો હતો કે મેહમુદાને પેહેરામણી કરીશ, પણ પાછળથી વિચાર કરતાં એજ ઘરનાં કડાં તેજ ઘરમાં જવાં દરૂસત નથી દિસતાં, હું તેને વેચી નાખીશ. તમાશાખાનમની મારફતે બાજારમાં મોકલ્યાં હતાં તો પનામલ ૧૩૦૦ રૂપિઆ આપવા માગતો હતો. મેહમુદાના નસીબથી અગર કોઈ ગરજવંત મળી આવ્યુંતો ઇનસાલ્લાતાલા પંદરસો વસૂલ થશે, અને વળી એક એ તદબીર મારા મગજમાં આવેછે કે તમોએ જેઠભાઇને લાવવાને બાહાને લાહોર જવું અને સરદાર સાહેબ આગળ રજાની વાતમાં એ શાદીની વાત જણાવવી. સરદાર ઘણો રેહમ દિલનોછે. ઉમેદછે કે ખચીત કાંઈ મદદ કરશે. આગલા વખતથી હિંદુસ્થાની સરકાર એવે ટાંકણે પોતાના નીમખ્હલાલ નોકરોને મદદ કરતા આવેલાછે.

ટૂંકામાં—અસગરીએ સસરાને લાહોર મોકલ્યા. મોલવી સાહેબ સરદારની સલામને ગયા તો સરદારે પૂછ્યું, મોલવી સાહેબ તમે કેમ તસદી લીધીછે? મોલવી સાહેબે અરજ કીધી કે બંદેજાદીનાં લગનછે, એટલા માટે હાજર થયોછું કે મોહમદ આકેલને એક મહિનાની રજાની મહેરબાની કરવી, અને એમતો અરજ કરી નથી શકતો કે તમો નામદારના ખાનદાનમાંથી કોઈ સામેલ થાએ, પણ અગર દિવાન સાહેબ જેઓ દિલ્હીમાંછે તેઓ તમો સરકારની તરફથી મીજલસને જેબ દેતો લોકોમાં મારી આબરૂનો વધારો થશે. સરદારે મોહોમદ આકેલને રજા આપવા કબૂલ કીધું અને મોલવી સાહેબને આવવા જવાનો ખરચ આપ્યો. તથા દિવાન સાહેબને હુકમ મોકલ્યો કે મારી તરફથી મોલવી સાહેબની મજલસમાં સામેલ થવું અને ૫૦૦) રૂપિઆ શેશ કરવી. અસગરીની સલાહ-

થી બેઠાં બેઠાં એ પાનસો રૂપિઆ મફતમાં આવી ગયા. આ તરફ પેલાં જડાવના કડાં તમાશાખાનમની મારફતે નવાબ હાતમજમાની બેગમને ત્યાં ગયાં. જે જોતાંજ તે ખુશ થઈ ગઈ અને આંખ વીચીને ૨ તોરા દર ૧૦૦૦ હજારનાં હવાલે કીધા. હવેતો રૂપિઆની હરેક તરફથી રેલછેલ થઈ ગઈ. અસગરીની ગોઠવણથી સરસમાં સરસ કપડાંનો વાગો તૈયાર થયો, અને ચોવડી જણસ બની. સામાનની તૈયારી એવી તો થઇ કે મોલવી સાહેબની કોઇ પેઢીમાં નહિ થએલી, અને વેહેવાઈવાળાં પણ તે સરસામાન જોઇને દંગ થઈ ગયાં. જે જે સામાન હતો તે ભારી અને મોટી કીમતનો હતો, અને જે જે ચીજો હતી તે નવી ઢપની હતી. બે વાગા કપડાંના તો છોકરાની તરફ વાળાંથી આવ્યા. તેમાંનો એક રીતને વાસતે કરકરી તાસનો અને બીજો ચોથાનો કારચોબીનો, અને ઘરેણું જેહેજ તથા ચઢાવાનું મળીનેતો અતિઘણું હતું. નાકમાં નથ તથા ખીલ. માથે ટીકો, જુલમર, અને બીના. કાનોમાં જડાવની અને સાદા પાટીઆની બાલી. છપકાની બાલી, કાન જાહાલર, મગરમોરકીઓ, એરીંગો, કરણફૂલ, અને જુમખો. ગળામાં તુસીપાટીયાં, હાંસડી, ચંપાકળી, કંઠી, તોરા, ધુકધુકી, ચંદનહાર, સાંકળી. બાજુએ જોશન, નવરતંન, ભુજબંધ, વાંક. હાથોમાં કડાં, નવઘરહી, બાંગડી, સાંકળાં, પાટલી. આંગલાંઓમા વીંટી, છલ્લાની જોડી. પગમાં પોલ્લાં, તોરા, ચૂડાઓ, સાંકળાં, જાંજર, છલ્લાં, અને કારચોબી જાલરદાર તથા ટીલીદાર, સો મળીને પચાસ જોડી કપડાં, બસો વાસણ, અને તેજ પરમાન મુજબનો ઉપરનો સામાન હતો.

ટૂંકામાં—મોટી ધૂમધામથી સાદી થઈ ગઈ. મેહમુદા સાસરે ગઈ. તેને સાસરીઆમાં "કમરઆસતાંની બેગમ" નો બેતાબ મળયો. હકીમ ફતેહઅલ્લાખાન મોટા સુસત ને પરહેજગાર બોદાતરસ આદમી હતા. મુદતો થયાં હજનો ઇરાદો કરી રાખ્યો હતો, પણ માત્ર અરજમંદખાનના લગણને માટે બોટી હતા. હવે લગન થયા બાદ કેટલાએક દિવસ સુધી વહુના ચેન ચાળા જોતા રહ્યા. પણ અહીઆં જોવાની શું જરૂર હતી! મેહમુદા તો અસગરી બાઇની સંઘારપર ચઢી મૂકેલી હતી. કોઇ રીતની તેમાં કસર કે કસૂર બાકી રહેલી નહિ હતી. હકીમ સાહેબે જેટલી પણ તેને અજમાવી તો વહુને હુનરમંદ, અકલમંદ, સલૂકવાળી જોઇ. એકતો અસલથીજ ખરબુજુ મીઠું અને વળી તે ઉપર ખાંડ ભભરાવેલી! તેમ પેહેલાંતો મેહમુદા પોતાની જાતેજ સારી અને તેપર અસગરીની કેળવણી, અને અસગરીની સલાહ, ત્યારે હવે પૂછવું શું. એથી હકીમ સાહેબને ખુબ એકીન થયું કે કમરઆસતાની સારી બેસ રીતે ઘરને સંભાળી લેશે. હવે હકીમ સાહેબે અચબુચ જોર જડફથી અરબસતાન તરફની તૈયારી કરવા માંડી. તેઓને એકતો હજની નઇઅત હતી તેમાં હજ પછી ત્યાંજ રેહેવાનો એરાદો કરી લીધો.

રોકડ જે કાંઇ હતું તે પોતાની સાથે લીધું. મકાનો, દુકાનો, બેઠકો, મારકીટ, જાગીરો, ચેહાલાઓ સરવે કાંઇ છોકરાના નામ પર કરી આપ્યું. સગાં વહાલાં લોકોએ રીત મુજબ તેમને વાર્યા, સમજાવ્યા પણ હકીમ સાહેબનેતો ખોદાની દોહાઇ હતી, કોઇનું સાંભળયું નહિ. ખોદાનું નામ લઈ ઉભા થયા અને દુનિઆ ભરની જાગીર, ઉપજ દીકરા વહુને આપી ગયા. જોકે મેહમુદા પરણી ગઇ હતી તોપણ અસગરીનો અદબ મલાહજો આગલ કરતાં પણ જ્યાદે કરતી હતી. જરા જરા વાતમાં અસગરીની સલાહ લેતી. અવે અલબતે અસગરીને પોતાની અક્કલ અજમાવાની તક મળી. મોટું કારખાનું, અને મોટું કામ તેને એવું તો અચ્છી રીતે ચલાવ્યું કે અરજમંદઆનને (ખોદા જૂઠું નહિ બોલાવે) તે વખતનો પાદશાહ વજીર બનાવી દીધો. કોઈ સરદાર એની મુકાબલે દિલ્લીમાં કે આસપાસ નહિ હતો. એ દ્રષ્ટાંત કયાં સુધી લખીએ. આટલું લખી ચુકયો પણ (અગર સાચૂ પૂછોતો) હજુ મનમાનું છટાંક પણ નથી લખાયું. અમણાં સુધીતો અસગરી ગરીબીમાં હતી. "નાગી નહાતી શું ને નીચોવતી શું" પણ હવે ખોદા રાખે દોલત, અને દબદબાથી નસીબદાર થઇ. વહીવટનો કાબુ, બંદોબસ્તની તક, મનમાનતી મળી. એ હાલતમાં જે જે કામ એ ઓરતે કીધાં, તે અલબતે કયામત સુધી જમાનામાં યાદગાર રહેવાનાં—મગર અફસોસછેકે તે લખવાની ફરશુદ નથી. તોપણ અગર નસીહત માનનાર તથા વાત સાંભળનાર અને સમજનાર હોયતો આ જેટલું લખાયુંછે તે કાંઇ થોડું નથી. હરેક રીતની વાત, અને હરેક રીતની તરબીઅત એમાં મોજુદછે. કહેવામાં કીસ્સો અને વારતાછે પણ બાતેનીમાં નસીહત અને શીખામણછે.

અસગરી અને તેનાં બચ્ચાંઓ.

હવે આ ચોપડીને પૂરી કીધા અગાઉ એક વાત વધુ લખવી જરૂરછે. તે એ કે અસગરી ઘણી નાની વયમાંથીજ મા બની હતી. પણ હજુ સુધી એની ઓલાદની કશી જીકર ઉપર કેથે લખાઇ નથી. અસગરીને બચ્ચાંતો ઘણાં થયાં પણ ખોદાની કુદરતથી થોડાંજ જીવતાં રહયાં. ફકત એક છોકરો મોહમદઅકમલ જે છેવટે મેહમુદાની એકપૂરી છોકરી મસઉદા સાથ પરણ્યો હતો, તે જીવતો રહયો. એ છોકરો કેટલાંએક બચ્ચાંઓ ઉપર પેદા થયો. એની આગમચ મોહોમદ આદેલ એક છોકરો અને બવલ નામની એક છોકરી મરણ પામેલાં હતાં. બચ્ચાંઓને પાળવામાં સંભાળતો

અતિઘણી સેવાઇ હતી. સરદી ગરમીની સંભાળ, તથા ખાધા પી-
ધાનો વખત મુકરર કીધેલો અને સરવે વાતનો બાંધેલો અંદાજો રાખેલો
હતો. ઝહાંતલક ખબરદારી રાખેલી કે અજાણી અને રદી ચીજ કદીએ
બચ્ચાં મોઢામાં નહિ નાંખે. દાંત નીકળવાના શરૂ થયા, એટલે પારાઓને નસ-
તર દીધામાં આવ્યાં કે ફુટ્ટા પારાઓની ઇજા બચ્ચાંને નહિ હોય. ચાર
વરસનાં થયાં કે સીતલાના બચાવની મતલબથી ગઉસીતલા મૂકાવ્યા. ટૂંકામાં
જાંસુધી આદમીની અકલ કામ કરી શકે તેટલા તલક સરવે રીતનો બંદોબ-
સ્ત કીધામાં આવતો હતો, પણ તકદીરની આગળ કોઇની તદબીર નથી
ચાલી શકતી. મોહોમદ આદેલ ચાર વરસનો થઇ મરણ પામ્યો. તેને મ-
રડો થયો, જાડો બંધ કરવાની દવા આપી, પણ તેમાં ઓપ્બાર આવી અને
સનેપાત થઇ ગયો, જેથી આ રમતું હસતું છોકરું તાપથી જતું રહ્યું. હ-
જુતો તેનો જખમ તાજો હતો કે તેટલાં બતુલ સાત વરસની થઇને બીમાર
પડી. કોઇ એવી બલાનો જાડો છૂટયો કે તે જાન લેઇને બંધ થયો.
દુનિઆંવરણની દવાઇ થઇ, પણ મોત દવાને કયાં માનેછે? એ-
કજ હફતામાં છોકરી ગળાઇને ચાલી ગઇ. બતુલનાં મોતથી અસ-
ગરીને જબરો ઝટકો લાગ્યો. એકતો છોકરી હતી અને જાણે
મરવાની હોય તેથીજ મા ઉપર એટલી તો કુરબાન હતી કે એક પળ પણ તેથી
જુદી નહિ થતી હતી. મા નીમાજ પડતી તો તેની નીમાજની જગોએ બેસી
રેહેતી. સાથે સૂતી, સાથે ઉઠતી. માની દવાઇ તક ચાખતી અને એ નાની
ઉમરમાંથીજ બસ પઢવા ઉપર ધ્યાન હતું. દસમાં સોપારાનો તરજુમો શરૂ
કીધેલો હતો. જ્યારે મોહોમદ આદેલ મરણ પામ્યો ત્યારે ઓરતોએ અસ-
ગરીના દિલમાં ખતરો નાખવો શરૂ કીધો હતો. કોઇ કેહેતી કે ઘરબનો
ખલલછે માટે મેહરઅલીશાહનો એલાજ કરો. કોઇ કેહેતી દૂધપર નજર
લાગીછે માટે ચોટામાં ઉતાર મૂકાવો. કોઇ કેહેતી મસાણનું દુ:ખછે માટે
રમજાનશાહ પાસે ક્રિયા કરાવો. કોઇ કેહેતી કે ઘેર સારૂ નથી માટે મીરઅલી
પાસે ઉજાવો. કોઈ કેહેતી મુસાફરીમાં આવ્યાં ગયાંછો તેમાં કોઈ ડાકણ વળ-
ગીછે, માટે "કેકોછામા પીરની દરગાએ" ચાલો. એવી રીતે માદળીઆં,
તાવીજ, અમલ, ટોણા, ટુટકા ઇત્યાદિ દુનિઆ જાહાનના લોકો બતાવતાં
હતાં, પણ ધનછે અસગરીને કે આવી રીતે એક પછે એક બે બચ્ચાં મરણ
પામ્યાં તોપણ ખોદાપર સબર ધરી રહી. જે કોઇએ કાંઇ કહ્યું તો તેને એજ
જવાબ દીધો કે "ખોદાની મરજી હશે તો એમ પણ તે ફજલ કરશે."

બતુલને મરવાની ખબર જ્યારે દુરઅંદેશખાન સાહેબને થઈ ત્યારે તે-
ઓ ઘણા બેચેન થયા, અને તે બેકરારીમાં દીકરીની ઉપર નીચે જણાવ્યા મુ-
જબનું કાગજ લખ્યું.

દુરઅંદેશખાંને મોકલેલાં કાગળની નકલ.

"મારી ફુલવંતી અસગરી ખાનમને દોઆ બાદ, માલમ થાય કે અમણાં દિલ્હીના કાગળથી મને બતુલને ગુજરવાની ખબર મળી. હું એ વાત ના નથી પાડતો કે મને દુઃખ નથી લાગ્યું; પણ મારી અકલ એટલી નથી ગઇ કે નાદાન આદમીઓની પેઠે હું નાસબરી કરૂં. મને ઘણી ચીંતા તમારીછે. અજબ નથી કે તમોને એ જખમ ઘણો ભારી લાગ્યો હોય, પણ હરેક વાતમાં ઇનસાને અકલની સલાહ લેવી જોઇએ. આપણને અકલ એટલા વાસતે બખશીછે, કે દુઃખ હોય યા ખુશી હોય, તોપણ આપણે આપની અકલની તેમાં મદદ લેવી. દુનિઆની હાલતપર વિચાર કરવો ઘણો જરૂરનોછે અને તે વિચાર કરવો નકામો નથી. જમીન, આસમાન, પાડ, જંગલ, દરિઆ, ઇનસાન, હેવાન, ઝાડ ઇત્યાદિ લાખો તરેહની ચીજો દુનિઆમાંછે, બલકે દુનિઆ એક ઘણું જબરૂં કારખાનુંછે. કોઇ મુકરર કાએદાથી દિવસમાં સૂરજનું ઉગવું અને રાતનું થવું, તેમજ ચાંદ તથા તારાઓનું ચમકવું. કદી ગરમી કે કદી શરદીનું થવું, અને વરસાદ તથા પાણીની અસરથી ભાત ભાતના રંગારંગ ફળ ફૂલોનું ઉગવું, એ દરએક ચીજ ગોર કરનારને વિચારવા સારૂ વરસો સુધી પૂરતીછે. ખુદ આદમીનો પોતાનોજ હાલ ગોર કરવાને કાંઇ કમતી નથી. કેવી રીતે આદમી પેદા થાયછે અને કેવી રીતે પરવરસી પામેછે? શી રીતથી મોટું થાયછે, તથા બચપણ, જવાની અને બુઢાપાની હાલતો કેવી રીતે ગુજરેછે? અને છેવટે દુનિઆંથી સફર કેવી રીતે કરી જાએછે? એ સરવે ઘણી ઉમદા અને મુશકેલ મતલબછે. એ સરવે કારખાનું કોઇ નેક વિચારથી ખોદાએ જારી કરી રાખ્યુંછે, અને જ્યાંસુધી તે ચાહાશે ત્યાં તલક એવીજ રીતે ચાલુ રહેશે.

"આ દુનિઆં ફકત સાત કે આઠ હજાર વરસ થયાં ચાલુ થઇછે, અને હવે એની ઉમર થોડીજ બાકી રહેલીછે, યાને કયાંમત ઘણી નજદીક આવેલીછે, ને જલદીથી દુનિઆંને ફના થવુંછે. દુનીયાંની ગણતરી ઉપરથી સાબેત થયુંછે, કે એક કલાકમાં નજદીક સાડાત્રણ હજાર આદમી દુનિઆમાં મરેછે, યાને દરએક પળમાં એકેક મોતની ગણતરી થાયછે, અને તેમજ પેદા પણ થતાં હશે. એ ઉપરથી હિસાબ કરો કે ફકત એક મહિનામાં કેટલાં લાખ આદમી દુનિઆમાં મરેછે અને પેદા થાયછે? વળી વિચારો કે સાત હજાર વરસથી એવીજ રીત ચાલતી આવીછે તો, અમણાં સુધી બેશુમાર આદમીઓ દુનિઆમાંથી ઉઠી ગયાંછે. ત્યારે જુઓ મોહોત એ એક જરૂરની અને સાધારણ વાતછે. મોટા મોટા જબરદસત પાદશાહ, મોટા મોટા હકીમો, મોટા કાબેલો, તે ઇહાંસુધી કે મોટા મોટા પેગમબરો, જેઓ મુર-

દાને જીવાડી શકતા હતા, તેઓ પોતે પણ મોતથી બચી શકયા નથી ! દુનિઆમાં જેઓ પેદા થયાંછે તેઓને વાસ્તે ખોદાનો ખાસ હુકમછે કે તેણે એક દિવસ મરવું. એમજછે ત્યારે અગર એ હુકમ કોઇ દિને આપણી ઉપર કે આપણા કોઇ નજદીકના પ્યારાં ઉપર ઉતરે તો તે માટે આપણને કોઇ રીતની ફરિયાદ કે ગીલ્લો કરવાનું કારણ નથી. એ બાબદ કાંઇ સેહેલી નથી. એ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપો, અને જ્યારે તમોને મોતની હકીકત સમજ પડી જશે ત્યારે ભરૂસોછે કે તમે પણ મારીપેઠે સમજશો કે, "કોઇના મરવા ઉપર દુ:ખ ધરવું હાંસલ વગરનું અને બેફાયદેછે."

"હરેક કોઇના મરવા ઉપર દુ:ખનું ઉપજવું તે તેના સંબંધ સાથે તાલૂકો રાખેછે. જેમકે આપણે સાંભળીએ કે ચીનના મૂલકનો પાદશાહ મરણ પામ્યો તો તેની કશી અસર આપણી ઉપર થનાર નથી, કેમકે આપણને તેની સાથ કશો સંબંધ નથી. તેમજ જો મોહોલ્લામાં કોઇ પારકું આદમી મરણ પામે અને જેની સાથ આપણને કોઇ રીતનો બાબેસતો નહિ હોયતો આપણને તેથી થોડુંજ દુ:ખ ઉપજવાનું. ખરેખર આપણને દુ:ખતો તે શખસના મરવાથી ઉપજેછે, કે જેની સાથ આપણને સબંધ હોય, અને જેટલો સબંધ જ્યાદે હોય તેજ મુજબ દુ:ખ પણ જ્યાદે ઉપજેછે. અગર મમાઇની કે ભત્રીજીની, માસીની કે વહુની, કે ફૂઇની ભાણજી મુઇ તો દુખ લાગતું નથી. કેમકે તે દૂરની સગાઇ અને દૂરનો સબંધછે. બલકે સગાઇ નાતાં ઉપર પણ કાંઇ મદાર નથી. મોહોબત મેળાપ વાળાંનાં મોતથી પણ દુ:ખ હોયછે. હવે સમજવું જોઇએ કે દુનિઆમાં આપણને જ્યાદે સબંધ કોણની સાથેછે? જો કે એ માટેનો કોઇ કાયદો મુકરર નથી. નજદીકની સગાઇ હોય અને તેઓ સાથ સદાની લડાઇ કે સદાનો બગાડ ચાલુ હોયતો, એવું સગું પારકા દાખલછે. પણ કોઇ પારકું કે જેની સાથ સગાઇ કે નજદીકી નહિ હોય, ને મોહોબત મેળાપ ઘણો હોય તો તે સગાંઓ કરતાં વધારેછે. આથી સમજાશે કે હરેક શખસ પોતાની હાલતની મુવાફેક ખાસ તાલૂકો રાખેછે, અને એ સરવે દુનિઆઇ તાલૂકા પોતપોતાના ફાયદા અને મતલબની હોયછે. અગર આપણું સગું આપણા ફાયદામાં ખલલ નાખનારૂં હોયતો આપણે ખચીત ઇછીએ કે તે આપણીથી દૂર થાયતો સારૂં. અગર કોઇ પારકું આદમી આપણને કામ આવતું હોયતો ખરેખર તે આપણને પોતાનાની મીસાલે પ્યારૂં લાગે. ફાયદાને માટે જે સબંધ ઉભો થાયછે તે ફાયદો જરૂર નથી કે રૂપિઆ પૈસાનોજ હોવો જોઇએ. જો કે ઘણું કરી એવી કીસમના સબંધ હોયછે ખરા, તોપણ કેટલીએકવાર ઉમેદ અને આસાથી સબંધ પેદા થાયછે. ઘણાએક લોકો આપણા આસનાવછે જેઓ આપણને કાંઇ આપતાં કે પહોંચા-

ડતાં નથી તોપણ આપણને આશા રહેછે કે જો કોઇવાર આપણને કોઇ વાતની જરૂર પડી તો એવો કામ આવશે. સબંધને પેદા થવાના અનેક રસતા હોયછે. હું આ તકરારને ઘણી લંબાવી સકુછું અને એને જેટલી પણ લંબાવીએ તેટલી ઘટતીછે, પણ આ કાગળમાં મારી મુખ્ય મતલબ ફકત ફરજંદના સબંધ વિષે જણાવવાનીછે, અને અગર જોગવાઈ મળશેતો, ખોદાની મદદથી સબંધ અને તાલૂકા વિષે એક કેતાબ લખીને તમો ઉપર મોકલી આપીશ.

"ફરજંદનો જે સબંધછે તે જાણીતો અને સાધારણછે. કોઇ માબાપ કે કોઈ જાનવર વધીક એવા સબંધથી ખાલી નથી. એ ઉપરથી જણાએછે કે ફકત ફાયદા અને મતલબને માટે એનું ઉત્પન થવું નથી, બલકે આલમને પેદા કરનાર ખોદા જે મોટો દાનાછે તે એવું ચાહેછે, કે ખચીત કરી માબાપને પોતાનાં ફરજંદો ઉપર મોહોબત હોય. ફરજંદો કંઇ મુદત સુધી પરવરસીનાં હાજતમંદ હોએછે, તેવી વેળાએ તે ફરજંદોની પરવરસી સારીપએ થાએ એટલા માટે માબાપને ફરજંદોની માયા લગાડીછે, કે તેઓ એ માયાની અસરથી બચ્ચાંને પાળે તથા મોટાં કરે, તે ઇહાંસુધી કે મોટાં થઇને ખુદ દુનિઆમાં રહી સમાઇ શકે. એ ઉપરથીજ માબાપ ફરજંદોની પરવરસીને વાસતે તેઓની ચાકરી કરવાને બંધાએલાંછે. ફરજંદોને પાળી ઉછેરવું એટલો સબંધતો ખાસ ખોદાની તરફથી માબાપોને દીધેલોછે, બાકી દુનિઆમાંના આ બખેડા, જેવા કે ફરજંદોની ઇનતેજારી કરવી; જો નહિ હોયતો દવાઇ કે ઇલાજ કરવો, તાવીજ બાંધવાં, દોઆ કરાવવી, છુમંત્ર કરાવવું, ઇત્યાદિ. અગર બચ્ચાં થયાં હોયતો એવી ફિકર રાખવી કે છોકરા આવે, છોકરીઓ નહિ હોય! ઇઆ જે હોય તે જીવતાં રહે, પણ એતો સરવે ઇનસાનનો પોતાનો લોભછે. એટલીજ વાત જાણવી રહીછે કે ફરજંદોની ખાહેશ જે આદમી ખોદાની મરજી થાને જ્યાદે પોતાનાં દિલમાં ધારેછે તેનું કારણ શું છે? ખરૂં જોતાં કારણતો પોતાની મતલબ અને પોતાના ફાએદાને માટે હોયછે, અને તે ફાએદા કેટલીએક કીસમનાં હોયછે, જેમકે,

(૧) કેટલાંએકો એવું સમજેછે કે ફરજંદથી પાછળ નામ રહે.

(૨) કેટલાંએકોને એવો ખ્યાલ રહેછે કે ફરજંદો બુઢાપામાં અમારા મદદગાર થાએ.

(૩) કેટલાંએક એવું સમજેછે કે અમારી દોલત અને માલ મિલકત અમારી પછી તેઓ લે.

હવે એ ઉપર કહેલી ખાહેશના ખેઆલપર વિચાર કરો કે તે કેટલો ખોટો અને બેહુદોછે?

(૧) "નામ રહે" એટલે શું? લોકો એમ જાણે કે એ ફલાણાનો દીકરો અને ફલાણાનો નબીરોછે! પેહેલાંતો જ્યારે આપણે પોતેજ દુનિઆમાં નહિ

રહ્યા ત્યારે જો કોઇએ આપણને જાણ્યાંતો શું, ને નહિ જાણ્યાંતો શું? તે ઉપરાંત વિચાર કરો કે કયાંસુધી એવું નામ રહેછે? કોઈ આદમીને તેના બાપ દાદાઓના નામ પૂછો, કદાચ બપાવા સુધીતો સરવેકોઇ કહી શકશે, પણ એથી વધારે ખુદ ફરજંદોને માલમ નહિ કે અમારા બપાવાના બાપ અને તેના બાપ કોણ હતા! જ્યારે પોતાની ઓલાદજ અજાણી તો બીજાં લોકોને એઓનાં મુડદાંઓનાં હાડકાં ઉખાડવાની શું જરૂર હોય? એમ કરતાં નામ રહ્યુંતો એક યા બે પેઢી વધારે સુધી, પછીતો બેરસ્તા, અને એક યા બે પેઢી નામ ચાલવું એ પણ ફકત વેહેમ ભરેલી વાતછે. દસ વરસ થયાં હું અહીઆં પાહાડ ઉપર છું, હજારો આદમી મને પીછાણેછે અને હજારોને હું ઓળખુંછું, પણ નથી તેઓ મારા બાપને જાણતા કે નથી હું તેઓના બાપોથી વાકેફ! તેમજ બાપનું નામ બતાવવા યા પૂછવાની કોઈવાર જરૂર પણ પડી નથી.

(૨) ફરજંદની ઉમેદવારીનું બીજું કારણ એટલા માટે હોયછે કે—"બુઢાપામાં તે મદદગાર થાએ" લેકીન એ ખ્યાલ પણ તદન હવાઈછે. એ વાતનો શું ભરૂસો છે, કે ફરજંદ મોટાં થાય ત્યાં તલક આપણે જીવતાં રહીશું! યા આપણા બુઢાપા તલક તેઓ જીવતાં રહેશે? અગર એમ કરતાં જીંદગીનો સંજોગ બન્યો તોપણ ફરજંદોનું મદદગાર થવું માત્ર ખોટો ખ્યાલછે. આ વખતોમાં આપણે એવાં ફરજંદ ઘણા કમતી પામીએ છીએ કે જેઓ માબાપનો અદબ બજાવતાં હોય, ઇઆ જેઓને માબાપની ખીદમત ગુજારીનો ખ્યાલ હોય. અદબ અને ખીદમત ચાકરીતો બાજુએ રહી. અમણાંતો ઘણાખરાં ફરજંદોથી સામી માબાપને વેદના અને દુઃખ પહોંચેછે. જે લોકો ફરજંદની હોંસ કરેછે તેઓ પ્રથમથી છેવટ સુધી એઓના હાથોથી દુઃખ પામેછે. જુઓ; પેહેલાંતો જ્યાંસુધી નાનાંછે ત્યાંસુધી તેઓને પાળવાં એક મુસીબતછે. આજેતો આંખ દુખી, કાલે સસણી થઇ, કદી દાંત ફુટયા, કદી સીતળા નીકળયા. એમ કરતે ઓદા ઓદા કરતાં મોટાં થયાં તો તેઓના ખાધાની, કપડાંની ફિકર. આ વખતમાં આદમી ગમેતેવી હાલતમાં હોય. નોકરી હોય ઇઆ નહિ; પાસે પૈસા હોયકે નહિ, તોપણ જ્યાંથી બને ત્યાંથી એઓને આપવુંતો જરૂર જોઇએ. માબાપને ફાકા પડતો પડે, સોદો સામાન નહિ હોય તોપણ એઓને દમડીના રોજ ચણા જોઇએ. ઇદ હોય, જશન હોય, મેળો હોય, તેહેવાર હોયતો લાવો ભાઈ નવાં કપડાં ને મીઠાઈ ખાવા ચાર પૈસા! એટલે સુધી પણ નિભાવી ચલાવે. હવે માબાપ ચાહે કે છોકરો ધંધો શીખે તથા પઢે લખે, પણ છોકરો એવો પાજી કે પઢવાના નામથી કોસો સુધી નાહાસે. જ્યાં તક નિશાળના ચાર છોકરાઓ બાંધીને લઇ જાએ નહિ ત્યાં તલક જવું કસમછે! ત્યાં ગયા પછી ઉસતાદની આંખ ચોરાવી કયાંનો કયાં વટી જાય. કેયે તળાવ ઉપર ઉભો રહી ગીલીદાંડા રમે. કદી બજારોમાં

ધૂળ ચારતો ફરે, અને જરા મોટો થયો કે માબાપની સામે તણાવા લાગે. લુચ્ચાઓની સોહબત, બદમાસોની સંગત, નહિ નાચ રંગની પરહેજ કે નહિ બુરી સોહબતોથી દૂર. એવી અજાણોથી બાપદાદાઓને એબ લગાડતો રહે અને એવી રીતે કેટલાએક શોખ, બદમાસ, ચોર, જુગારી, છાકટ ઇત્યાદિ થઇ જાએછે. બીજી તરફથી જોઇએતો ફરજંદ પરણાવવાને લાયકનાં થયાં અને તમામ શેહેર ઢુંઢી માર્યું પણ કેથેથી જોડું બંધ બેસતું નથી. કાચ કરનારી પગો તોડી તોડીને થાકી, લાગવગ્યાં હારીનેબેઠાં, કુટંબના લોકો એકમેકને કહી ચૂકયાં પણ કોઇ હામ નથી ભીડતું, જીવ ભારે ચીંતામાં પડયો. મા બિચારી અહિંથી ત્યાં આજેજી કરતી ફરેછે. કેથે ઉભી ફાલ નખાવી જુવેછે, કેથે ગુડીઆના વિવા કરાવી જુએછે, પાંચ વખત દોઆ જારીછે, કે એલાહી ગેબથી કોઇને મોકલ. ખોદા ખોદા કરતાં સગાઇ નીસબત થરી તો એવી જગોએ કે ઇહાં બિચારી માની પાસે ચાંદીનો તાર વટીક નહિ, ને વેહેવાઇ વાળાં જુહુલતી બાલી માગે! હવે સમજો કે કોઇ રીતે પોતાને વેચીને લગન કીધાં. "પંખીનો જીવ ગયો ને ખાનારાંઓને મજાહ નહિ લાગી." તેમ રીતતો બોબોબે ગઇ તોપણ વેવણ કહેછે "અભાગણીએ શું આપ્યું? એવી ન છતમાં દીકરી જણવાની શું જરૂર હતી!"—કોઇ ચીજ વેવાણની ખાતરમાં નહિ આવે. વાતેવાત તાણા. એણીમેર જમાઇજી પધાર્યા તો તેમના દેમાગની શું વાત! જ્યાં સૂધી સસરા પાસે જોડા સીધા નહિ કરાવે ત્યાં સૂધી હાથ પણ નહિ ધોય; હજુરતો ચોથી થઇ નથી તેટલે મીયાં બીબીમાં જુતીપેજાર થવા લાગે. છોકરીની છોકરી આવી અને લડાઇની લડાઇ વેચાતી લીધી! તે ફકત એટલીજ નહિ કે એક દહાડાની; બસ આખી ઉમર સૂધી મુસીબતનો ચરખો ચાલ્યોજછે. આગળ ચાલતાં બેટીને ફરજંદ થવાં સરૂ થયાં. તેની મા વગર પૈસાની લોનડી અને વગર પગારની દાયા બની. એકતો ઉમર તલક પોતાના બચ્ચાં પાળવાની જેહમત જીલતી રહેલી ને ખોદા ખોદા કરતાં બે વરસે જરા હવે આરામ મળયો, ત્યારે દીકરીનાં દીકરાં પોતરાં સંભાળવાં પડયાં!

"કદાચ જો વહુ આવી તો ફેસાદની ગાંઠ, લડાઇની પોટ. સાસુને તો ખાસડાંની બરાબર નથી સમજતી. નણંદોનો દમ નાકમાં લાવી મૂકતી, નહિ જેઠનો મલાહજો, નહિ સસરાનો અદબ! ઓરત એવી કે મરદોની પાઘડી ઉતારી લે. ખોદા પનાહમાં રાખે નાલાએક છોકરાંઓથી. છોકરો જોએ કે બાએડીએતો આ આફત ઉઠાવી રાખીછે, ત્યારે તે આ નાપાક બાએડીની લીમાએતે નીકળે. આખરે બિચારાં મા બાપ ઘર છોડી જુદાં ભાડાના ઘરમાં જઇ રહે. આવો નતીજો આ વખતની ઓલાદથી મા બાપને મળેછે. ઓલાદથી સુખ પામેછે એવા ઘણા થોડાજ લોકો હોયછે. ત્યારે આપણ લોકો પોતાની બેવકુફીથી ઓલાદની શા વાસતે ઇનતેજારી રાખેછે! ખરૂં જોઇએ તો ગોયા આફતં અને મુસીબતને હાથે કરીને બોલાવેછે!

(૩) હવે ફરજંદની ઉમેદવારીનો ત્રીજો અને બાકીનો આ ખેઆલ રહ્યો, કે "અમારી દોલત અને માલમિલકતનો અમારી પછી કોઇ વારસ હોય"—પણ એ ખેઆલ પણ ખોટો, નકામો અને બેવકુફી ભરેલોછે. જ્યારે આદમી પોતેજ દુનિઆથી ઉઠી ગયું, તો તેની દોલત અગર તેના દીકરાઓએ લીધીતો શું, અને અગર માલ નાવારસ મુકરર થઇ સરકારમાં ગયોતો શું? એ દોલત છેવટે પોતાનેતો કાંઇ કામમાં આવનારી નથી. દોલતના પ્રમાણ મુજબ જો ખોદાની રાહમાં આપણે હાથે કરી ખરચ કરી જઇએ, યા આપણી પછી આપણા નામથી ખોદાની રાહમાં ખરચાએતો તેટલુંજ આપણને કારગર લાગવાનું. જો આપણે પોતાની દોલતને પોતે નહિ ખરચી અને એવું જરૂરી કામ ફરજંદોને ભરૂસે છોડી ગયા તો આપણા સરખાં હેમક કોઈ બીજાં નથી. જે ફરજંદો માબાપનું એકઠું કીધેલું વગર મેહેનતે પામેછે તેઓને તે ખરચવામાં કશી આંચકી રહેતી નથી. રૂપિઆની કદર તેજ આદમી બુજેછે કે જે પોતે પોતાની બાજુની કોઆનથી અને પસીનો ઉતારીને પેદા કીધેલો હોય. વગર મેહેનતે જે દોલત મળેછે તેનો હાલ એજ હોયછે કે "માલે મોફત દેલ બીરેહેમ" અલબતે તેવી મળેલી દોલતને ફરજંદો નાચ, રંગ, સેલ અને તમાસામાં ખૂબ ઉડાવશે, અને ચાહો કે બાપના નામથી બાજરાના રોટલાપર ફાતીઓ વગીક ભણાવેતો તેટલું પણ કયાંથી લાવે! શું એજ મુજબના દુનિઆમાં સેંકડો, હજારો નથી? કે લોકોએ કંજુસી અને નેસીઅની કરી ઉમરભર એકઠું કીધું ને ફરજંદોએ તે પામતાંજ દુલ્લાપણાથી ઉડાવી, બાપના આખા ભવનું મેળવેલું સહેજ દિવસમાં ફના કરી નાખ્યું, "ખોદા ખોદા! કોણે મેળવ્યું ને કોણે ખરચી ખાધું !!!"

"આ બયાનથી સમજ પડી હશે કે ફરજંદો સાથ આપણે, જે આટલો બધો સબંધ આપણા દિલથી વધારી મૂકયોછે, તે આપણાજ હકમાં ઘણો નુકસાન કરનારોછે. આપણને ઓલાદ સાથ એટલોજ તાલૂકો રાખવાનો હુકમછે કે જ્યાંસુધી તેઓ આપણી મદદના મોહતાજછે ત્યાંસુધી તેઓને પરવરશ કરવાં, અને એ પરવરશ કરતાં દિલમાં એમ નહિ ધારવું કે ફરજંદો મોટાં થઇને એ પરવરશીના બદલામાં અમારી ચાકરી ખીદમત કરશે; એવી ઉમેદ રાખવી જબરી નાદાનીછે. બલકે એ બાબદમાં એમ સમજવું જોઇએ કે ખોદા જે આપણો માલેકછે તેણે તેઓને પાળવાની ચાકરી આપણને સોંપેલીછે, અને આપણે ફરજંદને પાળવામાં ફકત ખોદાનો હૂકમ બજાવીએ છીએ. એમ જાણો કે આ બાગ ખોદાનોછે અને આપણે તેની તરફથી એ બાગના માળી છીએ. અગર કોઇ બાગનો માલેક કોઇ ઝાડને કલમ કરવા અથવા કાપી નાખવાનો હૂકમ કરેતો માળીને એમ કહેવાનો શું હકછે કે "મેં આ ઝાડને ઘણી મેહેનતથી ઉછેરેલુંછે તેને કેમ કાપી યા કલમ કરી નખાવોછો?" દુનિઆનો તમામ

તાલુકો ફક્ત એટલા વાસતેછે, કે આદમી એકબીજાને ફાયદો પહોંચાડે. આપણને ચંદરોજને માટે કોઈ કારણથી આ દુનિઆમાં મોકલ્યાંછે અને અહીંઆં આપણને કોઇના બાપ, કોઇના બેટા, કોઈના ભાઇ બનાવી દીધાછે. તે એટલા માટે કે લોકો આપણી અને આપણે લોકોની મદદ લાગીએ, તથા સલાહ અને સાજકારીમાં આપણી જીંદગી જે મુકરર કરી આપેલીછે તે પૂરી કરાએ. દુનિઆં કાંઇ આપણું ઘર નથી. આપણનેતો બીજી જગાએ જાઇને રહેવુંછે; જ્યાં નથી કોઇ આપણું કે નથી આપણે કોઇનાં. આપણે અગર કોઇના બાપ છીએતો ફક્ત તે થોડા દિવસને વાસતે, અને કોઇના બેટા છીએ તો તે પણ થોડા દિવસને વાસતે.

"એ ઉપરથી સમજાશે કે આપણે કોઇને મરતાં જોઇએતો તેમાં અફસોશ કરવો જોઇતો નથી. અફસોશનો ત્યારેજ કરવો જોઇએ કે જ્યારે આપણે અહીંઆં અખઇ બેઠાં રહેવાના હોઇએ, પણ આપણનેતો ખુદ પોતાને તેજસફરે જવુંછે. નથી ખબર કે કઈ પળે બોલાવવું થશે ને કયારે જાવું પડશે? વળી સૌથી મુશકેલતો એછે કે મરવું ફક્ત એમજ નથી કે બદનમાંથી જીવ નીકળી ગયો એટલે થઈ ચૂક્યું. નહિ નહિ, ગોયા જીવ એક મકાનમાંથી નીકળી બીજાં મકાંનમાં ગયો. ત્યાં ગયા પછી વાતેવાતનો હિસાબ આપવો પડવાનોછે. જબાનને જુઠાઇ, ગીબત, કસમ તથા બદ અને બેહુદા બકવાને વાસતે જવાબદારી કરવી પડવાની. આંખો બદ નજરની સજા પામવાની. કાનોને કોઇની બદી અને ગીબત સાંભળવાના બદલામાં ચીમટી દીધામાં આવવાની. હાથને કોઈ ઉપર જબરદસતી કીધી હોય તથા પરાયો માલ ચોરીઓ હોય તેમાં કાપવામાં આવવાનો. પગ જો આડે મારગે ચાલીયો હશે તો શેકંજામાં બોશી કચરી નાંખવામાં આવવાનો. એ કોઈ ભારે ભયંકાર વખત ગુજરશે. ખોદાજ પોતાના ફજલથી બેરો પાર કરેતો થઇ શકે. જેઓને ઉપર કહેલા બનાવોથી બચાવ હોય અને તે જો કોઇના મરવાપર ગમ કરે યા કોઈના પેદા થવા ઉપર ખુશી થાયતો વાજબી કહેવાએ. પણ દુનિઆમાં એવો કોણછે કે જે પોતાના આકેબતથી બેફિકર થઈ ચૂકયો હોય?

"બેટી અસગરી! તમે પોતાની ખબર રાખો અને તે દહાડાને માટેની તૈયારી કરો. જ્યાં કરણી સિવાય બીજું કાંઇ કામ આવનાર નથી. અને દોઆ કરો કે આલમનો સાહેબ પોતાના દોસત પેગમબરના તોફેલથી આપણ સર્વેનું છેવટ બેર સાથે કરે.

લા૦ ઘોનેહગાર,

દુરઅંદેશખાનની દોઆ પહોંચે.